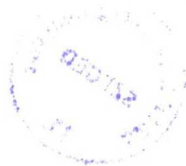

Szigeti Lajos

ARÁNYTALANSÁG-KÉPZETEK ÉS ARÁNYOSSÁGIGÉNY

JÓZSEF ATTILA SZEMÉLYES LIRÁJÁBAN

Bölcsészdoktori értekezés

SZEGED • 1976

B 1368

T A R T A L O M

BEVEZETÉS ;.....	4
"VAJJON ARÁNYOS-E HOZZÁM MOST MINDEN, AMI VAN..." ..	9
1. A "Szabad-ötletek" aránytalanság-térképe	9
2. Aránytalanság-képzetek a közvetlenül halála előtti verseiben	21
EGY JELLEGZETESEN XX. SZÁZADI ÉLETERZÉS ;.....	35
A széttörtség, a káosz, az aránytalanság megfogalmazásai	35
AZ ADEKVÁT KIFEJEZÉSMÓD	58
A személyes sors szimbolikussá válása	58
KISÉRLETEK AZ ARÁNYTALANSÁGOK MEGSZÜNTETÉSÉRE ;;;...	69
I. A "felnőtttség" követelése és vállalása	
József Attila "Kosztolányi Dezső" c. bírálatához.	72
1. "Ütött gyermekként"	77
2. "Érett fővel"	91
II. Csönghaság-érzet, hiánytudat - és feloldásuk ...	106
1. "Atyát hívtál elesten"	108
2. "... és sok kedves nőből próbállak összeállítani"	140
UJRATEREMTÉS, "UJ VILÁG"	183
1. "Akkor a világ kicsi lesz..."	183
2. A "játék" és a "rend" világa	197
3. Ujrateremtés, "uj világ"	211
UTÓSZÓ helyett	231
JEGYZETEK	235
NÉVMUTATÓ	251
VERSMUTATÓ	256

BEVEZETÉS

"A z élet derékba törik, a mű felszárnnyal" - jellemzi tömören a József Attila-kutatás történetét és jelenlegi helyzetét áttekintő kritikus* a József Attila-i örökség jellegzetességét. Közeli örökség ez, nekünk szánt örökség: értelmezése, értékelése nem szakmai "belügy" csupán. Ezért is rendkívüli fontossága, hogy az irodalomtörténet József Attila költészetét mind gazdagabban, mind finomabb árnyalatokkal megrajzolva mutassa föl. Monoki-Tverdota György a kutatás áttekintését az idézett sor, e "tengely" köré szervezve-rendezve jellemzi: egyfelől az életut, másfelől a művek elemzésére törő könyvek, tanulmányok sorát ismertetve-értékelve. Egyre növekvő emlékezési irodalom, levelezés- és dokumentumkiadványok stb. az egyik oldalon - stilisztikai és poétikai elemzések, egyes művek elemzései, verstipológiai tanulmányok, stb a másikon. S a kutatás - azzal együtt, hogy mind árnyaltabb képet ad az életmű homályban maradt pontjait is bevilágítva, - affelé irányul, hogy az adott szinten a teljes portrét is megformálja.

* Vö. Monoki-Tverdota György: A József Attila-kutatás napjainkban. = Látóhatár, 1976.okt. 169-78.

E dolgozat szerzője élet és mű belső koherenciájára figyel elsősorban. Motivumvizsgálatok sorát adja, életut és költészet szempontjából releváns motivumokét. Az egyes motivumokat úgy kíséri végig az életműben, hogy közben egyszerre keresi meg a "korai" és a "kései" versek között buvó összekötő szálakat, vonalakat, s egyszerre tapintja ki e központi jelentőségű motivumok egymáshoz kapcsolódó, egymást összekötő pontjait is. A motivumok hálójából a József Attila-i gondolati 'hálót', rendszert kívánja karakterisztikus vonásaival felrajzolni. A kiemelt motivumok relevanciája azt jelenti, hogy ezektől világos ut vezet mind más motivumok, mind a József Attila-i gondolati-esztétikai-filozófiai művek kérdései /ezt kívánja jelezni a József Attila Kosztolányi Dezsőről írott bírálatának megközelítése/, mind az egyes versek finomabb szerkezete /ilyen pl. egyes élmények megformálási kényszerre, rimkényszerré válása/, s mind a József Attila-i személyes sors élményei felé. Az utóbbi értelmezéséhez a műveken kívül a kortársak visszaemlékezései is igen hasznos fogódzókat nyújtanak. A műben adekvát módon kifejezett személyes sors vezet el személyesség és társadalmiság viszonyához, ezen keresztül a József Attila-i életérzés, élményvilág és a XX. századi széttörtség-, káosz-, csonkaság-érzés, korélmény korrespondenciáinak felvilágosításához. Az ily módon releváns motivumok vizsgálatát

az életmű belső következetessége engedi meg: egyik vers a másikat magyarázza, egyes motívumok másokhoz is kulcsot jelentenek. József Attila minden költeménye ugyanannak a költői-emberi egésznek egy-egy prizmatörése, objektiválódott megformálása.

A dolgozat szerzője a személyesen, a maga sajátos egyediségében jelentkező általános korélmény József Attila-i megformálásának, költészetében való felmutatásának legfőbb jellegzetességét a személyes-szubjektív sors, életut konkrét mozzanatainak szimbolikussá emelésében látja. Ezt kíséri végig a sorsszerű-személyestől a társadalmiig ivelő motívumok /mint pl. a 'gyermek' és a 'felnőtt' motívumpárja/ jelentésmezőjének kibontásával épp-ugy, mint pl. a "játék" és a "rend" közvetlenebbül társadalmi, de ugyanakkor éppoly személyes motívuma fogalmának vizsgálatával. A József Attila-i világszemlélet alapkérdéseire vezetnek ezek a motívumok: az apa- és anyahiány például egy vonatkozása az aránytalanná nőtt, elidegenedett világ felmérésének József Attila számára, mint ahogy az "új világ" motívuma-gondolatköre is egyfajta feloldási kísérlete az aránytalan világban törvénné vált disszonanciának. Ezért hatja át életét és műveit a harmónia, a "végső szemléleti egész" létrehozása felé irányuló törekvés.

A szerző a dolgozatban tárgyalandó kérdések szaba-

tosabb megvilágosítása érdekében a kései versekben leg-
élesebben felszínrő törő, legeggyértelműbben megfogalmazó-
dó gondolati elemektől kiindulva kíséri végig azokat az
életműben, egyaránt figyelve ezek genézisére és kibomlá-
sára, változásaira-árnyalataira is, az életművet egysé-
gében és változásaiban /szakaszaiban/ egyszerre szemlél-
ve.

A vizsgált kérdésekhez jó segédeszközt nyújtanak
az eddigi részletmunkák éppugy, mint más célkitűzésű ta-
nulmányok érintőleges-vonatkozó részei. A mű szerzője
ezekre támaszkodva, ezeket továbbgondolva fejti fel a
József Attila-i aránytalanság-képzetek és arányosság-
-igény jelentkezését tükröző motivumokat, és ágyazza be
ezeket szélesebb összefüggéseikbe - abban a reményben,
hogy a József Attila-i örökség felmutatásához, a teljes,
árnyaltságában-összegező portré felrajzolásához járul
hozzá.

"VAJJON ARÁNYOS⁶-HOZZÁM MOST MINDEN, AMI VAN..."

"VAJJON ARÁNYOS-E HOZZÁM MOST MINDEN, AMI VAN ..."

1. A "Szabad-ötletek" aránytalanság-térképe

"Idő: 1936. máj. 22. Péntek van. Nyolc perc mulva dél. A kávéházakban ilyenkor csökkent a forgalom ... Most sovány, kiugró ádámcsutkáju, sutabajszu, komor férfi tűnik fel a színen. Hóna alatt dagadásig tömött aktatáskával. Nem néz se jobbra, se balra, végigmegy a helyiségen s hátul, a kártyázó asztalok közelében elfoglalja megszokott helyét." ¹

- emlékezik Németh Andor, alig több, mint két hónappal József Attila tragikus halála után. A költő jóbarátja azt a napokban, sőt órákban jelezhető ² utolsó "kísérletet" örökíti meg, melynek során József Attila már hittel-tudatosan szabadulni akart nyomasztó élményeitől, betegségétől. Arra emlékezik (a József Attila életét és költészetét később könyvben is értékelő szerző, hogyan), milyen állapotban ül neki s írja meg József Attila a "Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben" című 'naplóját': "Arca ezen a napon a szokottnál is gondterhesebb. Analízisről jön, négyre a fogorvosához kell mennie. Egy napon a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozat-

ja magát és makacsul kitart szándéka mellett. De dühös indulatok fenekednek lelke mélyén, nincs megelégedve sem magával, sem az orvosaival. Azok ügyefogyottan babrálnak, rogtanak rajta, holott ő teljes megújódásra áhitozik. Fogcsikorgatva, farkaskedéllyel fogyasztja el reggelijét. Aztán kinyitja a táskáját és kivesz belőle egy vadonatúj, vaskos füzetet. Olyan a formája, mint egy üres könyv. Ezt tele akarja ma írni. Most nekiül és nem kel fel addig, amig egyenletes, nyugodt betűivel tele nem írta a százhetven üres lapot. Mint Münchhausen a mocsárból, maga akarja kirántani magát abból a poshadt, zavaros mocsárból, melyben fulladozik. Egyszerre akar leszámolni a multtal és a jelennel. Gátlás nélkül le akarja jegyezni minden érzésrezdülését, minden átfutó gondolatát. Számot akar adni magának minden bajának miértjéről és eredetéről. Olyan őszinte akar lenni magához, mint még soha."³

A "Szabad-ötletek jegyzéke..." azóta nemegyszer lett irodalomtörténészek és ideggyógyászok közötti vita tárgyává. Maga Németh Andor indította el - akaratlanul is - az egyik vitát, amikor visszaemlékezéseinek második közlésében megállapította, hogy a "Szabad ötletek jegyzéke" tulajdonképpen (egy) napló, melyet akkor írt, amikor Gyömrői Edit volt a pszichoanalitikusa. Németh Andor feltételezte, hogy a 'naplót' a költő egyenesen orvosa tanácsára írta, "aki arra számított, hogy a szerencsétlen megkönnyebbül majd, ha kiveti

magából, ha kifejezi, ha írásban fekteti le s ezzel tárgyasitja és tárgyilagositja indulatait."4

Gyertyán Ervin már kézzelfogható tényként kezeli a Németh Andor által a 'naplóról' közöltek, mely mint írja: "pszichoterápiai módszer, amelyhez az analitikus, József Attila akkori orvosa, Gyömrői Edith tanácsára azért folyamodott, hogy a szabad asszociációk segítségével megkíséreljen ezzel a kiírással könnyíteni állapotán."5

Maga a költő akkori orvosa nem ilyen értelemben nyilatkozott. Vezér Erzsébet 1971-ben meginterjuvolta Londonban Gyömrői Edith orvosnőt, aki arra a kérdésre, hogy ő iratta-e tele a "Fehér füzetet" a költővel - tagadó választ adott: "Nemcsak hogy nem én irattam, de nem is tudtam róla, soha nem is láttam. Én nem tudom, hogy más pszichoterápiások csinálják-e, én soha nem csinálom. Ha én dolgozom egy beteggel, akkor nem azt akarom tudni, amit ő tud és tudva gondol, hanem amit nem akar tudni. És akkor én arra figyelek, hogy mi jön keresztül a sorok között. Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja a gondolatait. Irni pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz."6

A perdöntő interjút, Gyömrői szavait bizonyítékként kezelve7 - számunkra a tudatosság, József Attila tudatossága - melynek eredményeként a "Szabad-ötletek" megszületett - a legfontosabb. Sajnálatos, hogy irodalomtörténetírásunk a 'napló' elemzését egyelőre nem végezheti el, mert a "Szabad-

ötletek" a költő asszociációinak, ötleteinek, időnként - betegsége jeleként - kényszerképzeteknek is laza füzére. Legnagyobb része így csak kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó."⁸ A Kritikai Kiadás⁹ is csak a korábbi közlők - Németh Andor¹⁰, József Jolán¹¹ - által válogatott részleteket hozza. A teljes anyag nem hozzáférhető, a kutatóknak is csak szűk köre ismeri és "elemzi" mégis - a nem publikálható részleteket továbbra sem idézve. Ennek ellenére a teljes anyagra vonatkozó vélemények újabb vitát szültek. Első közlésében már Németh Andor is felhívta olvasói figyelmét arra a tudatosságra, melyről szóltunk. "Kisérteties iromány ez - írja -, a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett. A füzetet gondosan rejtegette környezete elől. De nyilván emberi dokumentumnak szánta, mert lett volna alkalma és ideje megsemmisíteni."¹² Hogy másokra is gondolt a költő: későbbi olvasóira, azt a "Fehér füzet" írásmódját vizsgálva bizonyítja: "Kézvonásai is arra vallanak, hogy gondolt másokra, amikor papírra vetette vallomásait. Határozott, majdnem kalligrafikus betűkkel, széles sorközökkel írt, olyan aprólékos gond-
dal, mintha meg akarná könnyíteni majdani tanulmányozójának munkáját."¹³

Németh Andor nem nevezi ugyan költői alkotásnak, műalkotásnak e József Attila-anyagot, de "emberi dokumentum"-nak tekinti, s ebből mindenesetre azt kiolvashatjuk, hogy az

egész életmű szempontjából lényegesnek tekinti. Vitát említtünk s joggal. Bori Imre (— az avantgarde-tanulmányait közlő kötetei egyikében — a szürrealizmusról szólva, több nyugat-európai példa mellett József Attilára is hivatkozik. A "Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben"—t) a szürrealizmus egyik dokumentumaként kezeli, s (következésképpen mint irodalmi szöveget,) mint műalkotást vizsgálja.¹⁴

Gyertyán Ervin is hivatkozik a szürrealizmusra s annak szabad-asszociációs módszerére, de tagadja, cáfolja, hogy a napló műalkotásnak, versnek lenne tekinthető: "...bár a szürrealizmus nem egy esztétikai hitvallása éppen a szabad asszociációban — az écriture automatiqueban — látja a modern költészet egyetlen hiteles forrását és formáját, József Attila ezt az álláspontot még a szürrealizmustól leginkább megérintett korszakában sem tudja elfogadni. Ő maga tehát aligha tekintette versnek ezt az írását. Különben felvette volna valamelyik kötetébe."¹⁵

A vitát nehéz lenne eldönteni. Hogy nem vette fel "valamelyik kötetébe", ez még nem bizonyíték, hiszen azután, hogy a "Szabad-ötleteket" megírja, már csak egy kötete jelenik meg s nem is sokkal később: 1936. decemberében: a "Nagyon fáj!" — verseinek egy részében mindenképpen — ugyanazt a hatalmas belső küzdelmét, világhiányát, panaszát, fájdalmát reprezentálja, mint a "Fehér füzet"!

Hogy versnek szánta-e József Attila a "Szabad-ötlete-

ket", nem tudjuk, nem tudhatjuk. Eligazodni e kérdésben a kortársi emlékezések sem segítenek már. Hogy vers-e, azt már az irodalomtörténetírásnak lesz feladata eldönteni. Egy bizonyos: a József Attila-életműnek olyan "emberi dokumentuma", melynek vizsgálata, ismerete sokban segítségünkre lehet: 'magyarázatul' szolgálhat az életmű mind teljesebb feltárásához, fogódzót is jelenthet e korszakában írott verseihez. S éppen azért, mert a gyógyulást ettől is várta József Attila, mert hitt abban, hogy ha őszintén leírja minden sérelmét, problémáját, ez segíthet; nem lehet közömbös számunkra, hogy melyek azok a kérdések, problémák, sérelmek, amelyek - 'naplójából' visszakövetkeztetve - 1936-ban gondolkodását, érzelmi életét befolyásolták-meghatározták. Tudatossága: az, hogy nem csak orvosaiban akart bizni, hanem saját magában is, sőt saját magában elsősorban, még nem jelentheti azt, hogy versként kezelte, amit írt - ez bizonyos. De: hogy ennyire tudott és akart hinni a szó erejének, ez azt mutatja, hogy költőként írta, amit írt: a "Szabad-ötletek jegyzéké"-t, mert csak költő lehet ilyen hittel és akarással a leírt szó erejében bizni tudó! Mint Németh Andor írja a 'naplóját' író József Attiláról:

"...azt hitte, hogy a papírra szögezve megdermednek a kísértetek, mint a halálfejes lepkék az üveg alatt."¹⁶ S ha a 'naplót' nem tekintjük is versnek, jól tudjuk, hogy alig pár hónappal később - mikor egy ideje hitte is már, hogy

meggyógyult - újra megelevenednek gyötrő komplexusai -
immáron versbe szedve, művészi formába öntve, hiszen kései
verseinek élményanyaga hasonló a naplóéhoz.

A "Szabad-ötletek jegyzéké"-nek az élményanyagát azo-
nosítani nehéz, hiszen keveredik benne a valóság a fantázi-
ával, a megtörtént a meg-nem-történttel, az óhajtott a más-
ként megvalósulttal, a felnőttkor a gyermekkorral, a bol-
dogság a boldogtalansággal. Már az első sorok¹⁷ jelzik meg-
írásuk okát és magyarázatát:

"Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta mér-
hetetlenül áhitozik sze-
retetre, hogy a szeretet
vissza tartsa őt oly
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.

Szeretethiánya, önnönmagától, szándékaitól, vélt tetteitől
való félelme kísértik. Aztán emlékképeit - a tudat alól
fől-főltörő vélt vagy tényleges élményeket mint énjének,
meg nem értett belső világának magyarázatát - írja:

Őt olyasmiért verték, amit
soha nem tett volna,
ha szerették volna. Ő az
a gyermek, akit nem szeret-
tek s akit ezen kívül azért
verték, mert nem tudták
elviselni azt, hogy
nem szeretik...

2. | Egy nem hozzá, nem énjéhez igazodó, egy számára a r á n y-
t a l a n n a k tűnő világ képe bontakozik ki soraiban.

A 'hal' szótól az anya megidézéséig vezet a tudatalatti gondolatok utja:

hal
meghal
meghallgat
hallga, csak hallga
.....
.....
megszólal a halott anya
megütötte magad, fiam?

A 'kár' szótól egészen a magány, a fájdalmas egyedülség jelzéséig jut el:

kár
rák
rokka
rokkant
rokkantak illetménye
a te anyád nem hadiöz-
veg
özv. József Áronné
özv. József Attila
sose lesz tele a füzet
dobd a sutba égesd el

borzasztó, hogy az ember
egyedül van
borzasztó, hogy van tudata
csak azért van egyedül
vagy csak azt hiszi,
hogy egyedül van...

Ujra és újra visszatérnek a gyerekkori valós és fiktív 'élmények', hogy megalázottságát, kiszolgáltatottságát jelezzék:

én lementem volna a
boltba, ha a mama
nem küldte volna
vissza oly sokszor,
amit hoztam, ez na-

gyon megalázó volt

.....

meg az is oly megalázó
volt, hogy én vigyek le
egy tyukot legelni a
térre és a többi fiuk
röhögjenek ki
és megalázó volt a men-
helyi szalmakalap is

.....

a kalapot kicsipkézttem
nagyon megverték, én nem
tudtam mást hazudni,
minthogy nem én csip-
kézttem ki

S aztán egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy itt egy belső arány-
talanság-, hiábavalóság-érzettel küszködik a költő:

én egész életemben hiába
törekedtem, hiába voltam
jó, hiába voltam rossz
talán csak azért sze-
rettem a mamát, mert
ennem adott, volt
hova hazamennem

Hogy arányosság és aránytalanság ütköznek itt meg egymással,
arra már a publikálható részletek is engednek következtetni:

de szégyeltem ! volna már
olyan nagyon sokat enni,
amennyit szerettem volna

.....

én másoktól tanultam
szégyelni ! magamat

.....

sietni kellett volna, de
istenem mért siettem
volna

Az anya-komplexus gyakori fölidézése is ezt az aránytalansá-
got tükrözi: a meg nem értettséget, a dolgok meg nem értését:

de kár hogy édesanyám
beteg volt

.....
talán most vagyok oly
elhagyatott, mint
akkor

.....
13 éves korom óta csak
álörömeim voltak
csak azért "örültem", hogy
ne hőköljenek vissza
tőlem az emberek, - mihez
is fogtak volna velem:
ugy lettek volna velem,
mint én a mamával,
amikor a klinikán fe-
küdtem csontig lesóványodva
nem ettem meg az ételt, ami
ott volt kihűlve az
éjjeli szekrényén

.....
talán ettem belőle mégis és
azért köpködök

Másutt már önnönmagát is tagadva látja nem létezőnek és
mégis létezőnek:

mindegy itt vagyok
és nem vagyok, csak mások
látnak

2 | Önvizsgálata is aránytalannak mutatja én és világ viszo-
nyát, az én reakcióit a világ, az ént körülvevő társakban
róla kialakult képre:

mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem en-
gemet

.....
a verseim nem én vagyok:
az vagyok én, amit itt
írok

.....
mutatnom kell, hogy
valaki vagyok

S a költészetről, költőkről is úgy vall, hogy minden aránytalannak, fölöslegesnek, "önccsalásnak" tetszik:

jönnek egymásután a
kéziratokkal az örül-
tek - minek irnak
az önccsalás, szél-
hámosság
talán olyan, mint for-
gót csinálni

Egy helyütt pedig verbálisan is ott leljük soraiban a magyarázatát e képzeteknek. A felnőtt férfi megidézi a gyerekkort, verésélményeit:

talán csak azért várok
többet a szerelemtől,
mint amennyit ka-
pok tőle, mert vertek,
mert azt akarták,
dolgozzak és nem en-
gedtek játszani

hogy a játék hiányától eljusson az aránytalanság megfogalmazásához:

Öcsödön rossz volt
kellett volna két kis ló,
... .. kis eke
kis ház, kis kutya, kis csikó,
kis kasza, kis buza -
minden arányosan hoz-
zám, mint ahogy min-
den arányos volt a ne-
velőapámhoz.

Nem egyszerűen a gyerekkort idéző sorok arányteremtési igényéről van itt szó. A felnőtt szól itt önnönmagáról: önnönmagát vetítve vissza a gyermeki én-be. Ez bizonyítható azzal is, hogy a "kétkis ló" és a "kis eke" közötti kipontozott

részben az eredeti szövegben a felnőtt igényeit, akaratát, kívánságát jelző "kis nő" szerepelt.¹⁸ S hogy valóban a felnőtt ember "aránytalanság-térképét" követjük nyomon e megrázó dokumentumot olvasva, azt a befejező sorok kérdező viszonylata mutatja:

Vajjon arányos-e hozzám
most minden, ami
van

E pillanatban nemcsak a mult érdekli, hanem sokkal inkább a jelen; arra kérdez rá, abban keresi a helyét. A jelent, jelenét szeretné önmagához, felnőtt-önmagához mérhetőnek, arányosnak látni. S csak a kérdőszóból, a "vajjon"-ból látjuk, hogy aránytalannak tetszik számára "minden, ami van".

Nem versként kívántuk kezelni az életmű e dokumentumát, csupán mint térképet - térképét a hiányoknak, fájdalmaknak, a költőt gyötrő képzeteknek - használtuk, hogy ráirányítsuk a figyelmet egy szerintünk lényeges kérdésre: József Attila aránytalanság-képzetekre.

Ezek az aránytalanság-képzetek azért is lényegesek, mert át- meg átszövik egész költészetét. A 'napló' utolsó kérdése: "Vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van" - különösen a közvetlenül halála előtti verseiben jelentkezik, azokban nyer újabb és újabb képi megfogalmazást, művészi formát.

2. Aránytalanság-képzetek a közvetlenül halála előtti
verseiben

Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész,
Vagyok mint a hideg világos és nehéz. -
/- Nincs közöm... -/

- panaszkodik fel már 1936-ban költészetének, a költői szónak a hiábavalóságát az a József Attila, aki szinte költőével sem mérhető hittel hitt a "szép szó"-ban, annak hatásában, erejében. A létezés hiábavalóságához vezet a költészet hiábavalósága: "Nincs közöm senkihez". A társtalan-ság, az embernélküli magány szólal meg ezidőtájt írt verseiben:

Ha elhagysz, mint az ég alján a nap,
mit is tehetnék, hogy ne szánjanak,
ki fogná föl szívével énekem,
ha te sem érzed, hogy ki vagy nekem
/- Ha elhagysz... -/

- írja egyik töredékében, újra és újra jelezve, hogy "szavát", "énekét" már nem fogja föl senki sem; a költő: az

ember kihullt a világból. Értelmetlen, fájdalmakkal teli világot rajzol maga köré, s benne tehetetlennek, "ut nélküli"-nek, mindentől - legelsősorban is: költői lényegétől - megfosztottnak látja saját magát. A "Szólj hát..." című töredékében a "begyulladt", de elindulni mégsem tudó motorhoz hasonlítja magát:

Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress
ha sirva fakadok, ne neved

Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen utja és nem indulhat,
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.

S nemcsak embernélküli ez a magány, már a tárgyakat s a teremtetett képeket, emlékeket is nélkülözni kénytelen a végletes fájdalmában, kinjában kérdeve föl-fölsikoltó költő:

Könnyű emlékek, hová tűntetek?
Nehéz a szívem, majdnem zokogok.

Végzetesen kihullt a világból, környezete, még az általa teremtetett világ elemei sem reagálnak rá. Mindennemű reláció egyoldaluvá, válasznélkülivé, következésképpen üressé válik:

Már nem élhetek meg nélkületek,
már nem fog kézen, amit megfogok.
/Könnyű emlékek.../

7 | Az őt körülvevő világ már nem mérhető hozzá, aránytalanná válik küzdelme.

Egyik legjobb korabeli kritikusa, Bálint György már

1935-ben észreveszi a tendenciát: József Attila magányát: "Legutolsó verseiben - írja - már nem találjuk a lázongó dac erős hangjait. Ezek a versek elszigetelődésről, magános keserüségről, önmagába merülésről vallanak. Lázadó dacát a költő mintha önmaga ellen fordítaná."¹⁹ Az 1934-35-ben írott verseket határkőnek látja a kritikus: "József Attila úgy látszik, eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, melyen túl már nincsen semmi. Most már mintha mindent felderített és tisztázott volna termékeny magányában. Minden nagy és lelkiismeretes magábamerülésnek megújulásra kell vezetnie. Ez a megújulás ennél a nagyszerű költőnél sem maradhat el és utja csak egyfelé vezethet: vissza a világba."²⁰ S ugyanaz a Bálint György, aki 1935-ben úgy látja: lehet, kell, hogy legyen utja József Attilának "vissza a világba", alig több, mint 2 évvel később - a költő életutjára és költészetére következetesen reagáló publicista módjára - meghökkenve és megrettenve veszi észre, hogy kortársa költészetének utolsó korszaka egy, a korábbinál még mélyebb magányról tesz tanubizonyságot. A költő 1937-ben született verseiről szólva így ír: "Lassan-lassan megkezdődik az elvonulás a külső valóságtól. Jön a sértett, megsebzett befeléfordulás - de ez sem ad enyhülést. A lélek mély rétegeinek homályos rémségei versenyeznek most a külső világ kinzásaival. Kétféle rettenet között órlódik immár és sikongva küzd a ráboruló sötétséggel..."²¹

S valóban, József Attila már 1936-ban, - hihetetlenül racionálisan, hidegen - megpróbálja fölmérni helyzetét, s igyekszik beszámolni sajátmagának énje széthullásáról. A Freud tanaiban járatos költő személyiség-, én-felmérése ez, mint a "Ki-be ugrál" című verse:

Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.
Ha megbolondulok, ne bántsatok.
Erős karokkal fogjatok le szépen.

- s újra és újra: magányát szólaltatja meg. Szorongva konstatálja, adja hírül felismeréseit, s mint mindig, e versében is: az énnak, a költői énnak a költészethez, a vershez való viszonyát vizsgálja. S ami a legmegdöbbentőbb ebben az iszonyu felmérésben, az az, hogy amikor már önnön költői-emberi énjének létezését is tagadni kényszerül, a kimondott szó, a fájdalmas igazságokat jelentő sorok akkor is a legmagasabbrendű művészi formát mutatják:

Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,
amíg elkészül ez a költemény...

g (Az ideggyógyász: Varga Ervin is hivatkozik pathográfiai tanulmányában a "Ki-be ugrál" című József Attila-versre. Varga Ervin úgy mérte fel utólag József Attila betegségének 'mértékét' és 'milyenségét', hogy verseit a költőhöz hasonló betegek írásaihoz hasonlítva vizsgálta. Ha a vizsgálatnak ez a módja idegen is az irodalomtörténésztől, Varga Ervin megállapításait akkor is érdemes és szükséges figyelembe

vennünk; annál is inkább, mert tanulmánya - végső következtetéseiben - nem mond ellent az irodalomtörténet versközpontu, műalkotásközpontu véleményalkotásának. A "Ki-be ugrál"-t idézve - vizsgálja a költő gondolkodását. "1937 őszén vagyunk ekkor. - írja. - Gondolkodásában, költői munkásságában nem észlelhető inkoherencia, ugyanakkor, amikor már régen megtalálták művészi helyüket a képtöredékek, a bizarr hasonlatok alkotó módján. Ezek, ha sajátosan is, de mindig értelmezhetőek, ha hallatlan mértékű sűrítések, absztrakciók felbontása után is, mégis mindig művészi és értelmes célképzetek által vannak meghatározva."²² Éppen azt tartja kiemelendőnek, hogy betegsége azért nem hatalmasodhatott el rajta hamarabb, mert gondolkodásmódja, mindennapi költői munkája fékentartó erőként hatott: "A költői munkamód, kifejezés mód /ami alatt nemcsak a verselés, technikai, de gondolati, esztétikai szabályait is értjük/ mint tökéletesre csiszolt, dinamikus stereotip; betegségének ebben a szakaszában is fenntartják verseit, nem engedik elsüllyedni a szétesőben levő személyiség formátlan tartalmaiba."²³

Kritika György
Egyik kritikusa nem véletlenül nevezte József Attilát "az értelem vértanúja"-nak, olyan embernek és költőnek, aki "a világosságot, az értelmet... védelmezte görcsösen és hősiiesen az elbomlás ellen."²⁴ - észrevéve (azt), amit az ideggyógyász észrevett. E kritikus a már többször idézett Bálint György volt, aki egy különös paradoxonra hívta föl a figyelmet: "A legtöbb költő napközben többé-kevésbé józan,

és csak az ihlet pillanataiban engedi át magát a mámorhoz hasonló állapotnak. József Attila élete utolsó évében már megfordítva élt: a köd-állapot vált nála csaknem mindennapi-vá, és az ihlet pillanatai hozták meg a rövid, de éles világosságot."²⁵

De éppen e "rövid, ...éles világosság" pillanataiban méri föl a költő a vele szemben közömbös világ elleni aránytalan küzdelmének fölösleges voltát. Hogy őrült volt-e, beteg volt-e, nem szükségszerű kérdés, s elsősorban az ideggyógyász feladata ezt vizsgálni. Az irodalomtörténet számára az alkotójától függetlenedett, objektiválódott műalkotás, a vers fontos. Bóka László is így veti föl a kérdést nem sokkal a költő halála után: "Megőrült? Nem tudom. Talán csak életében is olyan maradéktalanul művész volt, mint alkotó perceiben. Élet-ihletést kapott s egész életével felelt rá. Ha őrült volt, időtlen embereszmények voltak rögeszméi. Ha beteg volt: e gyalázat iszapjában fürdő emberiség betege volt. Amit látott, az volt a torz, az volt a szörnyű: műve ép volt és szép volt."²⁶

Műve valóban ép volt s következetes. Befeléfordulása is tudatos, hiszen már életének egy jóval korábbi szakaszában is jelzi egy Vágó Mártának küldött levelében, hogy "ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönben elpusztul."²⁷ Az 1937-es befeléfordulása azonban kegyetlen pesszimizmust sugall. Magányában fogódzót keres, de nem talál. Nincs fogódzó, nincs rend,

pozitív értelemben fékentartó erő ebben a világban /"Miben hisztek...", "Négykézláb másztam..."/. A világ 'rendje', rendezettsége aránytalanná vált, felbomlott, s ezért válik egyre gyakoribb motívummá költészetében a "semmi":

Én a széken, az a földön,
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad,
mindenség a semmiségbe,
mint fordítva, bennem épp e
gondolat... /Költőnk és kora/

"Hiába hazudozol" - írja, mert tudja, hogy nem csaphatja be önmagát: "Csak egy bizonyos itt - az, ami tévedés" /Szürkület/. Öncsalási kísérleteinek kudarcát is hidegen méri föl, s csak az aránytalanság művészi formába öntése, képi megfogalmazása marad - mint feladat - számára:

Ez ideránt, az odahuz, mind fogdos, vartyog,
taszigál,
de észre egyikük sem veszi pupomat,
mit úgy hordok, mint űrült anya magzatát,
mellyel - azt hiszi - űsi némaságot szül vagy
tisztá ürt. /Szürkület/

Az Illyés Gyulának szóló válaszversében, az "Egy költőre" címűben is - úgy méri magát költőtársához, hogy önvizsgálatot végez most is, s a költői életmű tudatos alakítása is aránytalannak tűnik számára:

Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e,
én tulmagasra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.

A közvetlenül halála előtt írt versei azt bizonyítják, hogy "magányosan, betegen, közösségből kitaszítva, a fenyegető korban meg kellett éreznie a nagy vállalkozások szükségyszerű bukását... Ekkor már nem volt kétséges előtte, hogy minden megkisérelt szerep, minden magatartás lehetetlenült számára... a lélek, az értelem végső felbomlás előtt állt."²⁹ Az aránytalanul nagy küzdelmet fájlalja utolsó versében is:

*ez ill
filozofia* { Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan.

Igy éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.

Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.

*erre kell ösz-
pontoztatnia
a figyelmeztetést* { Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.

/Ime, hát meggleltem.../

A végső számadás verse ez, de csak egyike a számadás-verseknek, melyek mind ugyanabban a gondolatkörben mozognak. Élete, életműve disszonanciáit méri föl kegyetlen őszinteséggel, ezekben a művekben /"Bukj föl az árból", "Már régesrég", "Gyönyörűt láttam", "Tudod, hogy nincs bocsánat", "Négykézláb másztam...", "Talán eltűnök hirtelen"/.

A "Karóval jöttél" és a "Bukj föl az árból" pedig mint-hacsak a gyerekkori, a gyerekkorba visszavetített aránytalanságokat erősítené fel. A két vers sorait olvasva: ugyanazok a motívumok kísértenek, mint amelyeket a "Szabad-ötlet-

tek jegyzéké"-ből is kiolvashatunk. "Öcsödön rossz volt...
Kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke... minden arányo-
san hozzám..." - írta a "Szabad-ötletek"-ben, s ugyanez ér-
vényesül a "Karóval jöttél" soraiban is. Ellentétei a végle-
tekig fokozottak:

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal,

- kezdi a verset, s hogy mennyire valóban a gyerekkorba is /!/ visszavetített aránytalanságok fölerősítéséről van szó, azt bizonyítják a következő sorok:

aranyat ígértél nagy zsákkal
anyádnak és most itt csücsülsz,
mint fák tövén a bolondgomba
/igy van rád, akinek van, gondja/,
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menekülsz.

S hogy szó szerint is Öcsödöt idézi a vers, az kiderül abból is, hogy 1935-ben József Attila egy kéziratlapra - más egyebek mellett - ezt jegyezte föl: "Gombainénak mondtam, hogy neki küldök egy zsák aranyat."³⁰ Azonban nemcsak az életrajzi összefüggések - a nevelőanyának tett s be nem váltott ígéret metaforikus megidézése - utalnak arra, hogy egész életét, életművét teszi oly módon számadás tárgyává - gyermek-énjének és halált megsejtő felnőtt-énjének azonosítása révén -, hogy életének és életművének aránytalanságaira mutasson rá! A vers egésze, kérdésfelvetései, a vers szerkesztése és kompozíciója is ezt mutatják. A nagy vállalkozást, vállalást, s a lemondó, kiábrándult felmérését a teljesít-

hetetlennek, a meg nem valósulásnak:

*ifj. milán
arad. u. h. laus. sz.*

Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Mért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Végre mi kellett volna, mondd?

Minden kérdés az önvád egy-egy keserű tétélezése, pontja.

- A számadást jelző jelentő mondatai a lírai sűrítés pillanatait mutatják, még fájealmas igazságaikkal is:

Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad,
híres vagy, hogyha ezt akartad.
S hány hét a világ? Te bolond.

14! Az ötödik versszakban a kérdések tovább-bontása csak fokozza a már jelzett aránytalanság-képzetek mélységét. A kérdések egymás közti konfrontálásának racionális dialektikája a tovább már nem mélyithető kifosztottság-képzetig viszi a verset:

Szeretted? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki üzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.

A versszak utolsó soraiban már az a költő áll előttünk, aki tudatában van a mindentől, a legutolsó lehetőségtől való megfosztottságának is. "Miért hordozhatja a kép a teljes hiány jelentéstartalmát? - teszi fel a kérdést Izes Mihály. - Nem csak azért, mert kés és kenyér együtt kellene az étkezéshez és az azt előző, ahhoz kellő kenyérszegénységhez, de mert egyőjük is elég volna a másik megszerzéséhez: kenyérrel szerzett erővel elérhetővé válik a kés, a kés birto-

kosa megszerezheti a kenyeret."³¹

A "teljes hiány" megfogalmazásának egyik verse a "Karróval jöttél". A számadás racionalitása azonban még ennél is élesebben nyilatkozik meg egy másik versében, melyben a költő és ember számára egyaránt legfájdalmasabb érzés kap hangot: "Le vagyok győzve". A vesztes bevallja, hogy elvesztette a csatát, kénytelen megadnia magát. Csakhogy József Attilánál a legyőzetés tudata még kegyetlenebb: nincs győztes, nincs még ellenfél sem.

Le vagyok győzve /győzelem ha van/,
de nincs, akinek megadjam magam.

A legyőzetés is aránytalannak mutatkozik, hiszen hiányzik a harchoz, s a harcot befejező-záró megadáshoz a másik pólus. Egyoldalú, arányok nélküli világ ez; s a költő mindentől megfosztatott: a világbóli kihullását jelzi újra és újra:

Ugy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról...

+ + +

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogyan jut el költőnk a 'legyőzetés' bevallásáig, az aránytalanságok ilyen mélységű számbavételéig, a kifosztottság-magányosság, a 'leszakadás' ilyen mélységeiig? Megőrült, s betegsége már olyan mértékűvé vált, hogy nem tudott uralkodni önnön

beteg énje felett - adódhatna a magától értetődő válasz.
S könnyen oda juthatnánk, hogy az orvosokat hibáztatjuk,³²
hogy a költőnkhez "hasonló betegekkel" szembeni vizsgálatok
gyakori eredményét mondjuk ki, s megőrülését fiziológiai
okokkal igyekeznénk magyarázni. Csakhogy - mint láttuk -
az aránytalanságokat mutató versek kompozíciója tökéletes,
a versépitkezés rendje nem szenved csorbát, rimeit a korábbi-
akhoz hasonló sűrítettségűek, ritmusai sem mutatnak semmifé-
le bomlást. Mindez kizárja tehát annak lehetőségét, hogy
megőrülését pusztán fiziológiai okokban keressük. S nem fe-
ledkezhetünk meg arról sem, hogy "József Attilát öngyilkos-
sága előtt, kétségkívül már az örült diszpozíciójában Vic-
tor Hugo Ultima verba-jának ez a sora izgatta fel véglete-
sen: "Elpusztult az emberi értelem."³³ Az emberi értelem
pusztulásának azonban nem csak fiziológiai okai lehetnek.
Egy korábbi versében írta: "Az én vezérem bensőmből vezérel!",
s ugyanott mutat rá: "...nem oly becses az irhám, / hogy
érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!"
/Levegőt!/. Az "értelem vértanúja" volt ez a költő, aki "tö-
kéletes verseket hagyott maga után, mint a tökéletes jellemű
férfi, ki mielőtt bármi közelségbe kerülne a halállal, el-
rendezi elrendeznivalóit."³⁴ A halál előtti versek arányta-
lanság-képzeteinek másutt kell magyarázatát keresnünk!
A magyarázattal a dolgozat szerzője nem akar adós maradni.
Egyelőre azonban csak azt tekintettük feladatunknak, hogy
eme - aránytalanságokat mutató - versek sorolásával élővé

tegyük a kérdést: az aránytalanság-versek indokolásának szükségességét.

Meggyőződésünk, hogy e problematika nem csupán a halála előtti verseinek, nem csupán kései költészetének sajátja! Szükségesnek látszik tehát a visszapillantás. József Attila költészetének egészéhez kell mérnünk e verseket, mert az indokoltnak látott magyarázatot a korábbi versek elemzésével, vizsgálatával közelíthetjük meg leginkább! Így próbálunk választ adni arra, hogy a lépten-nyomon a harmóniát, a konszonanciát, rendet hangsúlyozó költő milyen - szükségszerű - uton jut el a diszharmónia, a disszonancia, az aránytalanság megfogalmazásaihoz.

Azonban, még mielőtt a költői életmű ilyen szempontu vizsgálatát megkísérelnénk, egy kis kitérőre kényszerülünk, mert úgy gondoljuk - s ezt kívánjuk láttatni is -, hogy a kérdéskör nem József Attila költői-emberi én-jéből fakadó jelenség csupán, s nem is egyedülálló. Az aránytalanság-képzeteknek társadalomtörténeti és művelődéstörténeti, sőt megformálásuknak az irodalom immanens fejlődéséből fakadó indokoltságát is kell tételeznünk. Azaz: a József Attila-életmű ebben a relációban is értelmezhető úgy, mint része egy nagyobb folyamatnak, s annak - ha más formája is, de - magasrendű kiteljesedése, kiteljesítése.

EGY JELLEGZETESEN XX.SZÁZADI ÉLETÉRTÉK

EGY JELLEGZETESEN XX. SZÁZADI ÉLETÉRZÉS

A széttörtség, a káosz, az aránytalanság megfogalmazásai

A századfordulónak, s az azt közvetlenül megelőző korszaknak az irodalmát és művészetét vizsgáló kutatók, amikor a kor általános tendenciáit körvonalazzák, gyakran hivatkoznak Marxra. Ernst Fischer is ^{amikor a} dolgok, tárgyak sűrű, nyúlós szövevényének a valóságot eltakaró szerepét hangsúlyozza, szintén Marxot: a fiatal Marxot idézi, aki így írt: "A dologi világ értékesítésével egyenes arányban növekszik az emberi világ elértéktelenedése."³⁵ S ez a 'kétoldalu' fejlődés, amelyre a fiatal Marx utal - később valóban szakadást eredményez. A gazdasági értelemben vett fejlődés az emberi viszonyokban, ember és világ viszonylatában mélyreható változásokat eredményez. Más lesz a munkásnak a munkájához, a munkája termékéhez: a tárgyakhoz való viszonya. Ezek - mint idegen hatalom jelennek meg a számára, s más lesz ember és ember viszonya is. Az embert saját körülményei, az ember által megtermelt körülményei idegenítik el. Marx már a "Gazdasági filozófiai kéziratok"-ban kifejti a tárgy-

nak mint a munka termékének a termelőtől független hatalom-
má válását; megfogalmazza az elidegenedés tényét, folyama-
tát. Munkásságában többször visszatér a kérdésre: "A társa-
dalmi hatalom, vagyis a megsokszorozott termelőerő, amely
a különböző egyéneknek a munkamegosztás által meghatározott
együttműködése alapján keletkezik, ezen egyének számára -
minthogy az együttműködés maga nem önkéntes - nem mint sa-
ját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, raj-
tuk kívül álló erő, melynek eredetét és célját nem ismerik,
amelyen tehát nem lehetnek urrá."³⁶ S nemcsak embernek em-
bertől elidegenülését, de az ember /sőt osztályok/ öneli-
degenülésének folyamatát is láttatja Marx. S ez a folyamat
az emberekben, s különösen a művészekben a kínzó magányos-
ság, az egyedüllét, elhagyatottság érzetét kelti, s ebben
a folyamatban kerül a művészet egyre jobban szembe az élet-
tel. A valóság fokozatos elvesztését jelenti ez a művész
számára. A kapitalizmus atomizáló, az ént izoláló tendenci-
ái eredményeként létrejött káosz-érzet nem a XIX. század
végének vagy a XX. század elejének a sajátja csupán. Jelei
már jóval korábban láthatóvá válnak. Nem véletlen, hogy a
kérdéskört vizsgálva, Tamás Attila egészen Shakespeare-ig
néz vissza, s a "Hamlet"-ben véli meglelni a gyökereket:
"Évszázadokkal korábban egy bomló világrend ebbe a felkiál-
tásba sűrűsödött talán a legmegrázóbban össze: "Kizökkent
az idő....!" - s éles ellentétképp töprengő hős volt kényte-
len egymaga szembenézni az elbirhatatlan feladattal: "hely-

retolni azt!"³⁷ Ahogy a hamleti töprengés, úgy a képzelet fausti lázadása is megelőzte a valódi megrázkódtatásokat, a katasztrofális válságokat és háborukat, a társadalmi forradalmat³⁸:

Jaj! Jaj!
Szép volt a világ,
mely összetört
vad öklöd alatt,
elomolt, ledőlt,
egy félisten széttiporta!
Zsibongva
hordjuk a semmibe romját
s sikongva
siratjuk a vesztett szépet.
Te hőse
a földtekének
erősre
építsd föl egyszer,
kebledben építsd föl, büszke ur!...
/Goethe: Faust I. Sárközi György fordítása/

Shakespeare és Goethe is a bomlást, a bomlás kezdetét /időben és térben/, s annak megállítását: a lehetetlenül nagy feladatot jelzik. A világtól való félelem, a világ ellenséges voltának érzete a romantikában pedig még élesebben erősödik föl. Végletekben gondolkodik a romantikus költő, versei a kiszolgáltatottság s a világ fölötti mégis-győzedelmeskedés közötti életérzésnek az üzenetei. Az időben továbbhaladva a művészet egyre inkább szembeállítódik a valósággal, a művész mind képtelenebb lesz a teljességnek még csak az illuzióját is megteremteni. A XIX. század második felében pedig már egyre inkább előtérbe is kerül a problémakör. A kínzó magányérzet, a valóság előli menekvés, egy álom-világ, álom-lét keresése a magyar lirában is te-

ret kap, Arany János kései verseiben, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Kis József költészetében. Az életnek a kapitalizmus győzelmével párhuzamos fokozatos elszürkülése mint a valóság körvonalainak elhomályosodása, a világ érthetlensége, áttekinthetlensége - egyre gyakoribb motivumává lesz a korszak költészetének.³⁹ Mindezek azonban csak tendenciákat jeleznek, mintegy intonálják csupán a kérdéskört, amely igazán központi problémává a századeleji lírában válik.

A század elején azonban valóban kortünetté vált a valóság elvesztésének a problémája. "Az emberi együttélés kiterjedt és sűrű lett, és a kapcsolatok oly áttekinthetetlenül összefonódtak, hogy már nincs ~~szem~~em, és nincs akarat, amely nagyobb szakaszon keresztülhatolhatna... - írta Robert Musil - ...A bennünket körülfogó életből hiányzik a rendszer fogalma. A múlt tényei, az élet tényei vad összevisszaságban borítanak el bennünket." A tények iszonyatosan növekvő halmazát, s az egyéni és általános közötti áthidalhatatlan szakadékot látja korunk központi kérdésének.⁴⁰ Századunkban, de különösen az első két évtizedben - a költők megdöbbenve állnak a világ kaotikusságával szemben:

...mást sem ismersz,
Csak egy csomó tört képet, ahol a tikkadt nap
S a holt fa menhelyet nem ad, tücsök sem enyhülést,
S a száraz kő se csörgedező vizet...

- írja T. S. Eliot az "Átokföldje" című művében, melyben

a felvázolt környezet és a figurák valami elképzelt, gondolati közegben léteznek, amelynek semmi köze nincs a valóságos térhez és időhöz."⁴¹ A valóságos tér és idő mintha megszűnt volna létezni a költő számára. A valóságos világ idegennek tetszik e korszak költőinek.

Hó omlik a dermedt ingen át,
róten, fekete-barna arc fölött,
mely tört darabokban szétpörög,
bolygók, idegenség, holt világ...

/Trakl: Rózsás tükör, Nemes Nagy Á./

A korszak költője "magának az idegenség tényének megragadására összpontosítja erőit... élményeinek ez a kifejtett magva szolgál ugynevezett képalkotásának közvetlen lelki indítékaként." - mondja Tamás Attila az osztrák költő versét vizsgálva.⁴² Yeats verséről - "Ir repülő a halálát jósolja" - szólva pedig azt tartja lényegesnek, hogy "nem annyira képekbe transzponálódik, inkább közvetlen gondolati elemzést, illetőleg rögzítést nyer az a tény, hogy a viszonyok az embert önön tetteitől is teljesen el tudják idegeníteni"⁴³:

...mérlegeltem, mi volt s mi lesz,
és úgy láttam, mindegy, mi vár:
egyensúlyban tartja üres
életem az üres halál.

Ebben az arány nélküli félelmetes ürességben, az emberre rátörő káoszban, kiismerhetetlenségben nem egyszer fordulnak a költők a költői szó erejéhez, a költészet anyagához: a nyelvhez, a grammatikához akár, hogy fogódzót, a rendhez vezető ut illúzióját megtalálják.

A zürzavar után, ami ráncszakadt,
Égető szükség lett a nyelvtan tiszta rendje;
Hivok mocsoktalan, érthető szavakat:
Pontos főnév s igaz melléknév jut eszembe.

- mondja Rafael Alberti, hangoztatva, hogy minél nagyobb az élet zürzavara, annál nagyobb szükség van arra, hogy gondosan megválasztott szavak segítségével mondjuk ki az igazságot.⁴⁴

Tamás Attila a huszadik századi lirát vizsgáló könyvében egy olyan Becher-szonettnek a nyersfordítását közli, amely mintha csak Alberti versének továbbmondása lenne.⁴⁵ Becher a kaotikus világból a kötött szerkezet, a szonett rend-teremtő világába tart e versében:

Ha a költészetet az összeroppanás fenyegeti,
S a képek nem engednek a rendező akaratsnak,
Ha mindannyiszor meghiusul a kísérlet, hogy az ember
Szilárd formákba fogja össze erőit,

Ha a látványok túláradó bőségétől
A tekintet a végtelenbe vész el,
És kiáltásokká s haláltusák hangjaivá
Alakul át a világ, s így szüli magát más-létre,

Ha csak arra való a forma, hogy önmagát robbantsa szét
S alaktalansággá legyen, ha a virrasztók
Tartják önnön halottaságján a költészetet -

Akkor áll elő, nehéz szigorában,
Rendet tevő erő jelképeként:
A káosztól menekítő szonett.

/Becher: A szonett/

Majakovszkijnál pedig már egy - a költő számára - végletes kétségbeesést sejthetünk meg a "Nadrágba bujt felhő" című versében. Azt sejtetik sorai, hogy a saját tudatában kialakult képeknek sem tud ellenállni, hogy a maga-te-

remtette költői képek már oly módon objektiválódtak,
mintha már a költő felett is hatalommal rendelkeznének.

Bensőm a bordáknak dől.
Kiugrom! Kiugrom! Kiugrom!
Beomlott.
Nem ugorhatsz ki a szivedből.

Ch. Bowra is arra hívja fel a figyelmet a verssel kapcsol-
latban, hogy a költő - képeit "szinte már valóságnak hi-
szi és önkéntelenül is ennek kategóriáiban gondolkozik.
Ő maga számol be arról, hogy mi történik vele. Lelkiállapo-
tából következik, hogy maga sem bir már felbolydult szavai-
val."⁴⁶

A szavak és számjegyek égve
kibukfenceznek koponyámból,
mint kigyulladt házból a lakók lánya-fia.
A rettegéstől
így
kapaszkodott az égbe
égő karjaival a Lusitania.

"Ujfajta költészet volt ez 1913-ban, és minden furcsasága
ellenére őszinte és igaz líra. Majakovszkij ezt érezte,
és művészete hiven követi érzéseit."⁴⁷ A művész - mint
láttuk - a világ kizökkentségét, kaotikusságát adja hírül.
Egy jellegzetesen XX. századi életérzés: a teljesség hiá-
nya, a fragmentaritás, atomizáció és a magányosság, elha-
gyatottság, elidegenedés érzésének a megfogalmazásaira
soroltunk néhány példát. A társadalmi-gazdasági fejlődés
egyoldalról, és másoldalról az emberi világ, az emberiség
pusztulása a költői üzenetek tárgya. Ezek az élmények
követelnek művészi kifejezést a kor külföldi, de nem ke-

vésbé magyar költőiben is.

Közép-Európában, s még közelebbről az Osztrák-Magyar Monarchiában különösképp élesen vetődnek fel e kérdések, hiszen Európának ez a része /s ezen belül is Magyarország elsősorban/ elmaradt a fejlődésben. S a század első két évtizedében forradalmak és háboru zaklatják fel a lelkeket, mintha egyszerre akarnának behozni mindent itt - a lemaradottak. Az aránytalanságok óriásira nőve követelik a helyüket, s találják meg zaklatott látomásokban. "Rilke, Trakl és Franz Kafka megrázó erővel ábrázolta a polgári társadalom méhében rejlő ellentéteket... Műveiket félelem, rettegésérzet, ismeretlen veszélyektől és hatalmaktól való aggodás hatja át..."⁴⁸

A magyar irodalomban a Komjáthy, Reviczky, Kis József intonálta életérzés pedig Ady költészetében nyeri el ki-kristályosodott formáját: nála már mint korélmény jelenik meg. Egészen mások már a jelenségek, a világ törvényei, az ember s az őt körülvevő világ létezési formái is. Tér és idő - másként jelennek meg már ekkor, viszonyukat s az ember helyét térben és időben "egyre tisztábban csak a benső, a szubjektív élmény határozza meg..."⁴⁹. A magyar költők költői világképeinek fejlődését nyomon követő könyvben éppen itt mutatja ki a váltást Tamás Attila: "Korábban - írja - az objektív jellegű naiv-realista világképben minden szilárd egységet alkotott... A modern polgári lirából mindez egyre jobban eltűnik. A külvilágból éppoly

elmosódottan látjuk csak a tárgyakat, eseményeket, mint azok helyét és idejét."⁵⁰ Kisérteties tájak jelennek meg Ady Endre verseiben, melyek között különös jelentőségű a "Kocsi-ut az éjszakában".

Milyen csonka ma a Hold.
Az éj milyen sivatag, néma.
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.

Minden Egész eltörött
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.

Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.

A vers 1909-ben született, s abban a kötetben látott napvilágot, amely már címében is - "Szeretném, ha szeretnének" - az én és a közösség viszonyában lezajlott változásokra utal: az elmagányosodásra, az izolációra, s ugyanakkor az ebből való kitörés igényére is. A vers természetleírásnak tetszhet, legalábbis úgy indul: egy kisérteties táj megrajzolásával. De már Révai József figyelmeztetett rá: "a harmadik sor mégis jelzi, hogy ez a vers nem természetleírás és hogy a kisértetiesség nem a tájban, hanem az emberben van."⁵¹ A negatív érzelmi-gondolati meghatározottságu, konkrét tér- és időhelyzetet rögzítő intonáció a második versszakban tágul ki igazán. Az első versszak konkrétságát a másodikban a "minden" tovább már nem tágítható totalitása semmisíti meg, s emeli ugyanakkor

együttal magasabb szintre. A negatív mozzanatok így kapnak általános értelmet. Nem csupán a való világ széttörtségéről van már szó, mert együttal az énnak a legteljesebb tudatossággal hordozott intenzív totalitása is összetört a 'Minden Egész' széttörtségében. A teljesség nem egyszerűen elemeire bomlott, hanem darabokra tört. "Mintha már régóta kimondásra váró, régen megfogalmazódott, de eddig kimondani nem mert ítélet hangzanék el végre visszavonhatatlanul a vers középpontját alkotó, halkán, de roppant sullyal hulló szavakban: "Minden Egész eltörött..." Az imperializmus korának egyik középponti problémája, a fragmentalitás jelenik itt meg." - írja Tamás Attila.⁵²

A fragmentalitás érzését sugalló sorok formailag is követik e korélményt. A vers látomásosságát, hallucinációkban és jajszókbán megelevenedett formáját vizsgálva J. Nagy Mária is tartalom és forma egységét hangsúlyozza: "Irracionális szófűzésekkel megteremtett irracionális világ ez."⁵³ Ugyanakkor a vers kompozícióját nézve nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy annak zseniális ellenpontosztósága éppen abban rejlik, hogy a széttörtséget, a darabokra hullást, a rendezetlenséget egy logikailag teljes, zárt müben tökéletesen "rendezett" megformáltsággal közvetíti a költő. Tartalom és forma nem mond ellent egymásnak: a valóság megfoghatóságának igénye és a valószerűtlenség jelenik meg együtt. Király István Ady-monográfiájában a versnek Van Gogh lángnyelvként ingó, elégő képeihez való hasonlóságát jelzi, s bizonyítja, hogy a "Kocsi-

-ut az éjszakában" annak az érzésnek a kiteljesedett megformálása, amelyet "a modern dekadenciának mintegy a credojaként így fogalmazott meg Lord Chandos leveleiben Hoffmansthal: "Minden részekre esett szét számomra, a részek újabb részekre, s semmit sem lehetett többé egy fogalommal átfogni."⁵⁴ Új terminust vezet be az életérzés megnevezésére Király István: az "eltévedtséget", amelyet elkülönítve az elidegenedéstől: a világ embertelen erői előtt való behódolással, egyfajta fegyverletétellel azonosít. Ennek tipikus példaként éppen a "Kocsi-ut az éjszakában" című verset - mint formális kérdőjel nélküli kérdést - elemzi. "A célt, távlatot nem látó emberrel jelentett egyet az eltévedt ember. - írja - A modernség utjait járó, pusztán individuumban gondolkodó költő folytatódtott tovább ebben a típusban: az teljesedett ki. Nem látva semerre érthető összefüggést, mindenfajta nyugtató egészből kiszakítottának érezte magát a meghasonlott egyén. Értelmetlen, össze nem illő darabokra hullt szét előtte a világ. Urrá lett rajta a kiesettség-tudat, a csonkaság-érzés."⁵⁵

Hogy Ady Endre költészetének valóban egyik központi problémájává vált e csonkaságérzés, az bizonyítható azzal is, hogy a "Kocsi-ut az éjszakában" ebből a szempontból nem véletlenszerű, nem egyedülálló. "A Minden Titkok versei" kötetből való "A csodák esztendeje" című vers, amely szintén hasonló képzeteket sorol:

Összeszaladt Ősz, Tél, Tavasz, Nyár,
Folyók mély bölcsőkből kikeltek
S engem elhagynak már azok is,
Akik eddig szívvel szíveltek.

A káoszt próbálja megérteni: a káoszt mitizálja, annak
teremtőjét-szüelőjét keresve:

Valaki megőrült az Űrben,
Valamely Nap járja bolondját,
Valaki mindent összezavart
S üstökösök jövőjét mondják.

A két versben sorolt ellentétek, a világ átláthatatlanságából fakadó törtség- és csonkaság-érzet a háboru ideje alatt erősödik fel majd újra. A korábban használt szimbólumok nem egyszerűsödnek le⁵⁶, hanem tárgyasulnak: a háborut megelőző kötetek aránytalanság-képzetei a háboru, a való világ szörnyiségében tárgyukra lelnek, mintegy ha a valóság 'utolérné' Ady sejtéseit. A 'Holnapban', a jövőben hinni tudó költő hirtelen megtorpan a 'Ma', a jelen szörnyiségei előtt. A "Véresre zuzott homlokkal" című versében írja:

A Mában élni a Jövőért,
Az Ujnak tenni hitet:
Valamikor csináltam én ezt?
Mintha valami baj ért volna,
Dobása valaminek,
Homlokomon éles, nagy kő ért.

Kimondja rettenetét: "Jaj, be szörnyűen megriadtam...
Tán egy kicsit megzavarodtam...", s bizni próbál mégis.
Igyekszik elhitetni önmagával, hogy atlán nem is a világ
változott, hanem csupán benne, a költőben jelentek meg e

sejtések a bomlásról. Az utolsó versszak azonban megcáfolja e reménytelinek látszó fordulatot: mindez csalás, öncsalás; már csak a Tegnap létezik egyedül a költő számára. Sejtései a jelen-valóra vonatkoztatva igazoltnak tűnnek, a jövő kérdésessé válik:

Drága Tegnap, sebetlen homlok,
Hajh, nagyon szeressetek,
Nagyon szeress éltem leéltje,
Hátha mégis baj van a Földön
És igazak a sebek
S minden Leendő összeomlott.

1918-ban vagyunk. A "Kocsi-ut az éjszakában" című versben megérzett viszonyok /viszonynélküliség/ határozottabb formában jelenik meg:

Minden Külön össze-zsibolygott
S mégis mindenk szét-szakadtak
/A Rémnek hangja/

Itt, ezekben a háborus /háboruellenes/ verseiben "lesz költészete igazán egyetemessé: nemcsak a polgári világban hányódó költő, nemcsak a feudális urakkal küzdő 'népért siró bus bocskoros nemes' szava, hanem az imperialista világrend embertelenségének egészét átélő emberé."⁵⁷ A korábbi versekben még nemegyszer dicsőített, mitizált zürzavar itt már az iszonyat, a rettegés hangjával párosul. Szimbólumai is ezt hivatottak érzékeltetni:

Terítve a Föld: lakni tessék,
Tombolj, Világ, most szabadult el
Pokloknak minden pokla rajtad,
Ha akartad vagy nem akartad,

Hollókkal és kóbor kutyákkal
Kész a lakoma, kész az egység.
/E nagy tivornyán/

Az 'egység' szó jelenik meg a versben, de milyen jelentésben! A legkeserűbb, legfájdalmasabb irónia mondatja ki a szót, amely a tovább már nem fokozható széttörtségét, zülaltségát jelzi a világnak. A vers utolsó versszaka mintha a "Kocsi-ut az éjszakában" második szakának az ujramondása, továbbmondása lenne, mégha metaforikusan különböznek is:

Egész világ szótttje kibomlott,
S én egy nyomorék fonál hurkán
Még mindig csak bénán zsibongok?
Mit törődjünk elmúltak voltján?
Terítve a Föld, lakni tessék:
Éljünk dölgig e nagy tivornyán.

A háboru ideje alatt írott versekben a végletekig felnagyított, "ijesztő a szemben álló erők a r á n y t a - l a n s á g a,"⁵⁸ még a "Mag hó alatt" ciklus 'uj emberü uj világra' tekintő, a 'föltámadások örök Rendjé'-t hirdető verseiben is:

Örzők, vigyázzatok a strázsán,
Csillag-szórók az éjszakák,
Szent-János-bogarak a kertben,
Emlékek elmúlt nyarakon,
Flórenc nyarán s összekeverten
Bucsuztató Őszi Lidónak
Emlékei a hajnali
Párás, disz-kócos tánci termen,
Történt szépek, éltek és voltak,
Kik meg nem halhatnak soha...
/Intés az Örzőkhöz/

Nem szürrealista versek Ady Endre művei, de a világ, az Egész széttörésétől, szétszakadásától a vers "szótttje"

is kibomlik, formailag is követik e művek az élményanyag ziláltságát, kuszaságát; és mégiscsak Ady Endre az, aki ha spontán módon is, de "közeledik olyan lira megteremtéséhez, mely a szürrealistákéval rokon."⁵⁹ Mert a káosz, a zűrzavar - a részek, a tört szempontjából - a legteljesebben az avantgarde-költőkben jelenik majd meg. A nemzetközi avantgarde jegyeit - többek között - nem véletlenül éppen abban látja Szabolcsi Miklós is, hogy megváltozik "a hagyományos idő, - megváltozik a szokott tér is; s a tér és idő szétválaszthatatlanul egybeforr, - s a művész úgy érzi, műve szaggatottságával, pontszerűségével, töredékességével is tükröznie kell a szaggatott realitást..."⁶⁰ A zűrzavar-érzet a háboru, a forradalmak után, a Tanácsköztársaság bukása után csak fokozódik azzal, hogy erőteljes társadalmi értelmezést nyer. Az emigrációba kényszerült költők kiábrándulásuknak adnak hangot, mint Kassák és a "Ma" körül csoportosulók. Elszántan támadják a fehérterrort, az ellenforradalmat, s ugyanakkor ezzel párhuzamosan "egyre erősebb lesz a másik hang, a teljes céltévesztettség, iránytvesztettség, értelmetlenség hangja, - a világ teljes zűrzavarának éreztetése, - ez az érzés egyre széttörtebb, egyre értelmetlenebb formákban, dikciókban nyer kifejezést..."⁶¹ A világ értelmetlenségének, a költői én és a világ közötti viszony aránytalanságának az érzése kap hangot Gábor Andor versében, az ellenforradalom konszolidálódása idején - 1922-ben - irt "A rokkadás"-ban is:

Én érzem széjjel-málni önmagam,
A kinok kásájába szétömlni,
Egy-egy nyögésem van már csak, ha van,
S olyan nehéz a könnyü szót emelni.

Az avantgarde-költők nagy része tudatosan is törekszik /az egyes izmusok programjának megfelelően is/ a széttörtségre, az ént körülvevő elemek, jelenségek szétzilálására. "Eltökélték, hogy csak azt mondják ki, amit látnak, hallanak, tapintanak, közvetlenül érzékelnek. Nem lépnek túl apró részleteken, a látható, hallható, kétségbevonhatatlan, 'igaz' részleteken. Ami több, mint részlet, azt kérdésesnek, kétségbevonhatónak érzik."⁶² Egyfajta lázadás volt ez is: a széttörtség-érzet ellen annak fokozásával lázad a költő, mint Kahána Mózes is:

Lázadok - és törjön szét minden velem.
Nem ismerem a nehézkedést!
Vagyok, tudok, akarok - ez az isten.
/A lázadás eksztázisa/

A magyar irodalmi avantgarde társadalmi gyökerei - mint láthattuk - a polgárosodás megkésetttsége ellenére nagyjából azonosnak látszik a világirodalmiával. A romániai magyar irodalomban /de - többé-kevésbé - az egyéb külföldi magyar irodalmakban is/ még fokozottabban jelentkezik a vizsgált jellegzetes életérzés. A romániai magyarságnak a "tőkés-földesuri Románia társadalmi viszonyai közepette elfoglalt kisebbségi helyzete az elidegenülés fokozásának irányába hatott, s így kedvezett az irodalmi avantgarde kibontakozásának..."⁶³. Kahána Mózeshez hasonlóan

Antal János is érzékeli a zürzavart, s nem is akarja feloldani:

Káosz van itt és nem akarok tisztán látni benne, csak érezni, élni, magam veletek nem maradok ott, de kilépek otthonomból, amely azt mondják jogosan megillet! - - - - -

Szemlér Ferenc magányát, testvérkeresését idéző verseiben is láthatunk erre példát:

és minden meghalt a világon.
Ó, testvér, add a kezedet,
Legyünk legalább ketten a szörnyű zürzavarban,
keményen egymás mellett, bizalommal,
vizben, esőben, szélben, halálban,
lehajtott fejjel, félve, de ketten!
/De ketten/

Azonban nem csak az avantgarde-költők küzdenek meg ezekkel az élményekkel. Az új iránt is érdeklődő, de a hagyományokhoz jobban kötődő Nyugat-nemzedék is szembe kell hogy nézzen a kapitalizmus atomizálási tendenciáival, s az annak eredményeként született meghatározó lét-élményekkel. Kosztolányi is magányát rajzolja elénk, s a magánnyal együtt az áttekinthetetlen valóságot és világot:

Várom, hogy asztalunkat megterítsék
s leszedjék.
Várom, hogy érkezzék s elmenjen innen
a vendég.
Egy tárgyat figyelek, egy furcsa, nem-várt
ajtónyikorgást, egy gombot, vagy egy szempárt.
Ezer darabra törtelek, te tág,
elbírhatatlanul zavart világ.

Minthacsak Ady Endrének válaszolna, mintha Ady "Köcsikut"-ján járna Kosztolányi is. De különbözik is a két

vers.⁶⁴ Kosztolányi belenyugszik a változtathatatlanba,
elfogadja e világot csonkaságában is:

Jobb is nekem nem nézni az egészbe,
beléfogózni egy-egy csonka részbe,
és állni ottan,
jéggé fagyottan.

S a vers végén nyomatékosítja, hangsúlyozza, hogy a
'rész'-t tekinti társának, mintegy költői énjéhez hason-
lónak:

Mert idegen és örült az egész,
de nyájas és rokon velem a rész.
/Kétségbeesés/

S nem sokkal később bevallja: "...megtörötten földig ha-
joltam... Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinne"
/Hajnali részegség/. Az élet helyett, azzal szemben a
'semmi'-t énekli, azt próbálja önmagában is tettenérni:
"Annál, mi van, a semmi ősebb... és tartósabb is, mint az
élet, mely vérrel ázott és merő seb" /Ének a semmiről/.
A világ mind mélyebb megértésének igénye helyett a fel-
szint, a látszatot tekinti elsődlegesnek:

Légy az, ami a bölcs kéj
fölhámja, a gyümölcshej
remek ruhája, zöld szín
fán, tengeren a fölszín:
mélységek látszata.

A konvencionálissal, az elfogadottal szemben megfordít
mindent; aránytalannak látja az addig érthetőt:

Jaj, mily sekély a mélység
és mily mély a sekélység
és mily tömör a higság
és mily komor a vigság. 65

ja'ke

Uj, sajátos értékrendet ad a világnak. Az én, a "lélek, szépség vagy a szeszélyek" belső viszonylatának megfelelően méretik meg minden:

Tudjuk mi rég, mily könnyű,
mit mondanak nehéznek,
és mily nehéz a könnyű,
mít a medvék lenéznek.

Nem szójáték ez Kosztolányinál. A korral szembeni idegenségének ad hangot, akárcsak a "Marcus Aurélius" című versében. Összegezések ezek, mert az "Esti Kornél éneke" című versét is így fejezi be:

Menj mély fölé derengni,
burkolva, játszí szinben,
légy, mint a semmi,
te minden.

Végkövetkeztetéseiben itt is a 'semmi'-hez, a 'minden'-nel azonosíthatóhoz jut el. Még a kérdéskört föloldani látszó ciklus- és kötetccimadó "Számadás"-ában is ez cseng vissza: a költő magányossága, de ugyanakkor az igény is arra, hogy a világ egészét kell megragadnia a költőnek, s mintha feladatra is lelne /ha mégoly általánosra is/ a szenvedőkkel, a szegényekkel való szolidaritásban:

Kellessz te még, vijjogni, mint a vércse,
nem kérdeni, szabad-e, nem szabad,
sosem kimélni a könnyet se, vért se,
a semmibe rikoltani szavad,

nem hallanak tán, ám ne menj azért se,
számodra itt még munka is akad,
mindig kell valaki, aki megértse
az utcalányt s a tébolyultakat.

Ülj egy sarokba, vagy állj félre, nézz szét
Szemedben éles fény legyen a részvét,
ugy közeledj a szenvedők felé,

s ne a törtet tekintsd és csonka részét,
de az egész nem-osztható egészét:
ki senkié sem, az mindenkié.

Kosztolányi Dezső ilyen intenzitású feloldási kísér-
letéhez nem hasonlítható Tóth Árpádé, de érdekes, jelleg-
zetes megoldás ez is. A "magam vagyok"-élethelyzet költője
Tóth Árpád, aki fájlalja magányát, néma rezignációval lát-
tatja, milyen hosszú "az ut lélektől lélekig!":

A Sziriusz van tőlem távolabb,
Vagy egy-egy társam, jaj, ki mondja meg?
•••••
Küldözzük a szem csüggedt sugarát
S köztünk a roppant, jeges űr lakik!
/Lélektől lélekig/

A kor törtség- és csonkaságérzete őt is megérinti, "zord
utak hörgő és horzsolt roncsá"-nak látja magát, embertár-
sait pedig "hányódó, törött... bérkák, kiket komisz vitor-
lák, vagy bus vértengerek Rettentő sodra visz..." /Elégia
egy rekettyebokorhoz/. Fájlalja magányát, ugyanakkor a
"zord utak"-ról menekülve egyuttal vállalja is a magányt,
s a Nietzsche-i 'én'-be zárkózást: "- Mert a magány ad vég-
ső menhelyet" /Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz/.

Babits Mihály költészete e szempontból - ha néhol fe-
lesel is vele - Kosztolányiéhoz hasonló. Kihulltság- és
magányérzetük azonos, s feloldási kísérleteik sem állnak
távol egymástól. "Csak én bírok versemnek hőse lenni" -
vallja Babits. Érzí, s érezteti, hogy "magamnál tovább

nem jutottam." Keservesen zárt világ az, melyben élni kényszerül, s keservesen zárt világuvá lett költészete is:

Én maradok: magam számára börtön,
mert én vagyok az alany és a tárgy,
jaj én vagyok az ómega s az alfa.
/A lírikus epilógja/

A "Régen elzengtek Sappho napjai" című versének válsághangulatát nála is a világgal szembeni kiábrándultsága adja:

. Önző a világ:
csak közös inség, közös láz, közös
zavar dadog, - a többi csönd s magány.

Azonban e válsághangulatot más is sugallhatja. Mint Pomogáts Béla írja - "részben az a gyanakvás és elutasítás indokolta, amelyet Babits érzett az avantgarde költészet iránt."⁶⁶:

A lira meghal. . . .
.Nincs ütem
jajában többé, nincs se szó, se tag:
az értő agy s zenés szív nem beszél,
csak a tüdő liheg, csak a torok
kiált s a szédült gyomor álmodik.
A lira elhal, néma ez a kor.

Hogy a lira ^{mégsem} ~~némult~~ el, az éppen a Nyugat-nemzedék fölöldási kísérleteinek tudható. "A Nyugat nagy nemzedékének költői vívmánya a személyiség következetes érvényesítése volt"⁶⁷, s ez volt az egyik út, melyen a magyar lira haladhatott a vizsgált meghatározó korélmények alóli felszabaduláshoz. A másik út pedig egyfajta esztetizálás, a "megszépítő formai feloldás útja"⁶⁸, amelyet Babits és

Kosztolányi költészete mutat példásan.

+ + +

Ha néha egyoldalú rajzolatát adtuk is e korszak költőinek, azért soroltuk mégis e néhány verset, hogy jelezzük egy jellegzetesen XX. századi korélmény, egy jellegzetesen XX. századi életérzés megfogalmazásait. Célunk az volt, hogy éreztessük: mibe született bele költőnk, mit örökölt az őt megelőző nemzedéktől József Attila. E kitérő szükségesnek látszott annak az utnak a bemutatásához, amely az "Eszmélet" soraihoz vezet bennünket:

Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

De ugyanott írja, s nem véletlenül éppen a Babits Mihálynak címzett "Magad emésztő"-ben ismétli meg azokat a sorokat is, melyek már tulmutatnak az eddig vizsgált költők szemléletén:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
Szoritja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.

AZ ADEKVÁT KIFEJEZÉSMÓD

AZ ADEKVÁT KIFEJEZÉSMÓD

A személyes sors szimbolikussá válása

- "A mindenséggel mérd magad..."
- "A világ vagyok, minden, ami volt,
van..."

Egy költő t e l j e s s é g-igénye, egészséges öntudata, önnönmagában is - tér és idő viszonylatában - egységre törekvése nyilvánul meg ezekben a sorokban. Egy egész életmű törekvései, kísérletei s eredményei sűrűsödnek itt egy-egy sorba. Egy jellegzetesen XX. századi költő fogalmazza meg itt a költészetének egészét átható totalitás-igényét, totalitás-képzetét.

József Attila a teljességre-, egységre-törekvését következetesen fogalmazza meg s valósítja meg mind költészetében, mind pedig- ezzel párhuzamosan -elméleti munkásságában. Életművében e kettő: költészet és elmélet /esztétika-filozófia/ nem elváló, hanem egy és ugyanazon "ösztönös"-emocionális és "tudatos"-intellektuális gondolati rendszerének egymást szervesen kiegészítő részei. Crocét

idézve maga a költő mondja: "Megállapítottuk, hogy a művészet nem szemlélet, mint Croce beszéli. De szemléleti, hiszen formában való, márpedig a forma szemléletileg folyó tevékenység. Nos, azt állítom, és igazolom, hogy kell lennie végső szemléleti mozzanatnak. És ez a műalkotás."⁶⁹ Azaz József Attila az "Irodalom és szocializmus" című elméleti munkájában a műalkotást valóban úgy értékeli, mint bármilyen más szemléleti /tudományos/ vizsgálódást. S Crocéval ellentétben tételezi, hogy "a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való tevése egy végső szemléleti egésznek."⁷⁰

Elemezve költőnk gondolatmenetét - Tamás Attila írja, hogy költőnk "a 'világegész' fogalmán - melynek megvalósításához pedig az 'átfogó érzést', a 'lelki világrendet' tartja elengedhetetlen feltételnek - egyaránt érti a társadalmi viszonyokat, s a közvetlen környezettől a kozmosz végtelenségéig terjedő tárgyi világ jelenségeit. Az ember és külvilág viszonyáról ily módon adott vallomás legfőbb vonásainak összessége nagyobb egészet: világképet rajzol ki, melyet közvetlenül a művészi élmények sokasága, végső soron pedig a filozófiailag tudatosított, vagy többé-kevésbé ösztönös világnézet határoz meg."⁷¹

Ha tehát éppen József Attila költői életművét kívánjuk vizsgálni, akkor éppen a költőnk által megkövetelt módon a 'végső szemléleti egész', a világképet kell szem-

ügyre vennünk. Azaz a költői é n-nek és az őt körülvevő tárgyi világnak az én szempontjából adott - örökösen formálódó s koronként, költőnként más és más - viszonyát kell elemeznünk.

S ebből a szempontból József Attila költészete mást, többet mutat, mint azoknak a költőknek a művei, akiknek a káoszra vonatkozó megfogalmazásait idéztük. József Attila tárgyiasítja a káoszt:

s ez össze-vissza kusza szövevénybe,
társadalmunkba, elme kell nagy fénybe',
mely igazodni magára mutat.

/Flórának/

József Attila káosz-képzete határozottan tárgyias. A kuszáltságot, a szövevényességet az adott kor társadalmi rendjének tulajdonítja. E társadalmi rend ellentmondásait, disszonanciáit, s azok megszüntetni akarását jelzi egész életművében.

Nem lehet azonban feladata e dolgozatnak, hogy az egész életművet a maga teljességében fogja meg, de az már lehet feladatunk, hogy tételezzük e vizsgálódásnak egy szerintünk megfelelő szempontját. Egy megközelítési szempontot választunk tehát a költői élmények s megformálásuk sokaságából: a költői-emberi é n 'legszemélyesebb' szféráját s mint gyűjtőlencsét használjuk, hogy segítségével végülis próbáljunk választ adni az egész életmű néhány lényegesnek vélt kérdésére, problémájára: azokra a kérdésekre elsősorban, melyeket a "Szabad-ötletek

jegyzéke" és a közvetlenül halála előtt írott versei adtak fel.

E feladatkijelölést jogosnak érezzük azért is, mert a költői én s általában az individuum a szokottnál is nagyobb hangsúlyt kap éppen a XX. században. Nyomon követhető e tendencia - mint láttuk - Ady Endre és a nyugatosok költészetében. Azonban figyelemmel kell lennünk arra, is, hogy ekkor zajlik le egy nagy változás, fordulat a magyar lírában. A fordulatot általában 1928-1931-re teszi az irodalomtörténetírás.⁷² Babits nemzedéke érezte is e fordulat szükségszerűségét. Már az 1928 december 14-én rendezett Fiatal Írók Előadóestjén elhangzott bevezetőjében hangsúlyozta Babits Mihály, hogy van már, akinek hátraadhatják a fáklyát. Felnőtt egy új nemzedék. "Kevesen hallgatnak talán ma még rájuk, de ők hiven hallgatnak mindenki: kihallják népük szívének primitív dobbanását, az emberi önzés lihegését s a proletár külvárosok jaját..."⁷³ S nyilvánvalóan Illyés Gyulára, Erdélyi Józsefre, s a "proletár külvárosok jaját" kihalló költőre: József Attilára gondolt és utalt ekkor Babits az új nemzedéket köszöntve. S az új nemzedék költője valóban új lírát hozott magával, "eleven közösséget látott maga körül, hozzá fordult szavaival, az ő megbízásából szólt és cselekedett."⁷⁴ Kántor Lajos is e közösségiséget emeli ki, amikor Gaál Gáborra utalva felhívja a figyelmet egy "különös honfoglalásra", a XX. századi líra egyik irodalomtörténeti pillá-

natára: arra, amikor Illyés Gyula "Hősökről beszélek" és József Attila "Invokáció" című verse együtt, egy és ugyanazon Korunk-számban jelenik meg 1932. decemberében.⁷⁵

Az "Invokáció" költője a munkások, a "Hősökről beszélek" költője pedig a zsellérek-parasztok küldöttjeként, költőjeként szólal meg. Gaál Gábor is erre figyelt föl, s így emlékezik az 1932-es esztendőre: "Csak a dolgokra figyelünk s nem a kitalálásra. A költészetet, a verset is csak akkor soroltuk a lap közleményei közé, amikor a magyar versben, épp a mi kezdeményezéseinkre, Illyés Gyulával és József Attilával, akik innen is indultak, megjelent ismét a magyar költészetben az életközösségbeli, a társadalmias látománya."⁷⁶ József Attila. l. 107. oldal

Joggal merülhet föl a kérdés, hogy ha a nyugatosok 'én'-költészetét József Attila és Illyés "társadalmias látománya" váltja fel, akkor milyen indokolata van annak, hogy e dolgozat szerzője mégis József Attila 'személyes' liráját vizsgálta és kívánja vizsgálni. 'csupán'.
ezt a hangulatra is az irod. tört. iránult, amit
mégis én-költészet is egyáltalán
7. A életműve is ha nem is
a babits-i értelemben.
Míg Babits és Kosztolányi lirája valóban 'én'-költészetnek tekinthető, addig - értelmezésünk szerint - József Attila költészete nem a babits-i értelemben vett 'én'-költészet.

De "én-költészet": a lírai személyesség költészete abban az értelemben, ahogy azt Csoóri Sándor elvárna napjaink költészetétől, költőitől s önnönmagától is. Egy esszéjében azt írja: feladata lenne a költőnek "ugy írni

verset, ahogy a legbensőbb titkait bizza rá az ember a barátjára... Riadtan figyeltem föl - írja - a saját verseimben és másokéban is valami kiábrándító személytelenségre. Személytelenségen ez esetben nem azt értem, hogy nem írunk személyes dolgainkról, hanem azt, hogy nem a legszemélyesebből írunk... Legismertebb példa Villoné, a bordélyházi balladáival. Illyés írja: ha Villon nem a legközelebbi barátjának szánja ezeket a verseket, bizonyára százszorta finomabbak, visszafogottabbak: több bennük a szerelmi máz, az önsajnálát, a testiséget eltakaró lírai pára, vagyis a mulandóbb anyag... Példája nem csupán egyéni példa, de filozófiai és esztétikai is. Azt bizonyítja, hogy a költészetre érvényes talán leginkább az ellentétek dialektikája. Az a legközösségibb vers, ami - már-már végletesen - a legszemélyesebb."⁷⁷ Ha valakire, hát József Attilára érvényes ez: a személyesség és közösségiség szinte teljes azonosulása. Költészetében ("az alkotó társadalmi személyessége művészi teljességet adhatott."⁷⁸) *tegeze* *ezt lehet, hogy a verset olvasva megérezzük az ember teljességét, met*

Ha pedig tételezzük, hogy József Attila költői-teoretikusi életművében a személyesség és közösségiség ilyen egymástól el nem különíthető szimbiózisban élnek, akkor a személyeset vizsgálva egyuttal a társadalmi, a József Attila-i teljességet vizsgáljuk. Mert éppen ^{ha} a személyes élet szférája az, amelyben az ember közvetlen anyagi tapasztalataitól eljut a világ legáltalánosabb törvényeiig."⁷⁹ *legszemélyesebb élményeiről olvasunk és is, eljut a világ legáltalánosabb törvényeiig.*

S ugyanakkor a személyes élmények nem nélkülözhetik együt-
tali társadalmiasságukat: társadalmi közegen keresztül ér-
vényesülnek. Azaz József Attila - verseiben -, amikor az
egyén társadalmilag feltételezett létezését, mozgását,
fejlődését, tetteit tárja elénk, akkor e versekben "átéli
osztálya egészének társadalmi és történelmi létét, éppoly
közvetlen élménnyé téve az osztály sorsát meghatározó tár-
sadalmi törvényeket..., éppoly 'személyes emlékké' forró-
sitva az osztály történelmi multját, mint a gyerekkorában
a külvárosi bérkaszárnnyakban átélt évek eseményeit."⁸⁰

A személyesség és közösségiség József Attila-i össze-
kapcsoltságát észreveszik már a költő kortársai is. A
"Nincsen apám, se anyám" című kötetről szóló kritikájában
Lakatos Péter Pál is ezt veszi észre: "Itt már elvesznek
a határok nép és egyén között... Ez az a kollektivitás,
amely egy-egy osztály nagyon is részleges kereteit szétrob-
bantva olyan teljességet ad, amely Kassák ellenére is szo-
ciálisabb, kollektivebb s a nagy emberi közösség számára
éppen ezért értékesebb és emberibb."⁸¹ Egy másik kritikusa
is "a kollektív lélekérzés meleg karolását" érzi versei-
ben.⁸² Gró Lajos pedig József Attila költészetének jelleg-
zetességét annak önvallomás voltában látja: "Költészete,
mint minden igazi költészet, önvallomás - írja. - De ebben
az önvallomásban van valami egészen sajátos objektív árnya-
lat. Költészete nem öleli magához a jelenségeket, nem is
az egyéniséget akarja gazdagítani velük. Személyét igyek-

szik úgy feloldani az életben, hogy az ne csak érzelmileg elégítse ki, hanem értelmileg is igazolja őt. A kollektív egyéniségnek, a jövő emberének... magatartása ez, aki egyéniségét nem elmosni, hanem kitágítani szeretné."⁸³ E kétösségre figyel fel a kritikus még a versek játékosságát vizsgálva is: "Játékosságában mondanivalója egyéni és szociális vonatkozásainak jelentőségét hangsúlyozza ki."⁸⁴ József Attila költészete valóban a "szubjektív" és "szociális", az értelem és érzelem, a konkrét és az elvont, a "kinn" és a "benn" költői szintézise! Ő maga fogalmazza meg ezt a legpontosabban ódái szárnyalásu nagy versében, "A város peremén" címűben /Nem véletlen, hogy a vers eredeti címe "Óda" volt./:

A költő - ajkán csörömpöl a szó,
de ő, /az adott világ
varázsainak mérnöke/,
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

A költő, a marxizmus tudatosságával szóló költő határozza itt meg feladatát: a szabadság és rend, azaz a harmonia, ^{az ember helye}világának megteremtését. Joggal idézi Levendel Julia és Horgas Béla Sartre megjegyzését, mert meghatározása valóban kitűnően alkalmazható József Attila költészetének jellemzésére: "Nem véletlen - írja Sartre -, hogy a fehér proletariátus ritkán szól költői nyelven szenvedéseiről, haragjáról, öntudatáról... Hiányzik köréből az olyan költészet, amely szociális, bár a szubjektivitásból ered;

amely olyan mértékben lenne szociális, amilyen mértékben szubjektív..."⁸⁵ Sartre szavai egyértelműen vonatkoztathatók József Attila költészetére. Korszakának, az őt körülvevő világnak az általános problémái, a társadalmi problémák belső vivódásaiként, személyes szenvedéseiként jelennek meg verseiben.

Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ - ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázad.

- írja az "Eszmélet" VI. tételében, jelezve, hogy a 'kint' és 'bent' között ok-okozati viszony tételmeződik. S ha a világ szenvedései jelennek meg személyes szenvedéseiként, akkor a 'bent', a lélek világát kell felmutatnia - mintegy mutatójaként a 'kint' valóságának; ezért mondhatja ki,

hogy önmagamba én se fértem,
a lelkem azért közvagyom
/Flórának/

Személyességének a való világ egészében való föloldódását jelzi az "Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak" című művében, melyben mintha már előlegezné az "Eszmélet"-ből s a "Flórának" című versből idézett sorokat:

Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak,
Sok lány levegő locsolgat -
a szabadság csendjét hallgatom.
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódok

a külső világban -
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

Mindezekből következően a dolgozat szerzője úgy véli, hogy a személyesség szférája semmiképpen nem azonosítható az egyedi szférával. A személyesség a különös szférája: az a szféra, amely magában hordozza az egyedit /s vele az élményt/, s ugyanakkor magában hordozza az általánost / s vele az elvontat/ is. Vizsgálatunknak a személyes szférára való szűkítése tehát éppen ezért módszertani jellegű, a munkánkat segítő szempont csupán, nem pedig a költői életműben is önállóan létező.

Azaz, amikor arra törekedtünk és törekszünk, hogy dolgozatunk ne csak tényfeltáró, problémafelvető, de problémamegoldó is legyen, akkor ezt annak az elvnek a szem előtt tartásával tesszük, hogy az előbb említett személyes szférát mint részt emeljük ki az egészből: tehát csak részeredmények elérése lehet a célunk. Az általunk vizsgálandó rész-problémák azonban - meggyőződésünk szerint - mégis olyan jelentőségűek József Attila költői életművében, hogy adekvát megfelelői lehetnek az Egésznek is nem egy esetben! S ilyen értelemben kívánjuk bizonyítani, hogy az életműben nyomon követhető személyes sors - önnönmagán tulmutató, tartalmában gazdagabb jelentésekre tesz szert: szimbolikus-sá, arányosság- és aránytalanság-képzeteinek adekvát kifejezőmódjává válik!

KISÉRLETEK AZ ARÁNYTALANSÁGOK MEGSZÜNTETÉSÉRE

KISÉRLETEK AZ ARÁNYTALANSÁGOK MEGSZÜNTETÉSÉRE

József Attila aránytalanság-képzetei, az elhagyottság, kitaszitottság érzésének, szeretetlenségének megfogalmazásai - amint már többször is jeleztük - nem csak kései lirájában lesznek gyakorivá. Költészetének korábbi szakaszaiban is nyomon követhetők.

Nem véletlen, hogy már az első kötetéhez előszót író Juhász Gyula is hangsúlyozta: "Ez a most serdülő és még iskoláit járó költő már eddig is sokat és mélyen szenvedett az élettől és az emberektől, hordozta a kietlen nyomor és elhagyottság keresztjét, árván és nincstelenül vándorolt és dolgozott és tanult..."⁸⁶ S későbbi köteteknek a kritikusai is észrevették elhagyottságát, s hogy önmagát, sorsát írja verseiben. Az 'én' és a világ viszonyának József Attila-i ellentmondásos voltát sem hagyták figyelmen kívül. A "Nincsen apám, se anyám"-kötetről szólna mondta *N. L. Kiss László* egyik recenziója: "Önmaga életét mutatja a költő, majdnem minden versének középpontja az 'én'. Ez az én aztán mindennel rokon és egyuttal mindennel legalábbis egyenrangú... Demokráciája néha mosolyogtató, ahogy hol hangyával, hol az istennel egyforma."⁸⁷ Ugyanezt jelezte

kritikájában Kecskeméti Pál is, amikor József Attila költészetének szépségéről szólt. Szépnek találta e költészetet, de - mint írja: "ez a szépség rideg. Semmi esetre sem az a helyzet, hogy - József Attila a fölétől elszakadva - égi grácia tájain sétál. Elemi alkotóereje összeforrt egyéni sorsával. Mint kitagadott és kitaszított, gyermekkorától fogva inkább a dolgokkal, a földdel, a növényekkel és elemekkel élt."⁸⁸ Mintha e sorokat folytatná Zelk Zoltán, amikor azt írja, hogy "a 'Nincsen apám, se anyám' nem színfoltokat ad egy életből, hanem a költő igaz, őszinte önéletrajzát." /Munka.1929.márc.19.o./

S a József Attila - életében - utolsóként megjelent kötetéről, a "Nagyon fáj" címűről ^{Ferenc Ágoston} szóló kritikus is a költő magányát tartja kiemelendőnek, azt, hogy "József Attila új verseiben vállalni merte... a magányt, és elérkezett oda, ahol minden szükségszerű, mert minden csak az ember lényegét fejezi ki, maradéktalanul és tökéletesen."⁸⁹

A költőre szakadt s a - később egy időre - tudatosan is vállalt magányt, elhagyatottságot hangsúlyozták a kritikusok a József Attila-életmű egymástól távoli időszakai-ban is.

E fejezetben arra keresünk választ, hogy hogyan jelenik meg költészetében elhagyatottsága, szeretetlensége, s milyen szélesebb értelmű jelentést nyernek e képzetek verseiben. Azt vizsgáljuk, hogy multidéző verseiben miért fordul vissza gyerekkorába, hogy a gyerekkorban miért ér-

zi fölerősödni a felnőtt-én szorongásait, félelmeit. Azt kívánjuk bizonyítani, hogy milyen szükségszerű uton jut el a társadalmi értelemben vett felnőtttség gondolatrendszeréhez, s azt szeretnénk láttatni, hogy csonkaság-érzetének milyen módon találja meg adekvát kifejezési formáját az apa hiányában, s hogyan próbálja ezt feloldani: hogyan teremt magának a semmiből apát.⁹⁰ S végül e fejezet azt is igyekszik bemutatni, hogy milyen, önmagán tulmutató, szimbolikus értelmezést nyer költészetében az anya alakja.

Hogy ennyire a személyes sorshoz közeli vizsgálati szempontok segítségével keressük a választ ennél tágabb jelentésű kérdésekre? Az ad lehetőséget ehhez számunkra, Hogy József Attila azok közé a XX. századi, jelentős művészek közé tartozik, akiket Dési Huber István "küldetéses ember"-nek nevez. Derkovits Gyuláról szólva azokat az embereket nevezi így, "akiknek életintenzitása messze túlhaladja kortársai életét. Akikben tömörülnek a dolgok. Az osztály, a nép, a nemzet érzelmei. Akikben összefut minden, ami a nagy egységben él: a fájdalom, az öröm, a szenvedés. S amit érzékeikkel megélnék, sorra számba veszik: a rész ismeri meg így az egész életét, az egyén a sokaságét."⁹¹

I. A 'felnőtttség' követelése és vállalása

József Attila "Kosztolányi Dezső" című bírálatához

"kölyökséged örökidőnyi,
de végül is föl kell már nőni!"

József Attila "Kosztolányi Dezső" címmel írott munkájáról a következőket olvashatjuk a Kritikai Kiadás jegyzeteiben: a költőnek "ez a nagy gonddal és szeretettel megírt, sikerült bírálata ... még lényegében értékelésre vár."⁹² A bírálat immáron több, mint negyven esztendő - 1935. június 15-én jelent meg a "Toll"-ban s nem csak a Kosztolányi-életművet, a két költő kapcsolatát illetően nagy jelentőségű, de a József Attila-versek élményanyagához, a versteremtés tudatosságához is sokban magyarázatul szolgálhat. Igaz, a tanulmány teljességre törekvő elemzése még mindig várat magára, néhány vonatkozásban azonban hivatkoznak már rá irodalomtörténészeink. Egri Péter azzal bizonyítja a bírálat jelentőségét, hogy rámutat: József Attila egy lényeges jelenségre figyel föl a Kosztolányi-verseket vizsgálva; arra, hogy "menynyire általános tulajdonsága Kosztolányi költészetének az álomszerűség."⁹³ A két költő hasonlóságát és különbö-

zését is láttatja a József Attila-írás kapcsán. József Attila, költőtársa magatartását "a homo socialis moráljának magasáról bírálja az értelemnek saját költészetét is bevilágító fényével. Mert éppen a homo socialis magatartása révén tudta József Attila az álmok, látomások, ködök keletkezését és felszállását egyaránt ábrázolni, s ezáltal valóságos helyüket kijelölni, mozgásukat a külvilággal kapcsolatban ábrázolni." - írja Egri Péter most már a József Attila-i költészetre vonatkoztatva költőnk elméleti munkájának igazát.⁹⁴ S ezzel, valamint a konkrét verselemzések segítségével a két költő verseinek álomszerűségében felfedezhető különbséget mutatja ki.

Mi azonban most a József Attila-írás egy másik - talán nem kevésbé lényeges - pontjára hívnánk fel a figyelmet. Arra, miben látja maga József Attila a Kosztolányi-versek álomszerűségének a kulcsát: "...ha ir, ötven esztendőskorában is sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyaknak, melyeket ma már önként, vagy ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetetlenné, képeit latin világosságu, kristályos rendbe foglalja, ahogyan az álomban is annyira helyén valónak látszik minden éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem."⁹⁵ Sarkítottan fogalmazva: már József Attila észreveszi azt, amit az irodalomtörténész vizsgál és bizonyít részletesen: Kosztolányi a szereplő klasszikusa.

Kiss Ferenc ezt így fogalmazza meg - a Hedda-szerelem jelentőségére utalva -: "...Ez a boldog-fájdalmas állapot szabadítja fel s juttatja pompás, termékeny szerephez Kosztolányi lírájában a gyermeket. Nem csupán egy élmény-rétegről s nem egy téma-csokorról van tehát szó, hanem szerepről, amely az értékelést, az értelmezést s a közlést is meghatározza, tehát a mű egész jellegét."⁹⁶

Kosztolányi líráját elemezve Szauder József is "gyermekivé kimódolt vers"-ről, "szerepjátszós, alakoskodó 'kisgyermek'-vers"-ről, a "kisgyermek-maszkba bujás attitűdjé"-ről tesz említést. "A szegény kisgyermek panaszai"-t vizsgálva pedig a következőket írja: "Szerepbe stilizált költő játszik előttünk a versciklusban, melynek költői hitelét az is bizonyítja, hogy korábbi-későbbi versekkel, nem oda készültekkel is bővíthető volt. Egy olyan 'kisgyermek' körületekintésének - nem eseménysorának - ciklusa készült el így, amelynek témáiban, hangnemében, stílusában a naiv képlátás és a felnőtt tréfás-ironikus szemlélete mélabus egyvelegbe olvad össze."⁹⁷

Kosztolányi számára a gyermekkorba való fordulás "csak" szerep, bár az "Esti Kornél"-szerephez hasonlóan nagyon komolyan vett, "szerencsés és termékeny szerep".⁹⁸ József Attila is jelezte ezt. Az "Őszi reggel" című verset elemezve a következőt írja: " - mintha az ötvenéves Kosztolányiban is a szegény kis gyermek panaszkodnék."⁹⁹ A ciklus komoly

borongását" hangsúlyozva "A szegény kisgyermek panaszai"-ról is szól. A költőnek - általában - mint az embernek a világról alkotott véleményét a megközelítés, az ábrázolás módjában véli tettenérni, s úgy érzi, mintha Kosztolányi azt sugallná: "csak akkor öleljük keblünkre a költőt, a gyermeket, ha panaszkodik."¹⁰⁰ Csakhogy - itt fogalmazza meg József Attila mind Kosztolányi, mind pedig saját költészetével kapcsolatban a legfontosabbat - " "A szegény kis gyermek panaszai"-ban nincs semmi megfogható tárgyi sérelem - olyan enyhe borzongás melege füllesztí át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé s amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is."¹⁰¹

Az, hogy József Attila Kosztolányi költészetében éppen a "megfogható tárgyi sérelem" hiányát fedezi fel, nem csak a költőtárs iránti érzékenységet, elemző- és kritikai készségét bizonyítja, hanem azt is feltételezi, hogy a szinte tételesen bíráló szavak mögött ott tudhatjuk a József Attila által már - emberi és költői problémaként egyaránt - megélt és nyilvánvalóan többszörösen megfogalmazott kérdéskomplexumot: saját gyermekkorához viszonyulását is. Mert amikor Kosztolányinak a gyermekkorba való fordulásáról, a "szerepről" szólt József Attila, akkor egyuttal - nyilvánvalóan - önnönmagát és saját költészetét is vizsgálat tárgyává kellett tennie. /Még akkor is,

ha maga a bíráló ilyen személyességnek nem adhat teret./
Feladatunknak ezt tekintjük: József Attila költészetében
keresni meg a Kosztolányi-bírálatból kiragadott tételek
alapját. Vizsgálatunk vélt jogosságára a József Attila-i
életmű következetessége ad lehetőséget.

1. "Ütött gyermekként"

József Attila költészete bizonyítja, hogy nincs még egy költőnk, aki ilyen - egész életművét meghatározó - módon küzdött volna meg egyik legnagyobb költői élményének, gyermekkorának újra- és újraértékelésével, mert "ez a keserves gyermekkor a maga megaláztatásaival, lelki és fizikai nélkülözéseivel végigkíséri egész életutján és valószínűsége mitológiájává válik egész költészetének, amely témára való tekintet nélkül vissza-visszatér verseiben."¹⁰²

Nem tekinthető véletlennek, hogy számos József Attila-vers már címében is a költő gyermekkorra-utalását, gyermekkorához fordulását tükrözi. /Példaként csak néhányat azok közül, amelyekben a 'gyermek' verbálisan is ott lelhető: "Mintha eltévedt gyermek volnék", "Mint gyermek", "Gyereksírás", "Gyermekeké tettél", "Egy kisgyerek sir", "A gyerekszemü élet-tavon". De a töredékek között található versek kezdősoraiban is: "A gyereket úgy szeretik" vagy "A költő olyan, mint a kisgyermek"./

Azonban az, hogy József Attila költészetét át- meg át- szövik a gyerekkori élmények, hogy gyakran fordul gyermekkorához - még nem különös jelenség. Ez a XX. századi lírának általában is sajátossága, s hogy a magyar lírában is általánossá vált, abban éppen Kosztolányinak volt nagy

szerepe. Tíz évi munka után, 1913-ban jelenteti meg "Modern költők" című könyvét,¹⁰³ melyet "kénytelenségből, más szó hiján" nevez külföldi antológiának.¹⁰⁴ A "modern" líra külföldi képviselőitől fordított, s kötetbe gyűjtött verseknek nagy hatása volt. Nagyon valószínű, hogy a fordításra készülve, a válogatáskor "a bécsi szimbolisták folyóiratában, a Blätter für die Kunst-ban, Hoffmansthal s Rilke köteteiben olvashatott ekkor az idő múlását bergsoni értelemben interpretáló, a gyermekkort felfokozott jelentőséggel idéző verseket."¹⁰⁵ Kosztolányi is gyakran fordul gyermekkorához, nemcsak a "Szegény kisgyermek panaszai"-ban, de kései verseiben is. József Attila gyerekkor-idézését annak 'hogyanja', 'mikéntje' teszi különössé, választja el Kosztolányiétól. Kosztolányinál emlékként, álmoként jelenik meg a gyermekkor:

Még eszembe tévedt egy-egy régi álom,
s integetve jött egy régi-régi gyermek.
Láttam az anyám is messze, haloványan,
Gyöngyvirágos fejjel s láttam a vén kertet.
Emlék, minden emlék. ... /Groteszk/

"A homo aestheticus - írja Devecseri Gábor - mindent megenged magának... Így elsősorban azt a két lélekmegnyilvánulást, amit a felnőtt emberek leginkább fojtanak vissza magukba: a csodálkozást és a lelkenedező szeretetet."¹⁰⁶
A "Hajnali részegség" ékes példa erre:

Az égbolt
egészen úgy, mint hajdanába rég volt,
mint az anyám paplanja, az a kék folt,

mint a vízfesték, mely irkámra szétfolyt,
s a csillagok
lélekző lelke csöndesen ragyog

En nem tudom, mi történt vélem akkor,
de úgy rémlett, egy szárny suhant felettem
s felém hajolt az, amit eltemettem
rég, a gyerekkor.

A szépre, nemesre - a "báli égbolt"-ra - való rácsodálkozás is a gyerekkorit idézve, az "anyám paplanja, az a kék felt" segítségével, abban nyer logikai visszakapcsolást, magyarázatot. Mert "a legtöbbet a homo aestheticus őrzi magában a gyermekből, aki átveszi hordozójától a tapasztalatok gyűjtötte képeket és azután frissen meglátja őket."¹⁰⁷

Kosztolányi és Babits is menekülve belső konfliktusaik, az én és a világ viszonyában született ellentmondásai elől - lelnek rá a gyerekkorra. Feloldást keresnek s a gyerekkor megszépítő viszonyrendszerében megtalálják a feloldás lehetőségét. A gyermeki gondolkodás logikájához kapcsolódva átrendezhetőnek látszik a világ. Babits lírájában a "Balázsolás", Kosztolányinál a "Szeptemberi áhitat" a legszebb példa erre. Babits a fojtogató rémségek, a betegség elől menekül Sebasta püspökéhez, s önnön gyermek-énjéhez, hogy hitet találjon:

Lásd, így élünk mi, gyermekmódra, balgatag,
hátra se nézünk, elfutunk
a zajló uton, eleresztve kezetek
magasabb szellemek - de ti
csak mosolyogtok, okos felnőttek gyanánt.
Nem sért, ha semmibe veszünk
s aztán a bajban újra visszaszaladunk
hozzátok, mint hozzád ma én

reszkető szívvvel... Mosolyogj rajtam, Balázs,
ki mint a szepegő kamasz,
térdeplek itt együgyű oltárod kövén -
mosolyogj rajtam, csak segíts!

Kosztolányinál pedig: míg a "Hajnali részegség"-ben az égbolt, a csillagvilág jelenik meg mint a szépség és a tisztaság hordozója a gyermek-én látomásában, addig a "Szeptemberi áhitat"-ban a mindennapi örömekben, az élet apró örömeiben lel rá újra magában a gyermekre:

Bizony, csodás ország, ahova jöttünk,
mint hogyha a perc szárnyakon osonna,
el-nem-muló vendégség van közöttünk,
hosszu ebéd és még hosszabb uzsonna.
Hugom virágokat kötöz a kertbe,
aranytálban mosakszik reggelente,
s ha visszatér az erdőn alkonyatkor,
a csillagokról ráhull az aranypor.

Olyan ez éppen, mint gyermekkoromba.

•••••
Miféle ország, mondd, e gyermek-ország,
miféle régen elsüllyedt menyország?

Kosztolányit és Babitsot említettük, de sorolhattuk volna még a kortárs-költőket, akik ilyen módon fordulnak gyermekkorukhoz. Nem mellékes megemlítenünk egy másik hatást sem: Freud hatását. Kosztolányinál is kimutatható közvetlen hatás is. /Példaként: a "Zsuzsika" és "Az apa" stb./ József Attilánál is láthatunk - természetesen - példákat a Babitsnál és Kosztolányinál látott "menekülésre" is, a gyermekkor ilyen felkeresésére, s egyértelműen Freud-hatásokat mutató művekre is. Nem egy olyan verset találunk József Attilánál, amely mintha csak Freud elmé-

letének illusztrációjaként készült volna /"A bűn", "Iszonyat", "Ha a hold süt", "Egy kisgyerek sir"/. De nem ezek a leglényegesebbek. József Attila gyermekkor-idézése nem magyarázható sem "az idő múlását bergsoni értelemben interpretáló, a gyermekkort felfokozott jelentőséggel idéző" külföldi költők hatásával, 'divatjával', sem pedig Freud tanaival, azok hatásával csupán. S ezt szeretnénk láttatni is néhány példán keresztül.

Hogy a gyermekkori élmények egészen más módon és mennyire meghatározóak voltak költőnk egész életében, azt minden életrajzirónál ékebben bizonyítja az - általunk már más szempontból is idézett - "Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben", amely alig egy évvel a Kosztolányi-bírálat megírása után született. E megrázó dokumentum tele van a gyermekkor kínzó-gyötrő emlékeivel. A publikált /és publikálható/ részletekből hadd idézzük azokat, amelyek e gyerekkori problémákat hozzák felszínre:

Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhitozik szeretetre, hogy a szeretet vissza tartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmiért verték, amit soha nem tett volna, ha szereték volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek s akit ezen kívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... meg az is oly megalázó volt, hogy én vigyek le egy tyukot legelni a térre és a többi fiuk röhögjenek ki és megalázó volt a menhelyi szalmakalap is - már messziről hirdette, hogy menhelyi a kabát is a kalapot kicsipkézttem nagyon megverték, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkézttem ki másodszor is kicsipkézttem a szélét, ismét nagyon megverték pedig én ugy akartam otthon lenni - miért vagyok én menhelyi gyerek a mama eljött aztán otthagytott én azt hittem, hogy haza

fog vinni ... talán csak azért várok többet a szerelem-től, mint amennyit kapok tőle, mert vertek, mert azt akarták, dolgozzak és nem engedtek játszani Öcsödön rossz volt kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis buza - minden arányosan hozzám, mint ahogy minden arányos volt a nevelő-apámhoz..."¹⁰⁸

Látható, ezek a szabad-ötletek a gyerekkori sérelmek egész sorát emelik ki. Verseiben is - igaz, a megfogalmazás más - vissza-visszatérnek a gyerekkori élmények. Csak-hogy - mint láttuk -, míg Kosztolányinál a gyermekkorra emlékezés legtöbbször a szépre, nemesre való rácsodálkozással, nosztalgiával párosul, addig József Attilánál ez a multidézés a legmegrázóbb, konkrét gyermekkori élményekre, sérelmekre utal. Így például a "Szabad-ötletek jegyzéké"-hez hasonlóan - költészetének is "állandóan visszatérő figurája a veréstől félő vagy az igazságtalanul megkinzott, kimerülten, szipákolva siránkozó kisfiu."¹⁰⁹ Konkrét, a mamától elszenvedett verésre utal vissza az "Egész testében" című verse:

Egész testében reszket, mint a gyermek,
kit rajtakaptak, hogy buktát lopott.

A "Hajón megyek Pestre" is a gyermek félelmét, szorongását idézi fel: "Ugy érzem, mintha összeszidtak volna." Felismerhető az élményalapja az 1924-ben, Makón született "A multkor szerda este" című versének is, melynek kéziratára "ismeretlen célból Kosztolányi nevét is aláírta".¹¹⁰

És meghalt akkor szegény ángyikám
S öregem magam láttam ott heverni

és sirtam, igen, most másodikán,
mint kisgyerek, kit nagyon szoktak verni.

Leggyakrabban az öcsödi verések emléke hangzik fel verseiben, mint például a "Levegőt!" című, a Kosztolányi-bírálattal szinte majdnem egyidőben írott, egyik legérettebb, legszebb költeményében:

Én nem ilyennek képzeltem a rendet,
Pedig hát engemet
Sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

Ezek az élmények nem a betegség idején tűnnek fel verseiben - már a korai művektől kísérik egész költészetét.

S hogy sok esetben szinte versépitő, versmeghatározó szerepük lesz, arra az is bizonyíték, hogy igen gyakran kerül rimhelyzetbe a 'gyermek' szó. S ha a 'gyermek' sorvégi, rimhivó helyzetben jelenik meg, olyankor érthető módon, igen gyakran a 'verés'-sel cseng össze, mint ahogy fordítva: a 'verés'-motivum is szükségszerűen a 'gyermek'-motivumot vonzza magához.

Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.

- írja az "Elégiá"-ban ugyanannak az élménynek a megszólaltatásával, amelyre a "Levegőt!" című versében is felfigyeltünk már. A "Boldog hazug"-ban a lopásért - anyjától - kapott verést panaszolja fel /a rimben is/:

...kit más gyötörte anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.

Hogy milyen mélyen éltek benne ezek az élmények, azt bizonyíthatják ugyanennek a versnek a korábbi változatai. Nyomon követhetjük, hogyan alakult a tizenkettedik sor. Előbb így szerepelt:

kit jámbor anyám vastag bottal vert meg.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a vers más sorai változatlanok maradtak. Ez a sor azonban továbbalakul:

kit édesanyám bottal azért vert meg

A Kritikai Kiadást megelőző közlésekben a versnek egy még korábbi változata szerepelt, melyen a pszichoanalitikus kezelés szörnyű nyomai világosabbak". A korábbi kézirat szövegében az idézett sor a következő változatokban szerepelt:

önkoporsómban nemzem önmagam

anyámmal, aki lágy szemével vert meg
/előbb: aki vastag bottal vert meg/
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,¹¹¹
jól tudva már, hogy minden oda van.

A rim azonban - mint látható - minden esetben változatlan maradt!

A kései szerelmes versekben is felbukkan majd a rim, jóllehet ott már nem utal ilyen közvetlenül, egyértelműen a konkrét élményre. Mégis, potenciálisan benne rejlik annak ujraírása. A "Ha nem szoritsz ugy" kezdetű versében

a görcsös szeretni és lenni-akarás kifejezését szolgálja a rimpár úgy, hogy a 'verés'-től egészen a 'halál' megfogalmazásáig jut el a költő:

Ha nem ölelsz, falsz, engem vernek
a fák, a hegyek, a habok.
Én úgy szeretlek, mint a gyermek
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem - meghalok.

"A vásártéren..." kezdetű, egy el nem készült nagyobb vers vázlatában is a 'gyermek' szó felel a 'verés'-re, annak ellenére, hogy ez utóbbi itt nagyon is hétköznapi értelemben - mint sátorverés - szerepel. Látens módon ugyan, de bizonyos, hogy a már jelzett egyik alapvető létélmény determinálja itt is - többek között - a rimek imigyen történő egymásba kapcsolódását. /Annál is inkább valószínűnek tartjuk ezt, mert a 'gyermek' 'vernek', gyakori egymásba kapcsolódása révén, szinte szimbólum értékűvé erősödik./:

A vásártéren sátrat ütnek, vernek
süvölvények közt ácsorog a Gyermek
egy roskadozó deszkapolo előtt.

Igy, ezeket az akusztikai motivumokat¹¹² figyelembe véve, együtt olvasva /hallva/ érthetjük meg igazán: milyen halatlan emberi-költői energia szabadithatta csak ki a költőt - ha rövid időre is - a gyermekkori verés-élmény meghatározottságából, hogy más rimfelelőt is hívhasson magához a 'gyermek'. Így lesz még inkább érezhetővé az "Óda" sorainak igazi súlya is. A vers második részének befejező

sorai így hangzanak:

Ki mint vizesés önnön robajától,
elválsz tőlem és halkán futsz tova,
mig én, életem csucsai közt, a távol
közelében, zengem, sikoltom,
verődve földön és égbolton,
hogyan szeretlek, te édes mostoha.

A "verődve földön és égbolton" visszautal a már sokszor hangoztatott és /mint láttuk/ az "Ódá"-t követő versekben újra visszatérő gyermekkori élményre is: megfogalmazva a költő kétségbeesését, nagy magányosságát, szeretet- és szerelemhiányát. A versrész utolsó sora is - melyben másodszor hangzik fel közvetlen módon a szerelmi vallomás - utal a múltra: az "édes mostoha" jelzős szerkezetben ugyan- is benne érezhető a költő anyaidézése is. Ezt igazolja a vers folytatása, a klasszikusan ódai harmadik rész, s különösen annak első sora, melyben a költő /költészetében nem egyedülálló módon/ önnönmagát a gyermekhez, szerelmét pedig az anyához hasonlítja, fölerősítve ezzel az érzés, a vallomás intenzitását is. A 'gyermek' itt is sorvégi helyzetbe kerül, de nem a - második rész befejezéséből, a "verődve" és az "édes mostoha" kifejezésből adódó, az életmű logikájának e szempontból megfelelő - várható 'vernek'-motívum válaszol rá, hanem:

Szeretlek, mint anyját a gyermek,
mint mélyüket a hallgatag vermek.

Az "Elégia" megírását követően született versben - az "Elégia" riméhez képest - látszólag csupán egyetlenegy fonéma

megváltoztatását mutatja a sorvégi összeecsengés. S ha látsensen mögötte érezzük is a már többször megfogalmazott élményt, a leglényegesebb éppen az, hogy ez az egyetlen fonéma-eltérés nagy változásokat jelez: egy súlyos élménynek: a gyermekkori verésnek és kiszolgáltatottságnak egy másik, erős élmény: a szerelem teljessége általi felszabadítását, feloldását. Jelzi e rimpár is a küzdelmet /a gyermekkor "ellen" - a gyermekkorért/, amely különösképp sajátja József Attila költészetének az 1933-35-ös esztendőben.

Nem idéztük teljes sorát azoknak a műveknek, amelyek e belső küzdelem tanui, verseiből csupán egyetlen motívumot¹¹³ emeltünk ki azzal a céllal, hogy bizonyítsuk: József Attila joggal veszi észre Kosztolányi költészetében a "megfogható tárgyi sérelem" hiányát. József Attila számára ugyanis - mint csak egyetlen motívumon keresztül is láthattuk - nem jelenthet felszabadulást a gyermekkorba való tudatos visszafordulás, hiszen - boldogság- és szeretethiányát föloldandó - hiába "keresi föl ifjúságát", mert a gyermekkorban csak fölerősödni érzi magányát és kiszolgáltatottságát. Nem menekülhet önnön multjába az, aki "ütött gyermekként" látja viszont sajátmagát. S József Attila nem is menekül, hanem objektíven szemléli és tudomásul veszi multját: gyermekkorát megidéző képei mindig hitelesek. A gyermeket körülvevő világ mindig konkrét, valós, "a tárgyak és a mozzanatok nem elképzelt díszelemek,

hanem a történelmi valóság, a gyerek társadalmi környezetének pontosan ábrázolt, köznapi elemei."¹¹⁴

"A szorongás... - olvashatjuk a Levendel-Horgas-könyvben - a tárgy fölé nő, de nem tárgyatlan."¹¹⁵ Bori Imre is a gyermekkorban keresi a kiváltó okot, amikor az elidegenedés néven nem nevezett megjelenését véli fölfedezni József Attila lirájában. "Az elidegenedés - írja - még a távoli gyermekkorban indul meg azzal, hogy személyt kellett cserélnie - Attilából Pistává lennie; hogy a szeretet csak vendég volt lakásukban, mert a mama nem ért rá szeretni, hogy élete indulásánál ott állt Pöcze Borbála, hogy társtalanságát árvaság hatványozta. A "semmi ágán"-nak /ezt Bori mint élethelyzet képzetét használja - Sz.L./ ezekben kereste magyarázatát, nem csoda tehát, hogy amikor létproblémáival foglalkozik, minduntalan a gyermekora képei villannak fel, hogy tudatvilágában, metaforáiban egyet hirdát: "A kisgyerek, ki voltam, mégis él."¹¹⁶ S a Bori Imre által is idézett verssorban benne rejlik József Attila tudatossága, az, ahogyan ő maga fogalmazza meg - nem egyszer - költői-emberi gondjainak egyikét: "A költő olyan, mint a kisgyermek." Ez az azonosítása gyermeknek és költőnek azonban nem interpretálható oly módon, mint Kosztolányinál. Az ilyen megközelítés József Attilánál ritkább s csak akkor ölt testet, ha boldogság-képzetének ad hangot. De még boldogság-képzetével

is csak úgy azonosíttatik a gyermeklét, ha nem saját gyermekkorát jelenti, hanem absztrakcióként jelenik meg, mint például a következő sorokban:

Tudod, szívem mily kisgyerek

- írja a "Nem emel föl"-ben; s minthacsak erre válaszolna a "Március"-ban:

Boldog vagyok, gyermek a lelke.

A rövid ideig tartó, a Flóra-szerelem nyújtotta boldogság és felszabadultság kifejezőjévé lesz a motívum. S ezt fogalmazza meg egy prózai megnyilatkozásában is:

Nem értem, hogy miért volna alacsony rendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat, és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől, és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szükös életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek. /117

Hogy az ilyen megközelítés ritkább József Attilánál, az természetes következménye a költői következetességnek és tisztességnek. József Attila a ténylegesen megélt élethez hűségesen és hűen szólaltatja meg élményeit.¹¹⁸ S arról nem feledkezhetünk meg, hogy már gyermekora is más, mint Kosztolányié. Szabolcsi Miklós a teljes költői életmű megszabta dialektikával értékeli költőnk gyermekkorát, hangsúlyozva, hogy az "mindenestül korszerű, modern gyermekkor", mert "ha nyomorral s megaláztatással is volt teljes, nem szűkölködött az újfajta életforma kialakítá-

sának, az újfajta kapcsolatok megszületésének, az ösz-
szetartozásnak és szolidaritásának jeleivel sem, s oly-
kor, egy másfajta, nehezebben kiküzdött harmónia élmé-
nyét is megadhatta neki. ...József Attila, a későbbi
proletárköltő, minden szempontból gyermeksége világába
ereszti gyökereit; innen, a ferencvárosi házak világá-
ból hoz keserű élményeket, de hitet is, konfliktusokat
is, de a feloldás lehetőségét is."¹¹⁹

2. "Érett fővel"

Leggyakrabban éppen a felnőtté-válás igényének a megszólaltatásakor, azzal párhuzamosan jelenik meg a 'gyermek' is - mintegy jelezve, hogy a költőben feszülő ellentmondások egyik leglényegesebbike ez. Elengedhetetlennek látszik figyelni arra, hogy ez a komplexus mindennapjaiban is jelen volt. Ezt igazolja - többek között - Németh Andor emlékezése is. Amikor a pincér sorozatosan szerkesztő urnak szólítja, József Attila elkeseredetten panaszkodik barátjának: "Hiszen éppen az a baj, hogy a pincér mindig így szólít. Mit mondjak neki? Hogy szólítson mesternek, vagy Attilának? Még neki se legyek felnőtt?"¹²⁰

Költészetében is nyomon követhető a gyermek - felnőtt ellentét, s nemcsak az 1933-35-ös esztendőik jellemzője. Azonban már itt is jeleznünk kell azt, hogy a gyermekkort idéző, arra visszautaló versek 1933-tól gyakoribbak. Mert mint Halász Gábor írja: "Számára a fejlődés az volt, hogy visszataláljon gyermekségéhez, egyszerűségében, de vágyakban és szorongásokban is, kitakarja magában az ösztönös, szükölő, vinnyogó kis állatot, melyet elfeledett és óvott

az érő idő, kitegye újból és újból, sokszor már mesterségesen is, a nélkülözésnek, megalázásnak, félelem és büntetés ostorának s így sajtolja ki belőle az eredeti, utánzóhatatlan, meglepő hangot, a kinzott érzékenység panaszát."¹²¹

S hogy gyermekiségére 1933-tól egyre gyakrabban utal vissza, s hogy gyermek és felnőtt hol ellentétezve, hol azonosítva jelenik meg, azt bizonyíthatja az "én, aki", "én, akit" vonatkozó névmási szerkezetnek a kései versekbéli megszaporodása. Ez a vonatkozó névmási szerkezet a maga multidézésével /pl.: "Én, akit föltraszti a ló, s a porból éppen hogy kilátszom..." / arra a mozzanatra utal, amely az "Eszmélet"-ben így jelenik meg: "Fölkereshetnéd ifjúságod."

Csak néhány példát sorolnánk e jellegzetes szerkezetre. A már említett példához hasonló a legtöbb. Ezekben a vonatkozó névmási szerkezet közvetlen multa-utalást jelez. "Én, akit föltraszt a ló, s a porból éppen hogy kilátszom" - írja a "Bukj föl az árból" című versében, az öcsödi élményekre utalva. A verssorban azonosul a gyermek és a felnőtt kiszolgáltatottsága, az őt körülvevő világgal szemben érzett aránytalanság-tudata. Még közvetlenebb multa-utalásra is találunk példát. Egy hasonlatában: "Anyjához tér így az a gyermek, kit idegenben löknek, vernek" /Elégia/. Az 'idegenben' is egyértelműen utal a korai élményekre. A "Boldog hazug" már többször idézett tizenkettedik sora is ezt a szerkezetet mutatja: "Én..., kit más

gyötörte anyám azért vert meg, mert sápadt kézzel lop-
tam én, a gyermek." A szeretet-hiányt s a szeretet irán-
ti igényét jelzi az "Emberiség" azonosító szerkezete:
"Én..., ki ugrott volna egy jó szóra nyomban." Szere-
tetlenségét és árvaságát másutt is feleleveníti: "...nem
voltam én sem az, akit a családfők kegyelnek."/Irgalom/.
A "Kirakják a fát" című versében mintegy magyarázatát
is adja /a szerkezet segítségével is!/ a felnőtt-én és
a gyermek-én gyakori azonosításának: "A kisgyerek, ki
voltam, mégis él még. A kis kölyök, ki voltam, ma is él."
A "Flórá"-ban tágabb értelmezést nyer a mult /már köz-
vetlenül sem csak a gyerekkorra utal/: "Én, aki véle mind
csak hadakoztam, kibékülnék a haragvó halállal." Gyakori
azonban ennek az alanyi mellékmondatos szerkezetnek a
jelenidős változata is. A jelenidő ellenére itt is érez-
zük a visszautalást és az azonosítást: "A gyermek, aki
csügg anyja szerelmén, észreveszi, hogy milyen ostoba."
/Kései sirató/. Kétszeres azonosítást mutat a "Könnyű
fehér ruhában" című verse: "És tudom, mint a kisgyerek,
csak az boldog, ki játszhat." A "Mint a gyermek"-ben pe-
dig már nem hasonlítást látunk, az 'én' helyett egysze-
rűen a 'gyermek' szerepel az egyértelmű azonosság jele-
ként: "Mint gyermek, aki bosszút esküdött". Másutt pe-
dig a másoktól való elkülönülés hordozójává lesz a szer-
kezet: "Én..., ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,

mert az őssejttig vagyok minden ős" /A Dunánál/. De a felnőtttség, a kiválás hordozója is lehet: "Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja, ki tudja, hogy az életet halálra ráadásul kapja..." /Eszmélet/. Nem önmagára utal, hanem Veres Péterre a "Hazám" című versében, de itt is a másoktól - pozitív értelemben - való elkülönítést, a tett emberének a megjelenítését szolgálja. A tenni akaró és tudó ember és a csendőrend összeütközését mutatja: "S a gondra bátor, okos férfit, / ki védte menthetlen honát, / mint állatot terelni értik, / hogy válasszon bölcs honatyát." Megtaláljuk a szerkezetet az 'önmegszólító' versek között is, mint a "Hová forduljon az ember" címűben, ahol anya-idézését hivatott szolgálni: "Nézd! Szólnék, de mit is mondjak? Meghallgat, de legbelül egy öregre figyel, ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong." A szerkezet alkalmazásának és jelentéseinek részletes vizsgálata azonban egy külön dolgozatot igényelne, mint ahogy annak vizsgálata is, hogy az "én nem tudom", "én nem tudtam" által jelzett - a gyermeki gondolkodás logikáját felelevenítő, a korai versekben gyakori - szerkezet elkülöníthető a "most már tudom"-, "már értelek"-, "csak most értem meg"-jelezte - a kései versekben általánossá váló, a felnőtttség tudatosságát mutató "felismerés-vers"-nek nevezhető, az adott korszakra jellemző - 'modelltől'.¹²²

A gyermek-felnőtt ellentét - mint jeleztük - végigkíséri egész költészetét. Már 1926-ban rálel, mint ahogy a "megfáradt ember"-ben, mely - mint arra Szebolcsi Miklós rámutatott - nem csak ebből a szempontból, valóban határversnek tekinthető¹²³:

A folyó csöndes, nagy nyugalmat görget,
harmattá vált bennem a gond és teher;
se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér,
csak megfáradt ember, aki itt hever.

"Se férfi, se gyerek" - írja, mintegy előrevetítve a felnőtté-válás szükségszerűségét. Az ugyancsak 1926-os, "Mindig jótanácsot sziszegnek" című versében már szó szerint felhangzik az elengedhetetlen felismerés:

Szopós isten pelenka-lenben -
fenék szültek meg a szívemben:
kölyökséged örökidőnyi,
de végül is föl kell már nőni!

S későbbi versei mintha csak igazolnák a "kölyökséged örökidőnyi" korai megsejtését. A gyermeklét és a felnőttlét nem csak ellentétükben jelenik meg, de egymást szervesen kiegészítő kapcsolatukban is. Kassák is erre utalt, amikor azt írta, hogy József Attila "örök gyermek maradt, mert idegennek érezte maga körül mechanizált világunkat."¹²⁴ S valóban: hol a félelem, hol a szorongás idézi meg a felnőtt férfiban a gyermeket s véle együtt a korai szituációkat:

Mi bánt? úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.

- írja a "Kirakják a fát"-ban, felidézve az életrajzokból
/és saját vallomásaiból/ is ismert élményt, a ferencváro-
si "fadobálókat", a falopást. A felnőtt férfiban csupán
emlékként asszociálódnak ezek az élmények, de egy fordí-
tott s mégis tiszta logika szerint azonosul is a felnőtt
s félelme gyerekkori önmagával és szorongásával:

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

S a következőkben megismétli a felismerést, amely a fel-
nőtt minden-tudásával súlyosbodik:

A kiskölyök, ki voltam, ma is él
S a felnőttet a bánat fojtogatja.

Az ellentétben rejlő összehasonlítás lehetőségével és ki-
fejezésével él majd 1936-ban, a "Mint a mezőn" című ver-
sében is:

Mint a mezőn a kisfiut, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival
.
S a gyermek megindul a téren,
utja van ebben az időben -
igy tört e vágy rám, ily eszeveszetten,
ily hirtelen, ily szilajon,
férfi létemre sirni kezdtem.

S a szintén 1936-os "Aki szeretni gyáva vagy" című ver-
sében is rátalál az ellentétre:

a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem; elpusztítalak.

Én férfi vagyok, nemes és konok,
nincs vigaszom s nem erényem a bánat.

A "Levegőt!" nem csak ellentétezésével emlékeztet a "Kikrakják a fát" című versére. A kezdés is hasonló. A "Mibánt?" ujrafogalmazásával kezdi a verset: "Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott hazafelé menet?". Itt, a "Levegőt!"-ben a lépteinek kiszolgáltatott falevelek emlékeztetik a költőt gyermeki önmagára, a megvert gyermekre:

...és lábam alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesen morogtak
a sovány levelek.

A kép kitágul: a világnak ezek az apró elemei felnagyítódnak - magukba sűrítve immár nemcsak a gyermekkor és a felnőttkor közötti távolságot, de a 'felnöttséggel' együtt járó felismeréseket is. A bánat itt már nem személyes, nem egyéni; országossá, általánossá lesz: egy nemzet nyomorát jelenteti meg úgy, hogy az "ütött gyermek" mellé odakerül a "felnött balszerencse" is:

És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek,
s ha rájuk hág a felnött balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

S aztán ismét a konkrét élmények törnek föl a tudat legmélyéről, de már nem létezhetnek a maguk konkrétságában, egyediségében. Ezért ismétlődik meg kétszer is ugyanaz a sor: "Oh, én nem így képzeltem el a rendet.", s a követ-

kező, már idézett versszak elején: "Én nem ilyennek képzeltem a rendet." Ezzel az ismétléssel is az kap hangsúlyt, hogy a konkrét, a ténylegesen megélt élmény kiváltotta tiltakozás nemcsak a gyerekkori verés ellen szól, hanem szélesebb értelmű: társadalmi jelentést nyer. A "Felnőttem már, szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál." - sem az egyedi létezés időfolyamatának a rendkívül érzékletes megjelenítése csupán, hanem egy társadalmi rendszer elégtelenségeire, a szabadság hiányára, hiányának iszonyatára utal. A vers folytatása hangot ad a felnőtttség: az "érett fő" társadalmi jelentésének is:

...De jogom van
és lélek vagy agyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szótlanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!

Nem véletlen, hogy a vers befejezésében aztán újra megjelenik József Attila legtagabb értelmű szava: a 'rend':

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Itt azonban egy eljövendő, megvalósítandó 'rend' képzeteként jelenik meg a motívum. A szabadság által teremtetten rend már nem a vasvilágé, hanem a szocializmus rendje. A töredékek között is találunk nem egy, a "Levegőt!"-tel rokon verset, amelyben együtt, egymást teremtve-szülve jelennek meg a motívumbokor elemei, hogy eggyéolvadásuk

révén megszólalhasson a teljesség, a harmónia, az új
rend igénye, követelése:

...A szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtet,
Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Az utolsó sorok korábbi variánsában magát az ujraszülés,
ujrateremtés képzetét találjuk ott: "S a szabadság kihordja
majd szép gyermekét, a rendet, az ágon a virág kihajt."
A szabadsággal szövetséges rend megteremtésének igényé-
ben kereshetjük a magyarázatát József Attila felnőtté-
értelmezésének is, mert "a felnőtté és a felszabadu-
lás akarása összefonódik a társadalmi rend megváltozta-
tásának igényével, mert az egyén és a társadalom csak
együtt lehet igazán nagykorú, csak együtt valósíthatja
meg lehetőségeit."¹²⁵

Az "érett fő"-nek s az "elmék vagyunk"-nak: a nemes
értelemben felnőtté-levésnek adja magyarázatát a "Majd
emlékezni jó lesz" című versében is. A "suttyomban élő-
ket" azonosítja itt a gyermekkel /gyermeteg jelentéssel/
s keményen elutasítja magatartásukat:

Én ilyen gyermek nem vagyok. Fogamban
szaporodik az idegen anyag,
mint a halál is szívemben. Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.

A versszak utolsó sora már határozottan fogalmazza meg
a felnőttéget tudatosan vállaló ember s különösképp a

költő szükségszerű, kötelező feladatát. "A 'gyermek' motívum után ellenpontként, a diktatúrával szembeszegezve a 'meglett ember', az elkötelezett forradalmár szabadságot választó döntését, öntudatos magatartását fogalmazza meg, mint az "Eszmélet" X. tételében, egységbe fogva az egyén és a közösség érdekét" - hangsúlyozza Balogh László is.¹²⁶

Az "Eszmélet" VIII. tételének /egyike a "két legvívódóbb, kiegyensúlyozatlanabb, belsőleg is minden sorában ellentétre építő"¹²⁷ versszaknak/ is van egy, a 'meglett ember'-re előreutaló jelentése.

Fülelt a csend - egyet ütött.
Fölkereshetnéd ifjúságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot -
gondoltam. S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölök,
ugy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.

A "fölkereshetnéd ifjúságod" és a "hát amint fölállok" egy kontextusba kerüléséből úgy tűnik, hogy az utóbbinak lehet egy átvitt-jelképi értelmezése: a felnőttiséget a "tér és idő megbonthatatlan rácsai közé zártság"-gal¹²⁸ együtt és annak ellenében is vállaló, tudatossá váló ember megjelenítése ez. Így már előrevetíti a költő a IX. és a X. szakasz mondandóját: "keménynek kell maradni, - az elfutó, puha, mégoly megejtő képzelet felett urrá kell lenni, - a vas világon, - a ráció, a törvény, az

elmélet, az arany öntudat erejével."¹²⁹ Komlós Aladár is - "A város peremén"-ről szólva - "a világgal zordonan szembenálló, de társait és hivatását megtalált ember" képében látja a felnőtt József Attilát.¹³⁰

Hogy valószínűsíthető a gyermekivel szembeállított felnőttiség jelentése a "hát amint fölállok"-sornak, azt bizonyíthatja ez utóbbinak későbbi ujrafogalmazása a "Majd emlékezni jó lesz" című versben. A "szabatos szó"-nak ad tartalmat és jelentést a 'fölállás': a társadalmi értelemben vett felnőtté-levés mozzanatában:

De majd fölállok s zugom nemsokára -
adjátok meg a munka örömét,
adjátok kedvet, nékem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára.

A közvetlenül halála előtt született versekben a felnőtt már nem a korábban megszokott, bizakodással teli tudatosság megtestesítője, hanem a gyerekkori aránytalanságokat is felidéző formában jelenik meg: "Karóval jöttél, nem virággal...", "Tejfoggal kőbe mért haraptál? Mért siettél, ha elmaradtál? Miért nem éjszaka álmodtál? Végre mi kellett volna, mondd?". De még a halála előtti versekben is ott van - ha más formában is - a felnőtt-gyerek ellentétnek a konkrét élményekkel együtt való megjelenése: "...aranyat ígértél nagy zsákkal anyádnak és most itt csücsülsz". A "Talán eltűnök hirtelen" egész szerkezetét a felnőtt-gyerek ellentét determinálja s így lesz egyuttal

képileg is érzékelhetővé a távolság a gyermekkor és a közeledő, a megsejtett halál között: "Már bimbós gyermek-testemet szem-maró füstön szárítottam." Föltörnek újra a távoli múlt emlékei is: "Dacból se fogtam föl soha értelmét az anyai szónak. Majd árva lettem, mostoha". S a kezdőkép, a 'bimbós gyermek-test' képzelete magyarázza a vers befejezésének hallatlanul szép, tiszta, de fájdalmat s lemondást tükröző logikáját: "és most könnyezve hallgatom, a száraz ágak hogy zörögnek." Mert a 'bimbós gyermek-test' és a 'száraz ágak' képzelete között ott húzódik az egész megtett út /szinte ismételve a "Levegőt!" hasonló megoldását, ahol a falevelek asszociálják előbb a gyermekkort, majd a 'felnőtt balszerencsé'-t/. S a töredékek között található "Éltem, így érdekelttem" kezdetű verse is ugyanennek a képi megoldásnak a jegyében született:

Bimbózó és kinyílt virággal,
mint kisgyerek virágos ággal
szendereg szívemben a vétek,
melyet szívesen büntetnétek.

.....
elépédű kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog,
a gyűlölet rivó szívemben.

Eltekintve halála előtt közvetlenül született műveitől - a választott versekkel azt kívántuk bizonyítani, hogy József Attila vállalni próbálta s hosszú időn keresztül vállalni is tudta a 'felnöttséget' költészetében.

Mert tudta, az emberidegen "rend" világából a proletár-
-költőnek nincs, nem lehet menekvése, "szembe kell vele
néznie, éberén, hűvös, nyugodt pillantással; át kell te-
kintenie a maga egészében és számba kell vennie minden
szögletével, utjába eső tárgyával együtt."¹³¹ Tamás Atti-
la joggal mutat rá a Kosztolányi költészete és a József
Attila-i költészet közötti ilyen különbségre: "mig Kosz-
tolányi ijedten menekült a 'dolgozók vadonából' egy-egy ma-
gányos, szelíd szépséghez, József Attila fölismeri, hogy
van fegyver ez ellen is: a fegy~~ver~~^{elem} és az értelem."¹³²

E fejezet - egyebek között - arra szeretne volna
fölhívni a figyelmet, hogy a József Attila által írott
kritikáknak - s így a Kosztolányi-bírálatnak is - lírai
fedezetét jelentik a József Attila-versek. Kosztolányi
költészetét vizsgálva, elemelve, azt hiányolja vagy azzal
ért egyet, amivel ő maga, József Attila már megküzdött
költői alkotásaiban; és arra mutat rá vagy azt figyeli,
ami számára is éppen a legnagyobb költői feladatot jelen-
ti. Bizott abban, hogy Kosztolányi művészete "mégis tár-
sadalomalkotó erővé válik."¹³³ Bizhatott is ebben, mert
saját költészete, költői eredményei biztosítékot jelent-
hettek az általa nagyrabecsült költőtárs életműve számá-
ra is. Szeretnénk hinni, hogy sikerült bizonyítani: Jó-
zsef Attila verseit olvasva tudjuk csak interpretálni
József Attila elméleti munkáját: a Kosztolányi-bírálatot

és érthetjük meg József Attila Kosztolányi iránti bizalmát is. Csak a 'felnőttiséget' vállalni akaró és vállalni tudó verseit olvasva értjük meg igazán az 1935-ös "Kosztolányi Dezső" című irásának befejezését, melyben magyarázatát adja, mit jelent számára a felnőtté-, a férfivá-válás. Költőtársa nihilizmusát értékelve és bírálva, József Attila a "társadalmi elvben felfogott igazság" emberalkotó szerepét hangsúlyozza: "E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják maguktól 'ezt a nagy világot, mint a dióhéjt', bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez - hiszen alkot - Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit is elvezérli latin világosságú értelme a társadalmi elvben felfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban."¹³⁴ Elengedhetetlennek látszik figyelniük ez utóbbi mondat egy aprócska elemére: az 'is'-re, mely bizonyítéku szolgálhat az általunk mondottakra. "Talán Kosztolányit is..." - mondja József Attila, hangot adva egyúttal költői önértékelésének, öntudatának. A Kosztolányi-bírálat kapcsán tehát ő maga is megmérettetett, s a maga állította, mindannyiunknak szóló követelményeknek megfelelően - férfivá, felnőtté lett.

S alig három évvel később, már a költő halála után, 1938-ban ketten is: Ignotus Pál és Fejtő Ferenc - József Attila költészetét méltatva - éppen a József Attila-i felnőttiségre utalnak, ezt tartják lényegesnek. Ignotus Pál a következőket írja: "A felnőttiség pedig az az állapot, amelyben az ember mer és tud végre ember lenni, mer és tud olyan feszélyezetlenül örülni versnek, közgazdasági problémának, családalapításnak, új butorhuzatnak és minden egyéb játékszernek, ahogy gyermekkorában játszott volna, ha nem feszélyezi lelkében a szorongás és a külvilágban a tilalom."¹³⁵ Fejtő Ferenc pedig már arra hívja fel a figyelmet "József Attila, a 'felnőtt'" című esszéjében, hogy a "felnőttség, a meglettség József Attila számára több volt, mint amit általában értünk alatta... A felnőttiségben ő szinte életkortól független, erkölcsi eszményt, embert megváltó eszmét látott."¹³⁶ Fejtő Ferenc, József Attila 'felnőttiségének' első méltatója - az életművet vizsgálva - bizonyítottan látja a költő igazát, mely szerint "a felnőttiség megteremtése magunkban s a társadalomban művészi és forradalmi feladat... Ha forradalmat kívánt - írja a költőről -, hát az értelem s férfiúság forradalmát!"¹³⁷

A 'felnőttiséget' vállalva s költészetében e nagy vállalást megfogalmazva, József Attila példát s feladatot: új költői-emberi magatartásformát mutatott a jövőnek /jelenünknek/!

II. Csonkaságérzet, hiánytudat - és feloldásuk

"A valóság előtti tény: hiánytény, - az ihlet a világ hiányának ténye az egzisztenciában. De ha az ihlet a világhiány ténye az egzisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, úgy a teljes valóságot nem alkothatja másért, minthogy amiként a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világhiány a művészet valóságában." - írta József Attila az "Esztétikai töredékek" egyikében.¹³⁸ De ugyanaz a József Attila mondta azt is, hogy "Én azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni attól, ami szorongat. Engem csak ez érdek. Az életem."¹³⁹ Ha látszatra van is, valójában nincs el-lentmondás e két gondolatmenet között. József Attila ugyanis - költészetében is követte azt, amit mint gondolkodó vetett fel, az ihlettel kapcsolatosan. A 'világhiánnyal' nézett szembe, hogy költészetében /"a művészet valóságában"/ feloldódják e hiánytudat, s ugyanakkor e 'világhiány' metaforikusan abban jelenik meg, ami 'szorongatja', a személyes sorsban, élete újra és újraírásában.

S ilyen módon kulcsai lehetnek költészetének az anya-versek, az apa-versek is. Miért kulcsai? Mert ezekben találja meg a legadekvátabb kifejezési formáját magányának, kifosztottságának. Az anya és az apa hiánya aránytalanság-képzeteinek is szimbóluma; s az aránytalanságot megszüntetni e hiány felszámolásával lehet. S így, bár a legszemélyesebb hiánytudatát írja, mégis a teljes emberi léttel néz szembe, a teljes emberi létet ábrázolja. Ő maga fogalmazta meg ezt is: "Amit versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell, hogy legyen, annak társadalmi értelme van."¹⁴⁰ Mint ahogy "társadalmi és egyetemes" jelentőségűvé nő az anya és az apa hiánya is költészetében. Az 1935-ös és az 1936-os évben a megsejttet halál, a világból kihullás is ott érezhető, amikor hiánytudatát fogalmazza meg.

Hegyen láttalak és lapulni ólnál -
szerencsétlen, ki úgy élsz, mintha volnál,
megérdeemled, hogy atyád a halál!

- írja az "Emberiség"-ben, s ugyanez a "Biztató"-ban így jelenik meg:

Hol csavarogsz, te vásott?
Aggódva vár reád,
megvetvén elmulásod,
csendes édesanyád.

+ + +

Az itt következő fejezetekben előbb az úgynevezett apa-verseket, majd az anya-verseket követjük nyomon.

1. "Atyát hívtál elesten..."

"Apát keresett az Óceánon tulra vándorolt József Áron helyett. Milyen árulók vonzalmái! Juhász Gyula vonzotta. Erős kezű apát keresett, s a leggyengébb s leggyengédebb magyar költőnél, a neuraszténiás Juhász Gyulánál kötött ki először. Kosztolányi vonzotta. Kosztolányi, kit később ő maga nevezett 'gyermeklelkű költő'-nek. Babits Mihályt szeretete volna reménytelen fiui szeretettel: nehéz lenne eldönteni, melyikük volt érzékenyebb, sebezhetőbb kettejük közül." - írta Bóka László.¹⁴¹

Valóban, az apa-hiány végigvonul egész költészetén. Apjáról szinte emlékképet sem őriz, csak az anyja-teremtette legendát, hogy apja "kitántorgott Amerikába". *sem kell
tanulni* ~~✓~~A "Hazám" e sorainak írásakor eszébe lehetett apja is. ~~/~~S hogy holtnak hitte már, arra utalnak a "Nemzett József Áron"-nak a sorai: "már a Nagy Óceánon szagos füveket kaszál." S ez a legenda tér vissza a kései versekben is: "Csak most értem meg az apámat, aki a zengő tengeren nekivágott Amerikának." S míg anyjáról emlékezhet legalább, apját csak a kegyes hazugság hangján tudja megidézni:

Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
/A Dunánál/

S ha nincs is több olyan verse, amely konkrét utalással

szólna az apáról, az apahiányának tudata áttételesen mégis végigvonul egész költészetén. E hiányérzetet az apa-teremtés vágya tudatosítja újra és újra.

Pontosan feltérképezhető, hogy kikben próbálta e hiánytudatát föloldani, hogy kik jelentették számára az apát. "A semmiből formált volna apát magának: 'Fogadj fiadnak Istenem, hogy ne legyek kegyetlen árva' - így sikoltott a léten s értetlenül túlrá árvaságában."¹⁴² - hívta föl a figyelmet Bóka arra, hogy árvaságában az istenhez szól, mint apához József Attila. S ha nyomon követjük a költő isten-verseit, akkor ezt nem csak a Bóka által idézett "Nem emel föl" című versében fedezhetjük fel.

Az isten-motivum rendkívül gyakori eleme József Attila költészetének.¹⁴³ Nem állítjuk, hogy minden isten-verse egyúttal az apa-teremtés igényét is magában hordozza, hiszen e versek egy része /különösen a koraiak többsége/ az isten-hit racionalizálására törekvő 'hagyományos' isten-vers. Azonban már e versekkel kapcsolatban is igazat kell adnunk Fejtő Ferencnek, aki megállapította, hogy "a vallásos élmény sosem jelentkezett benne transzcendens méltóságával."¹⁴⁴

(Mi azonban) most csak azokra a versekre kívánunk utalni, amelyek bizonyosan felmutatják, hogy az isten-keresés, az isten-teremtés nem más, mint apa-keresés, apa-teremtés. E versek közül is csak néhányat sorolunk pél-

daként.

Apaként jelenik meg az isten már egy 1924-es versében is:

Hogyha golyóznak a gyerekek,
az isten köztük ott ténfereg.
S ha egy a szemét nagyra nyitja,
golyóját ő lyukba gurítja.

A gyermeki szemléletmód hatja át a verset. Szeretőnek, gondoskodónak látja ezt az isten-apat:

Ő sohase gondol magára,
de nagyon ügyel a világra.
/Isten/

Ugyancsak 1924-es vers az "Istenem" című, s apát-idéző voltát nem nehéz belátni.

Dolgaim elől rejtegetlek,
istenem, én nagyon szeretlek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
segítenék kiabálni néked.

Az apaszeretetnek és az apavágynak közvetlen megjelenését láthatjuk e versekben, mert "proletárapa ez az isten ... eszményi proletárapa, aki még a zsákhordásban is, látatlan, segít a fiának."¹⁴⁵ Fejtő Ferenc is foglalkozott e versekkel, s az "Istenem" cíművel kapcsolatban megjegyzi, hogy ott "a legnyiltabb, legüdébb a fiui érzés benne, a vallás csatornáján le meri vezetni vágyát." Azaz, nyilvánvalóan áttételről van szó: az apa iránti vágy jelenik meg itt. A "Hangya" című verssel összehasonlítva az "Istenem" címűt, Fejtő kifejti:

"A "Hangyá"-ban egy végtelenül kicsi lényre 'tette át' a lány, - itt egy végtelenül nagy, képzelt lényre az apa iránt érzett gyöngédséget."¹⁴⁶

Az 1925-ös "Isten" című versben is egymás mellé kerül az isten és a gyermek:

.már isten álmodozik
álmodik tágas, erős égről,
kicsiny fiának nagy szivéről.

A "Láttam, Uram..."-kezdetű verse pedig az istenhez, az apához hasonulni akarás hangján szólal meg, s ugyanakkor jelzi a lírai én és az ábrázolt isten-apa között huzódó nagy távolságot, az aránytalanul nagy különbséget, különbözőséget.

Láttam, Uram, a hegyeidet
s olyan kicsike vagyok én.
Szeretnék nagy lenni, hozzád hasonló,
hogy küszöbödre ülhessek, Uram.
Odatenném a szívemet,
de apró szívem hogy tetszene néked?
Roppant hegyeid dobogásában
elvész az ő gyöngye dadogása,
mért nem tudom hát sokkal szebben,
mint a hegyek és mint a füvek,
s ágyam alatt hál meg a bánat:
szívükben szép zöld tüzek égnek,
hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálják, ha
esteledik,
s te nyitott tenyérrel, térdig csobogó
nyugalomban
ott állsz az utjuk végén -
meg nem zavarlak, én, Uram,
elnézel kis virágaink fölött.

Sorolhatnánk még az isten-verseket szinte minden költői korszakából. Egész életművét átíveli az apát istenben kereső attitűd. A későbbi versekre a belátás, a felisme-

rés nyomja rá bályegét. Felismeri, hogy hiába keresett,
kutatott az apa után, istenben nem lelheti. Megtagadja
az istent, elvesztette az istent, akit apának hitt, akit
apává tett.

Most sajnálom /de ezt is lenyelem/,
hogy nincs isten, ki gondoljon kinomra
és azok szemét ujjával kinyomja,
kik elnézik, hogy nincsen kenyerem.
/Modern szonett/

"Ma már belátom" - ez a fájdalmas igazság hangzik ki e
kései versekből. "Most már tudom" /Én nem tudtam/ - mond-
ja másutt, s "Boldog hazug"-nak nevezi azt, aki még tud
hinni az istennek, mint apának a létezésében:

Boldog hazug, kinek van Istene,
ki rettenetes, de maga a jóság,
kinek sebet kap reszkető keze,
ha leszakítja a tilalmas rózsát.

Boldog hazug - értetlen szelleme
a meg nem fogant, ártatlan valóság,
mert pihen rajta a mindenség szeme,
bámulja őt, az öröklét adósát.

Én nem leltem szivemben, sem az égben
s e halott-fényű istentelenségben
szivdobogással ringatom magam,

- írja a "Boldog hazug" című versben, s hogy a 'halott
fényű istentelenség' az isten nélküli, azaz egyuttal az
apa nélküli világ jelentésében is szerepel, arra bizonyí-
ték lehet a következő sor, amelyben az anya hiányára utal
a ringatás hiányát jelezve. Hogy a "szivdobogással rin-
gatom magam"-sor a teljes hiány tudatát érzékelteti
/metaforikusan egy apa és anya nélküli világot/, azt
jelzi a következő versszak első sora. Mert nem véletlen,

hogy a "szivdobogással ringatom magam"-sor után egy
- az anyára szó szerint is utaló sor következik:

Kit más gyötörte anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.

Az értelem kizárja már, hogy kihessen egy általa terem-
tett istenben, egy általa teremtetett apában. Nem sokkal
később írja a "Biztató"-t, amelyben már a végső elmulást,
a halált tudja csak sajátjának:

A késő fordulásu
 eget míg nézheted,
 te lassu jajdulásu,
 alkosd meg végzeted.

A "Nem emel föl" című versét is a lemondás keserűségé-
vel kezdi:

Nem emel föl már senki sem,
 belenehezültem a sárba.

De még ekkor is hinni próbál még, mégis, mint a "Csak
most..." című versében:

Ahogy az apám nekivágott -
 ha százszor nincsen, akkor is
 Istenre bízom a világot.
 - mondja; s a "Nem emel föl"-ben is megpróbálkozik még-
 egyszer, újra mégiscsak apát teremtene magának, aki meg-
 védené a kinokkal szemben, s így folytatja a verset:

Fogadj fiadnak, Istenem,
 hogy ne legyek kegyetlen árva.

Szükségét érzi a győzni-akarásnak. A rettegése, félel-
 mei fölötti győzni-akarásnak. A "Bukj föl az árból" című

versben egyértelmű az isten és az apa azonosítása. A felnőtt-én szól az Istenhez, de a gyermek-énre utal vissza.

Ijessz meg engem, Istenem,
szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból hirtelen,
ne rántson el a semmi sötéte.

Ahogy az Isten azonosittatja az apával, úgy azonosul itt a felnőtt és a gyermek. A megfeleltetések e kettőssége végigvonul a versen: "Én, akit föltraszt a ló, s a porból éppen hogy kilátszom" - írja egyrészt a gyerekkori keserű élményekre, tehetetlenség-érzetére utalva. A következő sorok pedig életének, küzdelmének aránytalanságát panaszozzák /"nem ember szívébe való nagy kinok késeivel játszom"/. A felnőtt követel az isten-apától a következő versszakban, de megint a gyermek szemlélete is érvényesül. "Ordíts reám, hogy nem szabad!" - kiáltja a harmadik versszakban. A versszak utolsó sorában pedig mintha a gyermek vágna vissza az apának: "Csapj a kezemre" - de aztán mégis a felnőtt szól az istenhez, a sor így egészül ki: "mennyköveddel". Az utolsó versszak egy gyermeki módon zsarnoki és ugyanakkor a felnőtt tudatosságát, elszántságát is mutató követelés, amelyben az apa /isten/ hiányát akarja végérvényesen föloldani:

Meghalni lélekzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal,
és úgy nézek farkasszemem
emberarcu, a hiányoddal!

A "Nem emel föl" motivumai visszatérnek még a "Négykézláb másztam" című versében is, amely azonban szemléletében nem olyan pesszimista, s mintha éppen a "Nem emel föl" című verssel vitatkozna:

Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értenem,
hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.

De az 'Isten' hiánya itt is elsődleges, meghatározó eleme a versnek.

Hogy az istenben valóban apát keresett, ezt ő maga is állította, akkor, amikor már belátta, hogy nem lelte, nem lelhetette meg benne az apát:

Emlékezz, hogy hörögtél
s hiába könnyörögtél.
Hamis tanuvá lettél
saját igaz perednél.

Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.

S ezek a sorok is arra mutatnak, hogy nemcsak istenben keresett apát magának. "Emberré, ha nincsen isten" - írta. S kiben keressen a költő apát magának, ha nem emberben: azaz költőben - költő elődben vagy költőkortársban. S már költői élete indulásánál tanúi lehetünk annak, hogyan éli át az apa hiányát. "Az egyetlen fiú apa nélkül nő fel. Megható, ahogyan sérült apaképét foltozni próbálja idősebb atyai barátaival. Így Juhász Gyulával, aki szintén apátlan anyás költő volt, mint József Attila;

majd Espersit Jánossal vagy tanárával, Galamb Ödönnel, akinek 'atyám helyett ölelő szeretettel' dedikálta első kötetét."¹⁴⁷ Kedves tanárai és Juhász Gyula az, akik atyáskodóan gondjaikba veszik az induló költőt. Dedikációk, levelek sorával jelezhetnénk, hogyan köszöni meg a gondoskodást. Tisztán látta, hogy milyen szerepet játszott költői életében Juhász Gyula. 1929-ben, a "Nincsen apám, se anyám"-kötet ajánlásában fogalmazta meg: "Juhász Gyulának, igaz barátsággal, tiszta szeretettel köszönöm Néked e könyvet, hogy vagyok."¹⁴⁸ Számunkra azonban ennél lényegesebbek a lírai megnyilatkozások.

A "Szeged alatt" című versében Juhász Gyulát Juhász Gyula bus, révedező hangján igyekszik köszönteni:

Öreg, borus vers kél borongva bennem,
rokon hang lendül vissza rá szivemben.
- Mért is kell bumat rimbe önteni?

Lelkemen most halk remegés fut át:
szeretném szépen felköszönteni
magányos, árva, bus Juhász Gyulát.

De a legelső "Juhász Gyulához" címzett verse is felmutatja a fiatalabb költő ragaszkodását s bizalmát az idősebb iránt. Felhívás ez a vers, melyben Juhász Gyulához mint messiás-költőhöz szól:

És ösztökéld a tétova honfiut:
Üzend, hogy nincsen isten, ember,
Csak magyarok letiport hazája.
...
és vágdál föl meleg nagy szived
s oszd ki közöttük az éheseeknek.

De nemcsak Juhász Gyulához, önmagához is szól, amikor a

költő feladatát jelöli meg - nagyon is Juhász Gyula-i hangon:

Csak így lehet célt érni magyarral el,
szidj, kérj, dörögj és hozd a reményt nekünk,
mert hogyha nem remél a költő,
más ki remélne az új hazában.

1923-ban két verset is ír Juhászhoz /"Juhász Gyuláról való nóta"; "Juhász Gyulának"/. Fius örömmel és hittel teltettek a negyven éves költőhöz írt sorai:

Ujjongva hozom örök koszorúm
- tizennyolc évem legszebb rózsa rajta -
és méltó: vedd: Én túl a vak borun,
bátyám, Krisztusig emelkedtem.
/Juhász Gyulának/

S visszatér - versben - Juhász Gyulához annak halálakor is. "A bolondok között se bírt szived a sorssal" - írja majd 1937-ben, e "sirirat"-tal véve búcsút a költőtől, aki elsőként karolta föl /"Meghalt Juhász Gyula/.

De fiuként közeledik a mesterekhez is, akiktől - mint Juhásztól is - tanult a költői 'inasévekben'. Adytól és a Nyugat-nemzedék költőitől. Adyt nem csak publicisztikájában¹⁴⁹, de versben is megvédi a támadásoktól, az irigykedőktől. Ilyen verse az 1924-es "Sirdomb a hegy-csucson", melynek címéhez még hozzáteszi: "A holtan megbántott Adyé", s ilyen verse a későbbi, 1930-as "Ady emlékezete". Mesterének tekinti Adyt is, akár Juhász Gyulát.¹⁵⁰ Mint Féja Géza írta: "Már első verseiben a legmagasabbrendű magatartás jelentkezik: a szuverén teremtető, aki felépíti a maga költői világát, vagy belepusztul,

tehát olyan feltétlenül emberi odaadást visz a versbe, mint Ady Endre, akinek megtagadása és kicsinyítése akkortájt már divatba jött. Igen jellemző, hogy a kor ifju költői közül egyedül József Attila állott ki a 'holtan megbántott Ady' és az élve eltemetett Juhász Gyula mellé. Elbirta az 'apákat', akik különben annyi kellemetlen percet okoztak a 'fiuknak'.¹⁵¹

'Apák' és 'fiuk': József Attila költészete is jelzi a nemzedékproblémákat, hiszen már az "Ady emlékezete" is ennek jegyében íródott.

- Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta szóval, tettel és hallgatással is?
Mért békítik a simák alattomba'
lány-duzzogássá haragvásait?

Adyt még az oly igen szeretett Kosztolányival szemben is megvédte, mégsem egyértelmű igazság az, hogy "elbirta az apákat"! Nehéz küzdelem volt ez a költő számára, hiszen Kosztolányihoz való fiúi vonzódásának egyik bizonyítékát láthattuk már korábban a "Kosztolányi Dezső" című bírálatot vizsgálva is. Verseiben is ott van azonban Kosztolányi is. A költőtárs halálát követően nem-egyszer vallja meg szeretetét.

A kinba még csak most fogunk, mi restek,
de te már aláírtad művedet. -

- írja, hogy aztán a "Kései sirató" hangján, az anyát idéző motívumokat megszólaltatva folytathassa:

Mint gondolatjel, vízszintes a tested
Téged már csak a féreg fal, szeret,

mint mi a csirkét, bort... senkim, barátom!
Testvérünk voltál és lettél apánk.

A már meg nem idézhetőhöz, az anyához hasonló értékekkel
ruházza fel az apátlan költő meghalt költőtársát - megfogalmazva egyuttal saját fájdalmait is:

gyémánt szavaid nem méred karáton:
nincs egyéb suly, ha föld zuhog reánk.

Ezt onnan tudom, hogy letörtem vágyva,
ahogy letört a halál tégedet.

Az utolsó versszak hasonlata a közös vállalás, a közös költői sors lemondást tükröző üzenete. S itt is - e lemondást megfogalmazandó - metaforikusan saját anya-idézésének hiábavalóságát mondja ki:

Reméltél; én is. Tudtuk, hogy hiába,
mint tudja, ki halottat költöget.
/Kosztolányi/

S nem sokkal később, a "Thomas Mann üdvözlésé"-ben is megidézi a költő holtából is Kosztolányit. Kosztolányi halála - akárcsak az előző versben, itt is jelképes értelművé lesz.

Párnás szavadon át nem üt a zaj -
mesélj arról, mi a szép, mi a baj,
emelvén szívünk a gyásztól a vágyig.

- kérleli Thomas Mannt József Attila. A "gyásztól a vágyig" kifejezés utal az anyára, az anya utáni gyászára /"a gyászt a szivemről, mint sebről a kötést, te leoldtad" - írja

majd a "Flórá"-ban a gyász egyik magyarázatát adva/, de utal az emberiségre, a humánus pusztulására is. S a 'gyász' juttatja eszébe újra Kosztolányit is, kinek a halálát okozó rák mint ellenség egy tágabb értelemben vett kórral azonosítottatik /"Ős patkány terjeszt kórt" - írja majd figyelemztetve az emberiségre rátörő fasizmus veszélyeire/. Ezek a gondok együtt fogalmazódnak meg itt:

Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulnak ránk új ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közénk hatol -
meddig lesz hely, hol fölolvasható?...

De nem csak a Kosztolányi-utalás jelenti a vers apa-teremtési vágyát. Maga, az egész vers kompozíciójában is ennek a váagnak a megtestesítője. Thomas Mann is azok közé tartozik, akiket apaként tisztel a költő, akiből apát 'rajzol' magának. "József Attila a gyermeki bizalom hangján szól versében Thomas Mannhoz. Őszinte megilletődés, öröm, féltés, aggodalom és feloldódó szorongás érzései váltakoznak ebben a szó legjobb értelmében értendő alkalmi költeményben."¹⁵² Már a vers alapszituációja is gyermek-apa viszonylatot jelez. A felolvasó ülés közönsége, amely Thomas Mann szavaira vár, úgy jelenik meg a versben, mint az a gyermek, amely számos más József Attila-versben törődést, gondoskodást kér egy nem létező, egy általa teremtetett apától vagy anyától. Ugy szól a nagy íróhoz e közönség nevében, mint apjától.

hoz a gyermek, aki késleltetni szeretné azt a pillanatot, amikor már egyedül marad az éjszaka rátörő sötétséggel.

Mint gyermek, aki már pihenni vágyik és el is jutott a nyugalmas ágyig, még megkérlel, hogy "Ne menj el, mesélj" - /igy nem szökik rá hirtelen az éj/ s míg kis szíve nagyon szorongva dobban, tán ő se tudja, mit is kíván jobban, a mesét-e, vagy azt, hogy ott legyél: így kérünk: Ül le közénk és mesélj.

Mert szükség van a 'mesére', szükség van az őszinteségre. A humánusmot védi az "ordas eszmék"-kel szemben, amelyektől félve óvja e világot más verseiben is. Mint az "Ars poeticá"-ban is, ahol az "aljas, nyomorító hatalmak"-tól és a "táborokba gyűlt bitangok"-tól félti az emberi világot, vagy azoktól, akikről így ír a "Március"-ban: "tankkal, vasakkal fölvonul az ember alja". Ezekkel szemben van szükség az őszinte szóra, s ezért kéri a költő Thomas Manntól, az apától: "Mondd el, mit szoktál, bár mi nem feledjük", s ezért igényli a lelki közösségvállalást: "mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt". S a következő sorokban ott van a fiui ígéret /"s együtt vagyunk veled mindannyian"/, a fiui ígéret az alkalmi közönség s mindazok nevében, "kinek emberhez méltó gondja van". A lelki közösségvállalás mellett pedig az önismeret követelését, igényét szólaltatja meg a "Varázshegy" röntgen-epizódjára utalva¹⁵³:

Ahogy Hans Castorp madame Chauchat testén,
hadd lássunk át magunkon itt ez estén.

Az apát hívó gyermek és a másik alkotóművészen társra
lelt felnőtt hangja erősítik egymást végig a versben.

Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,
de mi férfiak férfiak maradjunk

/a "Tudod, hogy nincs bocsánat" című versében írja majd
ezzel ellentétben, lemondással, beletörődéssel: "Tudod,
hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat. / Légy, ami
lennél: férfi. / A fü kinő utánad."/.

S ha azokkal vállalt közösséget, "kiknek emberhez
méltó gondja van", annál tragikusabb a megfogalmazott
felismerés a vers folytatásában:

és nők a nők - szabadok, kedvesek
s mind ember, mert ez egyre kevesebb...

"A három ponttal jelzett elhallgatásban - mint előbb is -
a 'mi lesz még' rettenete, a bizonytalan jövő fenyegeté-
se gomolyog, mint új ordas eszme, új méreg, amelyben a
személyi kultusz tragédiái is jelen lehetnek."¹⁵⁴ E fe-
nyegetettséget, félelmeket drámai erővel hangoztató sorok
után a befejezésben a gyermek hangja dominál, de már a
megértett gyermeké s e gyermekben az immáron megnyugvó
felnőtté is újra: József Attiláé, a költőé:

Foglalj helyet. Kezd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaít.

Thomas Mannban - akárcsak Juhász Gyulában, Adyban, Kosztolányiban - apára lelt József Attila. Igaza van Vargha Kálmánnak, amikor ezt írja: "A felnőtt szavára megnyugvó gyermeki érzés hasonlata a Thomas Mannt üdvözlő versben is az erősebb egyéniségben feloldódó, korlátlan bizalom kifejeződése."¹⁵⁵

S hogy a felnőtt, az érett költőre mennyire szüksége volt ezidőtájt, azt bizonyítja az, hogy a "Thomas Mann üdvözlése"-t követő verse is költőt idéz, költőhöz szól. "Arany" című versét Bóka László emlékezése szerint az 'Apolló' című lap számára írta^{155/a}, a költő születésének 120. évfordulójára, 1937 március 2-re, de nem emlékszem csupán ez sem: Aranyban is apát keres s apára lel József Attila. S nem tekinthető véletlennek, hogy saját költészetének egy lényeges kérdésére: az idő problémájára keres párhuzamot Arany költészetében.

A "Csendes kévébe" című, 1936-os versének vázlataiban írta József Attila:

Gyenge muharos mezőt
terít a szél könnyedén
a fű zümmögő időt
ringat rezgő levelén
/Csendes kévébe 3./

Az idő
futva terem mint bab
/Csendes kévébe 4./

S még képileg is hasonló módon ugyanez jelenik meg "Arany" című versében, ahol az időt megfogni akaró köl-

tőben kapaszkodik meg, mint apában:

S míg szél nyalta, tépte a rét bokrait,
lassan lépve hoztad komoly ökreid.
Verseidre raktál szép cseréptetőt
s homokot kötöttél, a futó időt.

Hadd csellengünk hozzád, vagyonos Atyánk!

Hogy József Attila apa-teremtési igénye a személyes sors, a személyes problémák példájában megjelenítve - egy-
uttal egész nemzedékének apa-hiányát is magába sűríti,
azt legélesebben, legpregnansabban azok a versei tükrö-
zik, amelyek ahhoz a költőhöz szólnak, akinek egyik leg-
kedvesebb mester-elődje szintén Arany volt. S ez a költő
a kortárs Babits Mihály volt!

Babitshoz többször is vissza-visszatér életművében:
hol durván támadva a költőfejedelmet, hol pedig a békü-
lés, a mégis-azonosulás, a belátás szándékával. Az élet-
rajzírók és a korabeli kritikusok is látják az éles el-
lentétet Babits és költőnk között. Szinte közhellyé vált
már, hogy Babitsot s általában a Baumgarten-kuratórium
tagjait hibáztatják mindenben; hogy József Attila nem
kapta meg életében a díjat, csak jutalmakat és segílyt
kapott csupán. (Nem kívánjuk a 'literális pört' újra fel-
ujítani, csak a szempontunkból lényegesnek látszó irás-
kat és verseket vesszük számba, amelyek e viszony: József
Attila és Babits kapcsolatának alakulásáról, változásá-
ról vallanak. Közhelyszámba vehető az is, hogy Babits
s a Nyugat akkor hidegült el a költőtől, amikor az meg-

életrajzírók
életrajzírók
életrajzírók
életrajzírók
életrajzírók

irta a nevezetes Babits-kritikát. Kapcsolatuk e szempontból is "az irodalomtörténet és a József Attila életut-elemzés máig vitatott problémája."¹⁵⁶

Hogy nem az "Istenek halnak, az ember él" című bírálat volt az első összeütközés köztük, arra többen is utalnak. Babits, akit irodalomszervezői ambíciók fűtöttek, József Attilát is szerepeltette a Fiatal Írók Előadóestjén - amint ezt korábban már megjegyeztük - 1928. december 14-én. S ha az első találkozáskor - Juhász Gyula ünneplésén, 1923-ban - nem is sikerült közel kerülnie József Attilának Babitshoz, az 1928-as estet követően, három nap múlva végre hosszabb beszélgetésre is sor kerül. (Utal erre M. Pásztor József is a "József Attila műhelyei" című könyvében, de nem jelzi, hogy kik az emlékezők, akiktől híradásunk van a beszélgetésről.¹⁵⁷ Valójában Basch Lóránt volt az, aki erre felhívta a figyelmet. Basch, aki kétségbe vonja, hogy lenne okozati kapcsolat "József Attila támadása és Babitsnak és a Nyugat egész körének vele szemben tanúsított rossz szándéku magatartása között."¹⁵⁸ Szerinte az első összeütközésre éppen a jelzett esten került sor, amikor Babits fogadta a költőt. Basch az emlékező, aki ezt leírta. "Illyés elbeszéléséből tudom, hogy egy utcasarkon találkoztak - írja - és együtt mentek fel a költőhöz, hármasan Erdélyi Józseffel. És azt is, hogy József Attila és vendéglátója között ezen az estén élénk vita támadt Benedetto Croce intuicio-

nista esztétikája körül. A fiatal költő művészetszemlélete itt ütközött össze először Babitséval."¹⁵⁹ Hogy milyen komoly méretű lehetett e vita, ez az összetűzés, annak bizonyítéka lehet az is, hogy "Török Sophie feljegyzéseiben nincs nyoma, hogy József Attila másszor is megfordult volna Reviczky-utcai irodalmi délutánjaikon."¹⁶⁰ Valószínű, hogy erre a vitára és összetűzésre utal vissza József Attila a két évvel későbbi szabadelőadásai-ban is, az intuiciót - Babits ellenében - mint szemléletet vizsgálva. Ezt írta előadása fogalmazványának egyik megjegyzéseként: "A poeta doctusnak /tudós költőnek/ csu-folt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy: 'mi volna más az Intuició, mint Ösztön? És írja azt az Irástudók Árulása /!/ c. 'tanulmányában'!"^{160/a}

"Az istenek halnak, az ember él" című Babits-kötetről szóló József Attila-kritika 1930. január 10-én jelent meg.¹⁶¹ Mig e kritikában Babits-i hangon, a vele nagyjából egy időben¹⁶² irt "Egy költőre" című versben nagyon is József Attila-i hangon vádolja az idősebb költőtársat. Kegyetlen vádakkal illeti:

Sakált kiált, hollót hörög,
ki jól dalolni restel;
és idenyög a Dala-dög,
az éveire mester
Nem a szipolyt, ő azt gyalázza,
kinek nem álma pálmaháza.

A társadalmiságot hiányolja e költészetből, azt, hogy "nem vivódik emberül a népek nyomrával!" Szinte káromló,

átkozódó sorok ezek:

Pálmáját öntözzék ebek,
álljon közibük ő is.
Kertésszen őszi kerteket,
hol megtrágyázzák őt is.
 És orrát vájván, mint a vermet,
 csak higgye azt, hogy elmerengett.

De Babbitshoz is mint apához akart viszonyulni, "szerette volna reménytelen fiui szeretettel: nehéz lenne eldönteni, melyikük volt érzékenyebb, sebezhetőbb kettejük közül" - írta Bóka¹⁶³, s viszonyuk valóban változóban volt a 30-as évek derekán. Utal erre egy 1933 januárjában¹⁶⁴, de méginkább 1933 márciusában írt levele József Attilának, amely egy később megszülető versét is előlegezi. E levelében írja: "Amióta tudom, milyen - esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző - impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszöröljem. Magamnak tartoznám ezzel, hiszen, ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében e sérelmet ugyssem lehetne jóvá tenni, Ön legfeljebb elfelejtheti. Szándékom keresztülvitelére azonban eddig nem adódott mód, mert őszinteségemet mindenki kétségbe vonta volna azzal, hogy Öntől 'vezeklés útján' pénzt akarok."¹⁶⁵ A levelet Basch Lóránt is mint bizonyítékot kezeli, s ezzel kapcsolatban megjegyzi: "Nem kétséges, hogy József Attila a 'modern lélektan'-ra utaló szavakkal mire gondolt. Nyilván ennek a pszichológiai módszernek eszközével jutott el tévedése

és indulata igazi okának felismeréséhez /'amióta tudom'/.

Az előtte is elrejtőző 'kényszerítő impulzus' fedi a psychoanalitikai komplexum fogalmát. Hogy az konkrét valóságában miben állott, arra egy későbbi döbbenetes mélységű verse, a "Mint gyermek" című ad támpontot."166

A vers, amelyre Basch utal, jóval /két évvel/ későbbi, mint a levél, amellyel kapcsolatba hozza, mégis jogos a kapcsolatkeresés a költők vészonyára vonatkozó két dokumentum között. A levél ugyanis bizonyítéka annak, hogy a versben jelzett lelkipolyamat már korábban lezajlott József Attilában. Az 1935 nyarán keletkezett, s a Nyugat 1935. szeptemberi számában leközölt vershez az előbb idézett levélhez képest közelebb vihet bennünket egy másik levél, amely szinte szó szerint is előlegezi a vele nagyjából egyidőben írt vers gondolatmenetét. Az 1935. augusztus 18-án kelt levél szövegét idézzük: "Igen tisztelt uram! Bocsánatát kérem, hogy eddig nem jelentkeztem, de nem is lett volna sok értelme. Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen irtam, inkább csak 'fogásom' ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha Önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük.

...Engedje meg, hogy tisztelettel és szeretettel üdvö-
zöljem. József Attila."¹⁶⁷

Akárcsak e levél, a "Mint a gyermek" című vers is
alkotójának "teljesen megváltozott érzületét mutatja.
Bizalmas közlés, műhelyének benső dolgairól. Tanítványi
hang a Mesterhez."¹⁶⁸

Mint gyermek, aki bosszút esküdött
és felgyújtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd,
s csak annak mellén, aki éllen lázadt,

tudná magát kisírni, elfödött
arcát mutatni szabad mosolyának, -
oly reménytelenül erőlködők,
hogy könnyeimre: erényre találjak.

Mi más ez, ha nem az apját megbántott fiú 'bűnének' belá-
tása s közeledni-akarása az apához. Saját költészetének
fordulatáról vall a versben - mint a levélben is -, arról,
ami a kései versekben is gyakori lesz: a bűnös büntelen-
ség tudatáról:

Világot hamvasztottam el szivemben
és nincs jó szó, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,

hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben!

Hogy a gyermek-apa viszony visszhangja e vers, azt könnyű belátni, de nehezebb annak igazolása, hogy a versben Babits az apa. A József Attilához közelállók: testvére, József Jolán és egyik legközelebbi barátja, Németh Andor kétségtelennek veszik, hogy a vers Babitshoz íródott,

Babitsra vonatkozott.¹⁶⁹ De bizonyítható ez az idézett levelek és a vers gondolatmenetének azonosságával is. Basch Lóránt mindezeknél még sokkal kézzelfoghatóbb bizonyítékot szolgáltat. Az idézett, 1935 nyarán kelt levélhez verseket is mellékelte József Attila. A versek között pedig ott volt a "Mint gyermek" című is. Basch írja le, hogy Babits a levéllel hozzá beküldött verseket továbbította Gellértnek a szerkesztőségbe egy levél kíséretében. A levélben pedig ezt írta: "A 'Mint gyermek' címűt okvetlen hozzuk le e számban."¹⁷⁰ S így jelent meg a "Mint gyermek", s szintén Babits javaslatára "A bűn" című vers is - együtt a szeptemberi Nyugatban. Hogy ennyire ragaszkodott Babits e versek közléséhez /"okvetlen hozzuk le"/, az bizonyíték lehet az általunk mondottakra, az apa-fiu, a nemzedékkérdést illetően. Hihetünk Basch Lórántnak, aki ezt így fogalmazta meg: "Babitsot a szokatlanul kategorikus kívánságra nemcsak a vers szépsége készítette. Megértette, hogy az róla és hozzá szól."¹⁷¹

A másik, "A bűn" című vers, ha nem is Babitshoz szól közvetlenül, hanem "a pszichóanalízis lélekromboló hatásának megdöbbentő megnyilatkozása" a Kritikai Kiadás szerint, azért nem véletlen, hogy ennek megjelenését is örömmel vette Babits. Az Ödipusz-komplexusra utalásban, az apagyilkosság 'beismerésében', a bűn keresésében és bevallásában ez a vers is utalhat a költőtárssal szembeni "büntelen bűn"-re.

hát az nem fér bele,
hogy ez a Babits megkövetése

Elmondom: Öltem. Nem tudom
kit, talán az apám -
elnéztem, amint vére folyt
egy alvadt éjszakán.

Az utolsó versszakban pedig ott van a már jelzett isten-
-tagadás, az istennek mint apának a tagadása, s az élők
közül segítségre váró költő - utalhat e soraival Babits-
ra is:

Én istent nem hiszek, s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.

e utal! Ha a vers szövege nem is utal közvetlenül arra, hogy az
Babitshoz, kettejük viszonyáról szólna; egy másik verssel
való összehasonlítása talán meggyőző bennünket erről. A
"Reggel" 1935. november 25-i számában jelent meg az "Én
nem tudtam" című vers, amelynek versszervező eleme ugyan-
az a - ismételten Bori Imre szavával élve - 'tárgyatlan
büntudat', amelyre az előbbi "A bűn" címűben is felfi-
gyelhettünk.

Én úgy hallgattam mindig, mint mesét,
a bűnről szóló tanítást. Utána
nevettem is - mily ostoba beszéd
Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!

Egy korábbi fejezetben már utaltunk arra, hogy az 'én nem
tudom' gondolata helyett 1935-től egyre gyakoribbá lesz a
felismeréseit sűrítő 'most már tudom', 'csak most értem
meg'-szerkezet. E versben együtt-egyszerre jelenik meg e
kettő:

Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem. Azt hittem, mamája
ringatja úgy elalvó gyermekét,
ahogy dobogva álmait kínálja.

Most már tudom. E rebbenő igazság
nagy fényében az eredendő gazság
szívemben, mint ravatal, feketül.

S az utolsó versszakban kimondja, hogy bűne nem más,
mint ártatlansága, s újra világgá kiáltja magányát:

S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam:
bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.

*rem kell
már tudom
szégyen*
me' ké!
S a vers 'történetéhez' hozzátartozik - s ez is mineket
igazol -, hogy bár az ujraközlések ezt nem tükrözik, el-
ső publikálásakor ezzel az ajánlással jelent meg: "Ba-
bits Mihálynak hódolattal". A bűn tehát utalhat - az
ajánlásból következően - a költőtárssal szembeni táma-
dásra is. Basch Lóránttól tudjuk, hogy éppen ez az aján-
lás lett az egyik alapvető oka annak, hogy mégsem kapta
meg költőnk ebben az évben sem a díjat, mert Babits -
eredeti szándékától eltérően épp az ajánlás miatt döntött
így /a kuratórium tagjaival egyetértésben/. Tartott ugyan-
is attól, hogy a közvélemény úgy tekintené a díj József
Attilának ítélését, mintha az ajánlással lekenyerezte
volna.¹⁷²

Mindenesetre tény, hogy a vers Babitshoz szól, s az
is bizonyítható, hogy egyuttal apa-vers is, hiszen a
"most már tudom"-szerkezet éppen az apát idéző versek
sajátja.

Ezt variálja, modulálja egy 1937-ben írott verse majd:

Csak most értem meg az apámat,
aki a zengő tengeren
nekivágott Amerikának.

S újra visszatér a gondolat a negyedik versszakban is:

Csak most értem meg az apámat,
aki az ingó tengeren
nekivágott Amerikának

S a harmadik variációban - az utolsó versszakban - is csak a tenger jelzője változik, a felismerést, a belátást jelző első mondat változatlan itt is:

Csak most értem meg az apámat,
aki a csalárd tengeren
nekivágott Amerikának.
/Csak most.../

De hogy mennyire Babbitshoz szóló, s mennyire apa-vers az "Én nem tudtam", azt egyértelműen azzal tudjuk bizonyítani, hogy a "Magad emésztő" című versben is ott lelhetjük az "Én nem tudtam" egész kompozícióját meghatározó "most már tudom" gondolatát.

A "Magad emésztő"-ben többször is visszatér a felismerést, belátást jelző kijelentés. "Most már értelek" - írja a versben, s később ujraismétli: "Már értelek."

A "Magad emésztő" - kulcsvers az apa-versek között, sűríti az apa-versek szinte valamennyi motivumát. 1934-ben született a vers. Ekkor már megírta ugyan az első levelet /1933. márc. 2/, amelyben már mintegy magyarázatát adta támadásainak /az "Istenek halnak, az ember él"-ről

szóló bírálata és az "Egy költőre" című verse/, de lírában még nem fogalmazódott meg benne ugyanez. A "Magad emésztő" az, amely ezt lirává oldja, visszautalva a lelkében már 1933 elején lezajlott változásokra, s ugyanakkor ez az a vers is, amely egyuttal előlegezi is a később írott - már vizsgált - Babits-hoz szóló verseket. Igazat kell adnunk a költő testvérének, aki az "Istenek halnak, az ember él"-re utalva írta: "Írásának súlyos következményei később meggyőzték őt, tévedéséről. Keserűen bűnhődött azért, ami pedig nem volt más, mint fiatalos hev és a célon tullövő elmejáték, de mindenekfölött a csinytevő gyerek sóvárgása a felnőtt, erős, jószágos apa bocsánata és jutalma után."¹⁷³ Ezt olvashatjuk ki már az első sorokból is:

Magad emésztő, szikár alak!
En megbántottalak.

- írja a levélben már bevallottakra utalva. Majd így folytatja:

Botot faragtál, ábrákkal tele,
beszélt a nyele,
aztán meguntad. Így volt?
S eldobtad, ahogy az égbolt
az unt csillagot ejti le.
En fölvettem és rádhuztam vele.

Basch Lóránt e versrész soraiban - s különösen a "botba-faragott ábrába" vonatkozóan - egy Babits-vers szavait, az "unt csecse-beccé"-ket véli fölfedezni, mintha ezt rezonálnák József Attila sorai.¹⁷⁴ De utalhatunk arra is,

amit Sinka István fogalmazott meg egyik paraszt-expresszionista balladájában:¹⁷⁵

Ki látott olyan pásztorbotot,
aki, míg a pásztor dalolt,
gyökeret vert a földbe állott;
a belsejéből hangok jöttek
s a fölhasadt bot kivirágzott...?
Im az én alakjaim is
meghaltak már... de annyi terhe
maradt mindnek a siron fölül,
hogy: ha én nem szólnék: fölajdulna
mindnek zokogva a nyelve.

/Anyám balladát táncol/

Basch hasonlata és Sinka verse visz ahhoz az értelmezéshez, hogy a botbafaragott ábrák - Babits költészete, hiszen ezekkel vágott vissza /"én fölvettem és rádhuztam vele"/ József Attila, amikor a bírálatban még át is alakította Babits verseit. A verset 'szabálytalan' /nem a szokásos/ módon szegmentálja József Attila. Az első nagyobb egységet két kis vonallal ő maga is jelzi. E versrészben mindvégig a multa utal.

Igy volt?
Sajnálom, kár volt.

- mondja, s ez adja a továbbiakban a vers alapszövegét. Magyarázza a multat, saját korábbi viszonyulását Babits költészetéhez.

Világomon, mint üvegen át
hallgattam új álmod madara dalát.
Azt hittem, annyi az ének,
amennyi a magány üvegének
vastag tábláin átszüremlik.

S aztán jönnek a belátást kimondó sorok:

Most már értelek.
Pörös felek
szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én.

"Itt nyilik meg előttünk a két generáció szakadéka"¹⁷⁶,
mert apa és fiu összeütközéséről van szó, s annak belá-
tásáról, hogy életfelfogásuk más: neki: József Attilának,
s az apának: Babits Mihálynak. S azzal oldozza föl magát
a "bűn" alól József Attila, hogy saját költészetének lé-
nyegét tárja föl Babits előtt; szocialista voltát, szo-
cialista életfelfogását. Ezért idézi az "Eszmélet"-ben
is szereplő 'tételt': "Akár egy halom hasított fa, / he-
ver egymáson a világ...". Mert József Attila - mint
Basch írja - "megelőzte a maga nemzedékét, látnoki biz-
tonsággal. Ezért kellett éppen neki az új nemzedékből be-
léütközni elkerülhetetlen 'determináltsággal' abba, ki
az ellentétes 'életérzést és látást' az előző nemzedék-
ből a legpregnansabban és legkövetkezetesebben képvisel-
te."¹⁷⁷ Ezért fogalmazza meg saját fölmentését a költő:

s még jó, ha az ember haragja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én tégedet és engemet te, -

"Dudás a fuvolást": világos metaforák - írja Török Gá-
bor¹⁷⁸ -, a dudás költő József Attila, a fuvolás Babits.
De a metaforák mögött még jól felismerhetően ott a köz-
mondás: 'Két dudás nem fér meg egy csárdában!' És még

mélyebben, a két annyira különböző költőt összekötő kinok, szenvedések kontextusában ott szól az a népdal, amely az egész "Medvetánc"-kötet mottója is:

Aki dudás akar lenni
pokolra kell annak menni
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fujni.

S a poklot megjárt költő most, a vers befejezésében, mint vágyálmot, mint képzelt valót írja sorait: újra visszatérne Babbitshoz mint apához. Szinte gyermeki módon kérné, hogy valósuljon meg az álom:

S ha már szólók, hát elmesélem, -

hangja olyan közvetlen s gyermeki, mint a Thomas Mannhoz szóló soroknak:

villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.
S még ottan
egy pillanatig szórakozottan
eltűnődtem -

S az ezt követő 'tűnődő' sorok - mint oly sokszor József Attila költészetében - a múltba visznek bennünket, "a költő legelső aspektusára mutatnak vissza, a Szeged előtti-re, amikor még gyerek volt. Most már a 'meglett ember' vágyik az idős barátira, - akinek 'telt szavát irodalomról' vita nélkül hallgatná, ha indulata messzeragadná is!

Ahogy fiatalnak illik az 'öregebbre' hallgatni, fiunak apjára."¹⁷⁹ Utalnak e sorok a vitákra, a bírálatra, a vádaskodásra is:

- hiszen lehetnénk
jóbarátok, együtt mehetnénk
a kávéházba s teát kavarva
szépet, jót, igazat akarva
beszélgethetnénk irodalomról,
vagy más ily fontos emberi lomról
és telt szavadra,
mit óvatosan vetnél latra,
utalván a tapasztalatra,
indulatom messze ragadna,
te - hozzátéve: "Szivedre ne vedd" -
leintenél, mint az öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.

S hogy apja helyett próbált Babitsban is apát teremteni, azt az utolsó sorok eredeti változata még élesebben igazolja. A "mint az apám" helyett ez szerepelt: "leintenél, mint az öregebb, mint - kit nem ismertem - az apám".

Az a költő, aki apját nem ismerte s kora gyermekéveitől vágyott apa után, teremteni próbált apát magának. Kereste az embert, a költőt, akit annak tekinthet: "Babits lehetett volna számára az. De Szeged óta érezte, hogy nem akar azzá lenni. Láttá, hogy mások költészetét fölébe helyezte az övének, és hogy neki ebben a 'házban' nincs keresnivalója. Babits 'elzárkózása', a 'mellőzöttség' érzése hajtotta őt bosszura"¹⁸⁰ - sommázza a két költő viszonyát Basch Lóránt. A "Magad emésztő"-ben is egyszerre-együtt van jelen a mult Babits-ellenessége: a lázadás, de az apát hívás is.

Mert amikor lázadt Babits ellen, akkor az nem szemé-

lyes lázadása volt, hanem a kor nemzedékkérdésének jelzése, mutatója. A nemzedékváltást, a nemzedékváltás problémáját tükrözik e versek, hiszen a József Attila által felgyújtott 'apai ház' - ha közvetlenül Babits költészetét, tágabb értelemben Babits egész nemzedékét is jelentette.

S amikor apa-hiányát panaszolja József Attila, amikor istenben, s költőben próbál mégis apára lelni, akkor is egész nemzedéke nevében szól: egy egész nemzedék apa-hiányát szólaltatja meg.¹⁸¹ Különössé e verseket az teszi, hogy bennük nemzedékének apa-hiánya a személyes sors valós hiánytudatába transzponálódik s válik hitelessé, fölerősítetté.

2. "...és sok kedves nőtől próbállak összeállítani"

[Édesanyám, egyetlen, drága,
teszüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalmad boldogsága.

Istent alkotok /szivem szenved/
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek.
/Édesanyám, egyetlen, drága/

Az anya elválaszthatatlan József Attila költészetétől. Igazi 'archimedesi pontja' ^(a 'Cicero' verse) költészetének.)
A "Verstan és versírás" című munkájában - mely bizony-
nyal része lett volna tervezett nagy tanulmányának, a
"Verstan"-nak¹⁸² - arra a kérdésre próbál feleletet ad-
ni, hogy miért ír verset. A végső válaszhoz a gyermek-
korba megy vissza: egy gyerekkori epizódot mond el
példázatként. "Gyermekkoromban egyszer azt hallottam,
hogy az á tmelegedett üveg elpattan, ha hideg víz fecs-
csen rá. ... Egy kis vizet fröcsköltem a lámpaüvegre.
Az üveg eltört, én megdöbbsentem, a mama pedig belépett.
Meglepetten s egyben fölindultan támadt rám... Lesütött
szemmel hallgattam a szemrehányást és növekvő daccal
tűrtem a pofonokat, melyek ugyancsak zuhogtak."¹⁸³
Az anyával kapcsolatos élményben kereste a hasonlatot
ahhoz, hogy miért lett költővé. S az anyához kiált

majd az egysoros töredékében is, e csodálatos hexameterben:

Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!
/Irgalom, édesanyám.../

De az anyához nagyon is ambivalens módon kötődött a költő. Ennek bizonyítékeként hadd idézzünk Szántó Judit egyik visszaemlékezéséből. (Szántó Judit elmondja, hogy) a költő Hatvanyéknál vacsorázott (egyszer, s amikor éjjel háromkor hazament, azt hajtogatta, hogy gazdag akar lenni. Az élettárs így emlékezik e beszélgetésre: "Nem viccelek, gazdag akarok lenni, és tudod-e, miért? Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprüt, miért kaptam? ...Annyit tudnod kellett volna - szóltam én oktatólag és nyugodtan -, hogy a fonnyadt és puha káposzta már rothadt. - De mégis eltörte rajtam a seprüt - szólt Attila felcsattanva -, és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe, és kiássam a sirt körmömmel, és szétverjem a koponyáját."¹⁸⁴

Már a fentebbi 'nyilatkozatokból' is látható, milyen ellentmondásos volt a költőnek anyjához való viszonya. Ezeket az ellentmondásokat próbáljuk feloldani, ezzel a szándékkal követjük nyomon József Attila anya-verseit. Igazolni próbáljuk - többek között - Bóka László állítását, mely szerint költőnket "a gyerekek és a szegények bizalmatlansága és félelme, a gyengék sóvár vágya a 'lenyugózó biztonság' után s a hozzá hasonlók iránti szere-

tet tájékoztatták úgy a világban, hogy szocialista költő lett belőle. Alkatát tekintve tájékozódásának gyökere gyengeség volt s nem erő. Támaszt keresett. Anyás költő lett: anyásabb Petőfinél s Adynál, különösen anyja halála után. Az utolsó emberi támasztékát veszítette el."¹⁸⁵

(Nincs anyám)
A mama halála, mint konkrét létélmény - már korai verseitől végigkíséri József Attila egész költészetét. A korai versekben ugyan még kézzelfoghatóan jelenik meg az élmény, de ugyanakkor már itt is több, mint egyszerű létélmény. Magányossága, társtalansága nyer képi megfogalmazást az árvaság-tudatát hangsúlyozó versekben. A Radnóti által közölt egészen korai versek között található a még diákos hangú "Ugye pajtás" című vers, melyben azonban már megjelenik az anya elvesztése:

Korcsmárosné! szóljon szép szót,
hadd feledjem, ami rég volt!
Nincs anyám, ki szedjen ránkba -
árva busul itt magába.

Míg e versben minden különösebb tragikus felhang nélküli, addig az ugyancsak 1922-es "Erőének" című versben már tágul az élmény megfogalmazása:

Talpam alatt gulák világa porladozik szét
és a végtelen Nap ideszédült lelke
égbebillenő fejem koszoruzza.
Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek
és én még tudok is alázattal borulni
anyám begyepesedett koporsójára.

Az "Ad sidera" című versben pedig már a tehetetlenség

kinzó tudatának kimondásához vezetik a költőt az anya hiányát mutató sorok. Itt már közvetlenül az anyához szólva tagadja meg a világot, lázadva e világ ellen, melyben élni kénytelen:

Anyám, ki már a messzi végtelen vagy
s nem gyötrődöl, hogy nincs kenyér megint,
nem sáppadsz el, ha szükös este int,
hogy kis rikkancs fiad vérébe jajgat.

Anyám, ki már a messzi végtelen vagy
s borus szemed fiadra nem tekint,
Ó meg ne lásd az ólomöklű kint -
miatta zug e tört, betegre vert agy.

Anyám, falat kenyért sem ér az élet!

S a vers befejező részében az "Erőének" zárósoraira emlékeztető módon ujraidézi a konkrét élményt: hogy még csak nem is lehetett ott anyja temetésén:

De nagy hitem van s szép jövőnek élek:
Ne orditsen pénzért gyerektorok.

S tudjon zokogni anyja temetésén.
S ne rugjon még az Ember szenvedésén
a Pénz.

Még 1936-ból is viasszaszól majd egy-egy hasonlatából a döbbsenet, hogy még csak látni sem láthatta holtában a mamát¹⁸⁶:

Csak ugy szeretném látni, mint holt anyját a
/gyermek,
azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy.
/Azt a szép régi asszonyt/

Az 1925-ös "József Attila"¹⁸⁷ című, a költői 'én'-t polarizáló, s a 'te' viszonylatában szerepeltető versében is visszatér az anya emléke:

József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még
anyámtól örökölted, áldott jó asszony volt,
látod, a világra hozott.

Anyja iránti gyöngédsége csak látszólagos, hiszen valójában már itt is érezhető az a kettősség, ami jellemzi majd a későbbi versek anya-képét. Az anyáról ugyanazon az ironikus hangon szól, mint amelyen önnönmagáról ítélkezik. S ugyanez a keserű irónia jelenik meg az ezzel egyidőben írott "Tiszta szívvel" című versben is, ahol anya és haza, apa és isten egy sort alkotnak:

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se csókom, se szeretóm,
se bölcsöm, se szemfedöm.

A tagadásban, hiánytudatának kimondásában az apa és az anya kerül az első helyre, mintegy jelezve, hogy többet jelent a hiányuk, az tágabb jelentésben szerepel. Apa és anya hiánya hasonló módon jelenik meg a "Nemzett József Áron" című versben is:

Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Óceánon
szagos füveket kaszál.

Megszült Pőcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb suroló kefék.

A hiánytudat ebben a versben már a kifosztottság érzéséig mélyül. Értetlenül áll a halál kénye előtt, a halál előtt, mely megfosztotta attól, akit szerethetett volna,

akihez ragaszkodhatott volna. Ez az 'értetlenség' lesz versszervező elemmé az "Anyám meghalt" és az "Anyám a mosásban /Gyászkoszoru/" című verseiben. Ezek a versek nem felidézései az élménynek, hanem tudatos újraélést mutatnak: mintha egészen friss lenne a tudatát beárnyékoló halál-képzet:

Anyám meghalt, most nem tudom, hogy
viselkedjem vele szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép
vagyok meztelenül,
még soha senkise látott meztelenül!
/Anyám meghalt/

A halál tényét elfogadni nem tudó, hihetetlenül "anyás költő" dadogása ez, s szinte ugyanigy tör ki belőle az egy évvel későbbi másik versben is:

Anyám meghalt, most nem tudom, mit tegyek véle,
a bögrét két kezébe fogta,
Megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép vagyok
meztelenül,
még soha senki se látott meztelenül,
a mosásban kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy fiatalasszony,
álmában tiszta kötényt hordott, a postás olyankor
köszönt néki.
/Anyám a mosásban/

Hogy az anya hiányának tudata mennyire meghatározó elemévé válik költészetének, arra vonatkozóan verseinek egész sorát idézhetnénk. Rálel az anya-képre olyan verseiben is, mint az "Aratásban" című, amelyben a "rengő buza" látványa idézi egyértelműen az anya emlékét. S ha mégoly általánosan is, de az anyával való boldog együttlét fogalmazódik meg hasonlatában:

A rengő buza hódoló remény.
Tikkadtan fekszik lábaihoz hullva,
mint fáradt gyermek, anyjára borulva.

Egy másik korai - szürrealista képépítésű - versében is
ott leljük az anyát, mint hasonlat-elemet:

Tegnap azt hittem, körtefa vagyok s még ma is
jönnek hozzám kisgyerekek,
csókolnak és megrázzák bennem a roskadozó körte
fákat.

Nektek úgy adom oda magam, mint az anya meleg
teli mellét az ő éhes kicsikéjének.

S ott van az anya a Vágó Mártának írott versekben is. A
"Gyereksírás" című versben szerelmét szeretné - mint
gyermeket, mint testvért - maga mellett tudni. Vissza-
fordítja a múltba, hogy véle lehessen az anyaölből:

Anyám melle tárula feléd -
erős valék mint az anyatej
s ajkad közül sirva folyok el,
édes fogad elejté csecset.

Mért nem ikertestvérem levél?
Összebujnánk télen melegen
kádacskámban velem fürdenél.

Láttam én, míg száradt künn az ing:
tátott szájjal büszkén szendereg,
együtemre ringva két gyerek
s halkán járnak vad szomszédaink.

Óh, magamban vénit az idő!
Hanyatt esett bogár buja ráz,
kezem-lábam sirva hadonász,
mint viharban ezer rózsató.

A versnek egy másik változata¹⁸⁸ sokkal közvetlenebbé
teszi a vers áttételeit. A második versszak gyermekikrei-
ben önmagát s szerelmét véli látni:

Hiába hogy majd anyám ölén,
mellén majd mosolyogva szendéreg
jóllakottan két szopós gyerek
s lehelettel csókol: te meg én.

"Amig élek - magánycsecsemő - " - folytatta a verset e változatában, a távoli multba vetített vágy teljesíthetlenségét jelezve s újra rádöbbenve a valóságra: magányára.

Egy kései töredékében is az anya hiányát megérző gyerek félelmében fogalmazza meg társtalanságát, ahogy hirtelen rátör a magány s a magánytól, az egyedüllétből való félelem:

Alszik a kisdéd, tátva gyenge szája -
fölrriad az ilyen csöpp gyerek,
érzi, nincs ott a mamája,
ugy fölriaszt, hogy nem leszek veled.
/Még ne utazz el/

Egy 1924-es, Espersit Máriához írott versében is hasonlattá emeli az anya-motívumot:

Bizony a szirmok összeborulnak este.
Nem akartalak megcsókolni se,
csak hogy kicsit itt érezzelek mellettem,
mint kisgyerek az édesanyját.

S a további sorokban egy jellegzetes motívum megjelenésére figyelhetünk föl:

Meleg vagy: esőt hozó tavaszi szél,
mely fogócskára tanítja a gyerekeket
és fölkelte a sáros füveket.

A gyerek-motívumhoz kapcsolódó eső és szél állandósul s igen gyakran jelennek meg együtt. A "Tavaszi sár" című, egy évvel későbbi versében is együtt találjuk e motívumo-

kat.

Az utcán, a téren, és a mezőn is
zuhog az eső.

.....
Puha meleg sár a föld,

.....
Az ablakokban gyerekek állnak,
nézik, hallgatják, esik, esik,
s az ő szívük is
puha meleg sár.

A motivumok párhuzamossága, együtt-szereplése bizonyos
szekvenciaszerűséggel ismétlődik. A "Tavaszi sár"-ban a
"gyermek"-hez még közvetlenül élményszinten kapcsolódó
eső-képzet a későbbiekben állandósul az anya-motivum mel-
lett, mint ahogy a "Nem én kiáltok"-ban:

Friss záporokkal szivárogni a földbe -
(hiába füröszköd önmagadban,
(csak másban moshatod meg arcodat.)
Légy egy fűszálon a pici él
s nagyobb leszel a világ tengelyénél.
Ó, gépek, madarak, lombok, csillagok!
Meddő anyánk gyerekéért könyörög.

S az 'anya' és a 'gyermek' vonzáskörébe emelt motivumok:
a 'fű', a 'szél', az 'eső', s az utóbbihoz logikailag is
szervesen kapcsolódó 'mosás' - később már önmagukban is,
öntörvényszerűen is az anyát, a mosónőt idézik a versbe,
a mama képzetét keltik.

A tarló kalászeit hányva
s a verebek közé belesvén
nagy szél kapott föl egyszer engem
hirtelen, áprilisi estén.

Gyerekeit kereste arra
s engem talált ott épp az utban.
Bömbölt, örült s én mosolyogva
rengeteg mellén elaludtam.
.....

A kártyás munkásnak fiuként,
s a szép, ifju mosóasszonynak,
ligetnek, sárnak, vágynak, célnak,
fejkendőbe kötözött gondnak.

Az utolsó két sorban már itt is magányát jelöli a költő, aki társra /apára/ csak a szélben lel, az anyát nem pótolja semmi:

A szegényasszony rég halott már,
de fiát a szél el nem hagyja.
/Április 11/

Az 1928-ban írott "Reggeli" című versben a "szellő" s a "zápor" a József Attila-i "szép" és "tisztá" igényét sugallja:

Kitárt ajtómon szellő jön be,
szaglász, vigyorog diadallal
s mint rozsvetésben kisgyerek
édesen rugkapál hajamban.
.
Fürgén, vigan viszem magam,
most ugyanis én vagyok a legszebb
és szépet, tisztát kell már egyszer
fölmutatni az embereknek.

Ezeknek a tényezőknek az örökösen együtt-szereplése magyarázza az olyan töredékeket, mint "Az én apám", melynek sorai az apa és anya hiányát, feltámasztani akarását kiáltják világgá:

Az én apám, az én anyám
hajtson ki /a/ zápor után,
 mig kis gyermekünk bömböl,
mint nyugalom, mint dus növény,
jó szó, kövér fü, televény
 szivemből és a földből.

E motivum-kapcsolódás számbavételével lesz csak érthető az is, hogy miért asszociálódhat az "Őszi eső" az anya

alakjával s hogyan idézheti a költőben a gyermeket is;
s így lesz világossá a "csecsre vágyom" implikációja is:

Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sirja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja
- mert csecsre vágyom - rám meredve:
Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente...
/Anya/

A versben a már sokszor megfogalmazott árvaság-tudat süri-
tődik. A "mert csecsre vágyom" a költő anya-teremtési,
anyát idéző igényét, a befejezés pedig a még tovább erő-
sített szeretet-igényét jelzi.

A vizsgált motivumbokor vonzásköréből - érthető mó-
don - nem maradhat ki a ringásnak/ringatásnak a szintén
anyát hívó, örökösen anyát asszociáltató, őrá emlékeztető
megjelenése sem. Hogy József Attila költészetének ez is
rendkívül gyakori eleme, arra már Bóka László is felfi-
gyelt. "Nyisd csak föl bárhol a Rend és értelem költőjé-
nek könyvét - írja -, mindig ott lelsz valamit ebből a
ringatózásból: 'Fészkében ring a száz cikázó fecske...',
'Oly hüsen, tisztán simul hozzám, úgy ring a tájban, úgy
zenél, mint a daloló lányok melle...'. " S idézi termé-
szetesen a "Ringató"-t is /József Attila "édes tavaszi
dallamá"-nak nevezi/ és hosszan sorolja még esszéjében
a bizonyítékul szolgáló verssorokat, mignem végülis rá-
mutat a ringás-ringatás képzetének eredetére is. "Az tán

egyszer csak akárhol nyitod is ki köteteit - mondja Bóka - rávall a ringatózás vágyának forrására: 's ha mindez volt, ahogy írva, hét emberként szállj a sirba...?! Tejes kebel, anyamell, anyáöl, a halálba rejtezett Mama gyengédsége."¹⁸⁹

A ringatás a motivumbokor többi elemével együtt jelenik meg, komplex szemléletű egészet alkotva a "Dunánál" című versben. Itt, a teljességre törekvés szempontjából is kulcsversnek tekinthető versében kulminálnak az eső, a víz, a mosás, az anya, a gyermek, s a gyermektől elválaszthatatlan játék képze:

S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt - néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
szüntelenül, mi tarka volt, a mult.

A Duna csak folyt; és mint a termékeny
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.

A ringatás-képzet - mint láthattuk - valóban a halálba rejtezett anya gyengédségét idézi. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy József Attila anya-képe nem ilyen egyértelmű. A gyengédséget idézni akaró, az anyát kedvességgel, szeretettel felruházó versek mellett ott találhatjuk a negatív érzelmi és gondolati meghatározottságu verssorokat is. Erre a verés-élményt vizsgálva sorolt verseket újra

idézhetnénk bizonyítékul /"Szabad-ötletek jegyzéke...", "Egész testében", "Hajón megyek Pestre", "Levegőt!", "Bolg hazug" stb./.

Míg a fentebb idézett versekben egy szerető, gyengéd anyát idéz meg, illetve teremt a maga számára, addig a verés-élményt megszólaltató költeményekben az az anya, az a Pöcze Borbála áll előttünk, aki - mint Bori Imre írta - "nem ért rá szeretni".¹⁹⁰ Ezekben a versekben az élő anya mellett is árvának tudja magát a költő. A felnőtt társtalanságát a múltba vetítve ez a kétszeres árvaság hatványozza műveiben. Ez az anya-kép életrajzilag is indokolt. Németh Andor József Attila anya-verseit költőtársa verseihez hasonlítja. A "Nem feledhetem én..." és az "Anyánk" című Illyés-verseket idézve mutatja ki, hogy alkotójuk "milyen meghatott gyengédséggel emlékezik vissza... gyermekkorára", hogy "mennyi emléke van, mennyi kedves emléke kicsi korából".¹⁹¹ A két költő életrajzát, gyerekkorát felidézve és összehasonlítva, a távoli múltban látja József Attila anya-verseinek magyarázatát: "Az anyai ölelés, az anyai gyöngédség~~x~~ itt a hiány. Hisz neki anyjáról is csak gyötrelmes emlékei vannak. A szükség kitépte a karjai közül - ki kellett hogy adja idegenek közé, neki a sors Öcsödöt adott Ozora helyett. Ökrökről, tehenekről, lovakról nincs mit mondania..."¹⁹² Azonban az anya-verseknek nem csak életrajzi meghatározottságát kell látnunk, hanem funkciójukban is vizsgálnunk kell.

(Mama)

József Attila hihetetlen erővel ragaszkodik is ennek ellenére a mamához. Ragaszkodása olyan mértékű, mint amilyen az élethez való ragaszkodása. S ugyanakkor e ragaszkodás egyuttal lázadást is jelez. Lázad, mert nem kapja meg, amit kíván, mert ragaszkodása a mamához hiábavaló. A "Mama" című verse is e hiábavaló ragaszkodás és lázadás kettősségére épül. Nem véletlen, hogy Füst Milán értetlenül állott a vers előtt. "Azon tűnődöm - írja -, hogy mért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei olyan hideg benyomást. Mert hogy a szívemet nem fűtik fel, az kétségtelen... Egy jó ötletért, egy szép szóért feláldozza az édesanyját. Költői ötleteibe, szép szavaiba belefulad a szive, olykor a művészete is."¹⁹³ Hogy milyen bonyolult áttételezettségű, nem szokványos anya-vers a "Mama", azt bizonyítják Croce szavai. Benedetto Croce ugyanis olvasta a verset, azonban nyilvánvalóan a fordító - Lina Linari - hibájából félreértette. A "most látom, milyen óriás ő" sorhoz kapcsolódva írja: "Nagynak érezzük és látjuk mi is: mert nagy, végtelen, felséges a teljes megadás, a határozott elfogadás erkölcsi ereje, amely abban az alázatos fáradtságban kifejeződik és amely egy szegény asszonyból, aki sullyal megterhelt fejével lelkendezve igyekszik a lépcsőn lefelé, s a mosás vizéből és ruháiból a szépség alkotását teremti meg. A napon kitergetett ruha. a fehérnemű, amely fényesen, suhogva emelkedik és táncol a levegőben, maga az erkölcsi erő, amely az elvégzett

munkán örvendezik és vidáman szétáradva ünnepli fáradságos vesződségét és diadalát. És a néhány verssornak varázsa és bűvölete, a költészeté, amely mindig és mentül kevésbé várják, ujraszületik az emberi kebelben."¹⁹⁴

Félreértés ez a néhány mégoly szép sor, mert nem "lelkendezve igyekeznek a lépcsőn fölfelé" az anya.

Én még őszinte ember voltam,
ordítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra.
Engem vigyen föl a padlásra. -

- fogalmazza meg József Attila a gyerek ragaszkodását és lázadását is egyuttal. A gyermek közvetlenül az anya ellen lázad, de közvetve a "dagadt ruha", a mosás, a munka: az adott világ rendje ellen, mely elszakítja őt az anyától.

Csak ment és teregetett némán,
nem szidott, nem is nézett énám

- rajzolja elénk a következő versszakban az anyát, az anya néma beletörődését a kifosztottságba. Az anyát - megfordítva az előbbi - az adott világ fosztja meg gyermekétől. /Amint ezt életrajzilag is igazolták az Öcsödre, a menhelyre vonatkozó sorok./ E kettős értelemben vett kifosztottság-tudat feszül végig a versben. Féja Géza írta a versről: "Ujabb bizonyosság, hogy nagy költővel van dolgunk, aki nem ismer más megoldást, mint egyetemessé érlelni a fájdalmat, beiktatni a világ határtalan egyensúlyába, végső képekké érlelni a bennünk lihegő életet és leselkedő halált. A kisebb költők ebben az időben legfennebb világ-

gá kiáltották fájdalmaikat, József Attila azonban világgá formálta. Édesanyjáról, a rég-halottról szól ez a vers s rajta tul: a proletáranýáról."195 S ez utóbbi nem lényegtelen, ugyanis: az anyáról illetve az anyához írott verseket sorolva láttuk, hogy az anya /a proletáranýa/ jelképpé vált József Attila számára, jelképévé az őt körülvevő tárgyi világnak. Egy korai - már idézett - anya-versben írta: "Jó volna jegyet szerezeni és elutazni Önmagunkhoz" /József Attila/, mert az anyát idéző-teremtő versekben is saját helyét keresi a világban: a bizonyoságot, a fogódzót. S az anya ilyen módon a valóság elvesztésének, az ember számára elvesző tárgyi világnak a jelképévé is lesz. S József Attila nem törődik bele, éppen ezért nem törődhet bele az anya elvesztésébe, mert ezzel egyuttal saját kifosztottságába: az adott világ rendjéből következő kifosztottságába törődne bele. A 'Mama' s az anya-versek egész sora világóan mutatja, hogy az anya 'emléke' azért tér vissza újra és újra, mert az anya sorsa, kifosztottsága megismétlődni látszik fiának sorában. József Attila ezt az azonosságot látja és láttatja. A "gyermek" ragaszkodásában és lázadásában minden esetben a felnőtt embernek a torzilásos renddel, az adott társadalmi renddel szembeni lázadása nyer megfogalmazást. A 'Mama' című versben is bármennyire gyermekinek tünik az "őszinte ember" látásmódja, a gyermekinek látszó dac átértékelődik s világósan látható, hogy a vers nem más,

mint a felnőtt látásmódjának a gyermekibe való visszavetítése. A felnőtt ember, a költő - mint a korábbi fejtegetések során is láttuk - tudatosan fordul vissza múltjába, hogy tüzetesen, gondosan 'ujraélhesse', újra vizsgálhassa egész korábbi életét, hogy szorongásainak, félelmeinek megfelelje korai formáit.

A versek lázadás és ragaszkodás kettősségét mutatják, - irtuk; de a lázadás nem az anyával szembeni lázadás /ezt láttuk a "Mama" című versben/, hanem a 'renddel', az adott világgal való szembenézés, az adott rend elleni tiltakozás. S ez a tiltakozás és lázadás megint nem a gyereké, hanem a költőé: a felnőtt emberé, akit a 'rend' fokozatosan megfoszt mindenétől: hitétől, az általa élni akart élettől, a szabadságtól. S a szabadságát féltő költő azért vetitheti vissza szorongásait és kifosztottságtudatát a gyermekbe, mert a gyermeket is e 'rend', a tőke rendje fosztotta meg az anyától. Ennek a 'Mamá'-nál is kézzelfoghatóbb magyarázatát adja az "Anyám" című vers, melynek csiráit már láthattuk az "Anyám meghalt" és az "Anyám a mosásban" című versekben.

(Anyám) Az "Anyám" című vers 1931-ben született, s fordulópontot jelentett az anya-versek között. A vers a korai verscsiráktól éppen abban különbözik, ami jelentéstöbbletet adja. Ahogy Török Gábor írja: "A magányos proletár-asszony portréja mögé a második versszakban már társadalmi háttér vetül... A gyermeki szemlélet szintjén megfogalma-

zódik a társadalmi egyenlőtlenség."¹⁹⁶ A harmadik versszakban rekonstruálni próbálja az anya halálát, s azt mint a mosónők tipikus sorsának megtestesítőjét - általánosítja:

Anyám volt, apró, korán meghalt,
mert a mosónők korán halnak,
a cipeléstől reszket lábuk
és fejük fáj a vasalástól -

Még ez az általánosítás is a gyermeki szemlélet szintjén mozog. A negyedik és ötödik versszakból azonban már a felnőtt ítélkezik. A negyedik versszak iróniája, a keserű, maró guny hangján szólal meg - a múltba vetítve vissza:

s mert hegyvidéknek ott a szennyes!
Idegnyugtató felhőjáték
a gőz s levegőváltozásul
a mosónőnek ott a padlás.

Az ötödik versszak elején pedig végeszakad az emlékezésnek, a költő kimereviti az anya képét:

Látom, megáll a vasalóval.

S aztán, a következő sorokban már a legkevésbé sem gyermeki szemlélettel mondja ki az általánosításait, azt, hogy miben látja kifosztottságának, az anyától való megfosztottságának okát:

Törékeny természet a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett -
gondoljátok meg proletárok.

A 'tőke' szó nyilvánvalóan kettős értelemben szerepel. Hogy utal annak az adott világ rendjét meghatározó funkciójára, s ezzel az adott társadalmi rendre is, azt a vers-

szak harmadik sorában a proletárokhoz szóló posztuláció erősíti meg. Ha tulzottan általánosító is, de hadd idézzük Révai Józsefet, aki az anya-verseket vizsgálva megállapította: "nyilvánvaló, hogy anyjáról szóló verseiben nem az 'anya-komplexus' jelentkezett, hanem egy nagyszerű proletáranya hősie életének és tragikus halálának állít emléket és anyján keresztül minden dolgozó, szenvedő és a tőkés világban öröm nélkül pusztuló proletáranyának. Ezeknek a verseknek a megértéséhez egy szemernyi freudizmusra sincs szükség."¹⁹⁷ Ha nem is egyszerű emlékéllításról van szó a versben /versekben/, hiszen ennél jóval bonyolultabb képletet mutatnak e versek, abban mégis igaza van Révainak, hogy e versek megítéléséhez, megértéséhez nincs szükség freudizmusra ugyanugy, mint ahogy a megírásukhoz sem volt rá szükség.

Az "Anyám" című vers, mint mondottam, fordulópontot jelentett az anya-versek között s alkotáslélektani szempontból is jelentős volt a későbbi verseket illetően. Az itt teremtett anya-kép örökösen vissza-visszatérő elemévé lesz későbbi verseinek. Az anya József Attilánál jelképevé lesz kifosztottság-tudata mellett annak a csonkaság- és törtség-érzetnek is, amelynek megfogalmazásait a József Attilát időben megelőző s a kortárs költők műveiben már nyomon követtük. Ha a törtség, a megtörtség tudatát villantják versei, öntörvénytyszerűen is megjelenik előttünk a törtség-tudat jelképeként az anya alakja is.

Együtt jelenik meg a 'tőke' és a 'törtség' más versében is:

kis buvó országokra rálehel
a tártott tőke sárga szája...

- írja a "Munkások"-ban, s ugyanott így fogalmazza meg rettenetét, s a való világ disszonanciáit:

Elvtárs és spicli jár a csöndben erre,
részeg botlik, legény bordélyba lóg,
mert hasal az éj s pörsenéses melle,
mint szennyes ingből füst alól kilóg.

Mignem a következő sorokban az eddig csak az anyáról szólva kimondott törtség /megtörtség/-képzetet egy egész osztályra vonatkoztatva ismétli meg:

Igy élünk mi. Horkolva alszunk s törten
egymás hátán, mint odvas farakás
s hazánk határát penész jelzi körben
a málló falon; nedves a lakás.

Ez a törtség-képzet jelentkezik az "Invokáció"-ban is, melynek refrén-sorai az 'Internacionálé'-ra utalnak¹⁹⁸:

Tekints körül e tört sikon, melyre kövér falkában
épp betör a homály.
Nincs ideje vigadásnak, ládd, a nap is feldöntött pohár.
Mi már nyugtalan álmunkhoz készülődünk
- drága a világ -
cirpelni kezd a fáradtság; énekeld a munkások dalát!

Az "Emberiség"-ben prdíg így tér vissza e jellegzetesen József Attila-i anyakép:

Óh emberiség, kit törött anyám
szenvedni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!

De visszatér az "Anyám" című vers 'törékeny' jelzője

az eredeti formájában is. Ebben az eredeti formájában a "Város peremén" című verse idézi föl először. Az a vers, amelyben a "szörnyű társadalom" ellenében is "az emberiségért az örök talajon" helytállók nevében szól.

Csak nézzétek, a drága jószág
hogyan elvadult, a gép!
Törékeny falvak reccsennek össze,
mint tócsán gyöngye jég,

- írja. "Törékeny falvak", igen, de hol itt az anya? - kérdezhetné bárki. A falu már korábban is a törtség, a széthullás jelképeként szerepel. A "Határ" című versben is így van jelen: "új korunk vénjei... elhagyták az omladó falut". Ha közvetlen módon nem is jelenik meg az anya, sem a "Város peremén", sem a "Határ" című versben, ott van mégis, mert egy másik versében - a "Levegőt!" címűben - a 'törékeny' jelző segítségével alkotott jelzős szerkezet verbálisan is megidézi. A jelzőnek az akusztikailag ható, de fogalmi többletjelentését, konnotációs terheltségét a "Levegőt!" című vers egyértelműen mutatja:

És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

A 'törékeny' jelző elsődlegesen ugyan a 'falvak'-ra vonatkozik, de közvetve az anya alakját is megidézi, hogy azután metaforikusan már mindkettőre: a 'falvak'-ra s az anyára egyaránt vonatkozhasson, értelmeződjön a törékenység, a

törtség. A metafora tovább építésével: a falevél-hasonlattal többszörös áttételeket teremt a költő - úgy, hogy a versszak régi igék: "elporlik, szétpereg" - keserűségükkel, lemodásukkal vonatkoznak immáron a falvakra, a levelekre és az anyára egyszerre. A lehulló falevelek őszt intonáló képzetében a pozitív értékrendet képviselő falvakat félti a pusztulástól ugyanakkor, amikor egyuttal e számára értékes világ pusztulásának jelképeként az anya halálát is megidézik az igék. A következő versszakban pedig újra magyarázatát, okát adja e képzeteknek az adott 'rend' tagadásában:

Óh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fondol sanda választ
és vidul, ha toroz.

A "Levegőt!" című vers anya-idézéséhez hasonlóan bukkan föl az anya alakja egy másik versében, a "Mint a mezőn" címűben is, ahol a gyermek rettenetét, félelmét feloldó otthon s véle az anya hiányát fájlalja.

Mint a mezőn a kisfiut, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival

- írja a versben, s látható, hogy a tanya szó akusztikai /a 'tanya' szóban benne rejlik az 'anya'/ és fogalmi hatására idéződik újra verbálisan is az anya alakja.

József Attila anyát idéző-teremtő versei, akár anya és gyermek viszonyának diszharmonikussá válásáról vallanak, akár pedig az anya elvesztését fájlalják, mindenképpen általánosabb jelentést kapnak. A 'rend'-del, az adott világgal szembeni lázadását, aránytalanság-képzeteit transzponálja az anya elvesztésébe mint élménybe. A mama éppen ezért "mindig az eszébe jut, ő az, akire hivatkozik, akitől még segítségre vár, és aki segíthetne neki, ha a Mama való lenne. Ám a mamát ő teremtette magának, mert kellett neki az a lény, melyből szeretet és segítség árad felé."¹⁹⁹ A mamát valóban ő teremtette magának, mert aránytalanság-képzeteivel szembeszegült, mert feladatának érezte a harmónia világának megteremtését, az arányosság helyreállítását. Az aránytalanság: az anya elvesztése helyébe az arányos, harmonikus világot: az anya visszanyerését, az anya megteremtését helyezi. Ezért tér vissza lépten-nyomon az anya alakja, ezért bukkan elő szerelmes verseiben is. Ezért mondhatta Szentkuthy Miklós is, hogy József Attila "a szerelemben anya-szomjas gyermek lett". S igazat adhatunk neki, hogy ezt éppen az "Óda" kapcsán jegyezte meg.²⁰⁰

(Óda) Egy korábbi fejezetben már jeleztük, hogy az 'Óda' többszörös anya- utalásokkal telített verse József Attilának.

Szeretlek, mint anyját a gyermek,
mint mélyüket a hallgatag vermek -

- idéztük akkor e sorokat. Az anya azonban a versnek már korábbi szakaszaiban is megjelenik.

Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.

Az enjambement-nak a 'kedves'-t kimerevitő funkciója a 'kedves'-t többszörös jelentésben mutatja: már itt utal a szeretőre is, ugyanakkor az anyára is. A következő sorral együtt az otthont, a meghittséget jelzi a jelzős szerkezet s a meghittség, a "kedves vacsora melege" is utalhat az anyára. S ha ekkor még nem hinnénk ebben, a következő sorok közelebb viszenek ehhez a lehetséges értelmezéshez. Hogy multa-utalásról is van szó, azt bizonyítja az "idesereglik, ami tovatűnt"-sor, amely valóban "elmúlt események újból jelenné varázslása a képzelt által."²⁰¹ Tamás Attila kitűnő elemzését nyújtja a versnek, s részletesen bizonyítja a kompozicionális elemek belső logikáját és összekapcsoltságát: azt, hogy a biológisztikus negyedik rész milyen asszociációs kapcsolatban áll az első résszel. Bizonyítja, hogy "a 'lombos tüdőd cserjéi' kép voltaképpen egy vers-eleji motivumbokornak a pendantja: az első rész szavai szerint 'a törékeny lombok alatt látom előrebiccentni hajad...', 'homlokod fényét villantja minden levél', tehát képzelete a közvetlenül látott, ill. láttatott lombos fák eleven zöldjébe vetíti a kedves alakot, a középső részben viszont kedvesének 'elsődlegesen

képzelt' alakjában, az ő testében jelenik meg 'másodlagosan képzelt', belelátott elemként a lombok susogó mozgása. A bevezető részből idézett sorok folytatása készít elő - bár távolból - a 'biologisztikus' szemléleti jellegre is: 'látom ... megrezzenni lágy emlőidet'."²⁰²

Tamás Attila bizonyítási sorával egyetértünk, csupán azt tennénk hozzá, hogy a versen - ha elsődlegesen a szerető vonul is végig 'képzelt' vagy testi mivoltában, közvetve az anya is mindig ott van e sorokban. Ha az első sorok meghittség-, melegség-igénye és multidézése nem is győz meg bennünket, "az eleven fák zöldjében" megjelent kedves alakja mögött már egyértelműbben tudhatjuk ott az anya alakját is.

És a törékeny lombok alatt
látom előrebiccentni hajad,
megrezzenni lágy emlőidet...

A 'törékeny' jelző - mint láttuk - mindig anyát-idéző szereppel rendelkezik József Attilánál. S itt is fölsejlik az anya alakja is a szeretőé mögött. Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint hogy a női mell számos szinonimája közül a leginkább anyát idéző, a leginkább anyára emlékeztető "lágy emlőidet" választja a költő.

De az "Ódá"-hoz hasonlóan ujraidézi majd a 'törékeny' jelzőt - mögötte az anyával - a "Flóra"-ban is. Akkor tehát: amikor e felszabadító szerelem iratja vele a verset.

Látod, mennyire, félve-ocsudva szeretlek, Flóra!

irja, s már a "félve-ocsudva"-kifejezés mögött is felsejlik az anya, hiszen Flórát is félti, nem akarja elveszíteni.

E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről mint sebről a kötést, te leoldtad - újra bizsergek.

- s a 'gyász' szóval már egyértelműen az anyára utal. Az anya halálának kinzó emlékétől csak e tisztító szerelem szabadithatja meg: ha Flóra pótolni tudja a mamát. Ebben bizik gyermeki hittel a költő, s ezért - Flórának az anyát pótolni tudását jelezve idézi újra a Mamához oly szorosan tapadó 'törékeny' jelzőt:

Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.

Anya és nő ilyen összekapcsolódása, egymást felidézése mindenképpen indokolt József Attilánál. Elsősorban is azért, mert aránytalanság-képzeteivel, magányosság-tudatával, a 'rend' elleni lázadásával az anyát és a nőt /szerelmét/ tudja és akarja szembeállítani. Az anya és a nő - mindketten az életet jelentik számára, a harmóniát, az arányosság igényét. Másrészt indokolt összekapcsoltságuk az ellenkező végletben is: szeretetlenséget, elhagyatottságát, kifosztottságát és az ebből fakadó fájdalmát is az anyával és a nővel szemben érzi igazán, bennük tudja e képzetek legadekvátabb jelképét megtalálni.

Ez a kettősség végigvonul egész költészetének 'anya-versein' és szerelmes versein. Már a Vágó Mártához

írott versekben is láttuk anya és nő összekapcsoltságát. Rálel az azonosításra az "Óda"-t követő versekben is. A gyermek félelme, szorongása együtt jelenik meg a szeretet-igénnyel a szerelemért kiáltó sorokban, s ugyanezek a sorok ki nem mondvá is az anya szót asszociáltatják - az anya-versekre is emlékeztetnek:

Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!

.....
mert semmit nem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől

.....
szeress: ne legyek rossz nagyon -
félek a büntetéstől. /Kiáltozás/

Implicit módon ugyan, de a "Ki-be ugrál" című versében is a tárgyatlan bűn képzelete mellett benne rejlik a múlt követelése az anyáért, az anya szeretetéért:

Mit vétettem én,
hogy nem felelnek, akárhogy intek,
hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.

De ott találjuk az azonosítást az "Elmaradt ölelés" kezdősoraiban is:

Ugy vártalak, mint a vacsorát este
ha feküdtem s anyám még odajárt.

/ - gondoljunk csak vissza az "Óda" hasonlatára: "...mint egy kedves vacsora melege, száll."/ Hogy az anyának és a szeretőnek az azonosítása, egymást idézése erős befolyás alatt tartja a versteremtés logikáját, azt csak aláhuzza ennek a két sornak egy korábbi variánsa:²⁰³

Ugy vártalak, mint anyámat este,
ha lefeküdtem s ő még odajárt.

A "Ha nem szoritsz" című versének sorai pedig mintha csak a "Ki-be ugrál" követelését ismételnék meg anyára-utalásukkal is:

Ha nem szoritsz úgy kebeledre,
mint egyetlen tulajdonod,
engem, míg álmodol nevetve,
szétkapkodnak a tolvajok
s majd sirva dőlsz a kerevetre:
mily árva s mily bolond vagyok.

De ez a kitaszitottság-érzet van ott a "Nagyon fáj" vádjaiban is:

És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.

Nincsem helyem
igy, élők közt. Zug a fejem,
gondom s fájdalmam kicifrázva;

mint a gyerek
kezében a csörgő csereg,
ha magára hagyottan rázza.

A nővel szemben is, akárcsak az anyával szemben - szeretetlenségét, árvaságát panaszolja föl. S ott leljük az anya-képzet ujrainrását az átkos szerelmet megvalló Edit-versekben is, az orvosához, Gyömrői Edithez írott sorokban is. "Az Edit-szerelem ... ijesztően felnagyítja vágyainak ellentmondásait. Már nem kéri, hanem követeli az anyás gyöngédséget, görcsösen, kétségbeesetten kapaszkodik. Gyűlöli az orvosnőt, mert megtagadja magát tőle, de gyűlöli a saját kívánságát is. Gyűlöli, hogy gyerekként koldulja a simogató gügyögést, amikor felnőtt társ

akar lenni."204

Gyermekké tettél. Hiába növesztett
harminc csikorgó télen át a kin.
Nem tudok járni s nem ülhetek veszteg.
Hozzád vonszolnak, kötnek tagjaim.

Egészen konkrét anyára-utalásokkal találjuk szembe magunkat: "Etesz, nézd - éhezem" - mondja a költő, szinte a gyermek hangján. S aztán a felnőtt szólal meg: "Hiányod átjár, mint huzat a házon." Az ötödik versszakban pedig sajátos magyarázatát adja annak, hogyan jut el az anyától a nőig, szerelméig. A verés-élmény idéződik újra.

Anyám kivert - a küszöbön feküdtem -
magamba bujtam volna, nem lehet -
alattam kő és üresség fölöttem.
Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.
/Gyermekké tettél/

De az átkozódó, a szerelemtől való megfosztottsága miatt fájdalmasan vádoló, "Aki szeretni gyáva vagy" című versében is felsejlik újra az anya alakja is:

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy,
fordított ringyó, ki a kötelesség
aranyát gyűjtöd élő nap alatt:
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem: elpusztítalak.

Kései sirató

Az anya-versek közötti kulcsvers a "Kései sirató", mert összefoglalja az eddig sorolt és vizsgált anya-versek, mama-versek szinte valamennyi képzetét, motivumát:

Harminchat fokos lázban égek mindig
s te nem ápolasz anyám.

- írja már az első sorokban, jelezve az anya hiányának örökké élő-ható érzését. "Mivel a 'harminchatfokos láz' az ember normális testhőmérsékleténél alacsonyabb, a kihívás értelme világos: létem szüntelen válság; szenvedés, állandóan küszködöm az élet egészségéért, támogatásra, gyámolításra szorulok 's te nem ápolasz', nem törődsz velem, megtagadtad tőlem magadat."²⁰⁵ A következő két sorban pedig az okot jelöli meg tárgyilagosan - egy bonyolult költői hasonlat segítségével.

Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.

A sorok erotikus utalása nyilvánvaló. A "kinyújtóztál" szó többszörös értelemben szerepel. Utal magának a halálnak a tényére, de ugyanakkor utal egy félelmetes csalásra is. Az anya - József Attila képzelet szerint - mint a halál szeretője - megcsalta a fiát. Ujabb kísérlet ez, annak a költőnek a kísérlete, aki már többször fájlalta, hogy nem látta anyját meghalni, hogy nem vehetett búcsút tőle. De hiábavaló kísérlet ez is, nem tudja - ahogy az "Anyám"-ban sem sikerült - rekonstruálni az anya halálát. Mégis több ez, más, mint az "Anyám", mert itt egyszerre vádolja anyját s azt, akivel megcsalta őt: a halált. Hogy e képzetnek mennyire hatása alatt állt József Attila, arra bizonyíték e sorok minden korábbi változata. A korábbi változatokban ugyanis még élesebben fogalmazódnak meg a hasonlat erőteljes erotikus vonásai. A "Mint

szöveg:
nincs

lenge könnyű lány, ha odaintik" - már kegyetlen vád,
s előlegezi a vers későbbi vádaskodását-káromkodását.
Ez a sor úgy vádolja az anyát, mint aki könnyű prédája-
szeretője volt a halálnak. "Mint senki lánya" - írta
egy korábbi szövegváltozatban; vagy "Mint kitaszított
lány" - írja egy másik fogalmazványban; s még ennél is
élesebben egy harmadikban: "Mint utolsó ringyó, ha oda-
intik". Ez az utóbb idézett változat volt a négy közül
az elsőként megfogalmazott!

Az anya hiányát tudatosítja e félelmetes metafora
minden megfogalmazásában! Nem megidézni próbálja már a
mamát mégsem, mint a korábbi anya-versekben.

Lágy őszi tájból és sok kedves nőtől
próbállak összeállítani téged,
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.

Nem anyaidézés ez, nem emlékéllítés a mamának - "próbál-
lak összeállítani". Megidézni a mamát nem tudja már, ő
maga is kihullt a világból. A mamát "törött"-ségéből,
széttörtségéből 'összeállítani' kell. Az anya és fia
személyes sorsának is sémája e sor: "Nagyon szerettem
az anyámat, mindennél jobban, és még ez a szerelem, amely
hozzád köt, még az sem tudja kisebbíteni anyám sorsát."
- vallotta élettársának, Szántó Juditnak.²⁰⁶ S ahogy a
szerelemben sem talált megnyugvásra, az anyát sem sike-
rülhet összeállítani. Így fogalmaz lirájában is, akkor
is, amikor majd a Judit-szerelem visszavonhatatlan be-

fejezését rezonálják sorai: "Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, ha már szétesett" /Judit/. Korábbi kísérléteit sűriti a 'Kései sirató': "Lágy őszi tájból és sok kedves nőből" - ime, az anya-versek József Attila-i összefoglalása: miből s kikből próbálta összeállítani a mamát. Az ős /"őszi tájból"/ - mint láttuk - mindig az anyára emlékeztet. "Az őszi eső szürke kontya" /Anya/ - mondta - "arcomba lóg zilálva, bontva." Nem véletlenül emlékeztettek e sorok a mamára: az "őszi eső szürke kontya" szinte visszhangozza a "mama" sorait: "szürke haja lebben az égben". De a "Kései sirató"-ban jelzővel bővül az "őszi": "lágy őszi tájból". S hogy miért 'lágy' - József Attila költészete magyarázatot ad erre is. Zappe László - egy egészen más szempontu, nem az anya-versekkel foglalkozó munkájában - hívja fel a figyelmet a két meghatározó minőség: lágyság és keménység együttesére.²⁰⁷ Megállapítja, hogy József Attila verseiben a lágyság: a jóság, naivitás, melegség, együttérzés; a keménység pedig a kegyetlenség, részvétlenség, objektivitás érzelmi tartalmait hordozza magában. A "Tisza-zug" című vers befejezését vizsgálva mondja, hogy ott már "a diszharmónia, egyetlen mondatba sűritve, a valóság kétségbeejtő voltának adekvát kifejezésévé válik. Itt jut el a költő ahhoz a szintézishez, amelyet úgy fogalmazhatunk, hogy a valóság keménynek, könyörtelennek bizonyult, de a magatartásnak, amikor ehhez alkalmazkodik, meg kell őriznie a lágy emberség követelményét, a részvétet..."²⁰⁸ S ehhez

csak annyit tennénk hozzá, hogy a 'Tiszazug' befejezésében is ott van az anya e lágyságban:

És lágý a tanya, langý az az ól.
Csillagra akasztott homály!
Kemény a menny. A gally alól
bicegő cinke sirdogál.

A 'lágý a tanya'-kijelentésben ott érezzük az otthon, az anya melegségét is. /Gondoljunk csak arra, hogy tér vissza e képzet a "Mint a mezőn" című versben, hogyan idéződik a tanya mellé az anya is a vihar elől menedéket kereső 'kisfiu'-ban: "s nincs tanya, anya, hova futna"./

A 'Kései sirató' "lágý őszi táj"-a így süriti magába az anyát 'összeállítani' akaró kísérletek egyik típusát.

A másikat így fogalmazza meg: "és sok kedves nőből". S ebben benne rejlenek mindazok a szerelmes versek, melyeket a 'Kései sirató' előtt írt, s ugyanakkor előlegezik az e versét követő szerelmes verseket is.

Már láttuk, hogyan él benne az "Óda" multidézésében, s jelzős szerkezeteiben /a 'törékeny lombok'-ban, a 'lágý emlőid'-ben, s később az 'édes mostohá'-ban!/ az anya alakja. Bizonyos, hogy a 'Kései sirató' 'kedves nő'-je és az 'Óda' 'kedves, szép alak'-ja egy és ugyanaz. Hiszen az 'Óda' sorai is vonatkozhatnak a nőre s az anyára is egyuttal. Mindkettőre vonatkozhat: "Elmémbe belemartalak, ...lényed ott minden lényegét kitölt." S a már idézett 'Judit'-ban is ott van az anya ugyanilyen közvetlenséggel: "még, mikor, kedves, nem öleltelek." S nem

véletlen az sem, hogy a "Judit" éppen ezzel a sorral kezdődik: "Fosztja az ősz a fákat, hűvösödik már." A kezdő sor közvetlen jelentésén túl utal már itt is az anyára, sőt magára a 'Kései sirató'-ra is vissza utal a "fosztja" igével: vissza utal az anyára "összeállítani"-akarásának hiábavalóságára. A 'Kései sirató'-nak egészét, kompozícióját éppen ez adja: a csalás, a csalódás bevallani nem tudásának és mégis-bevallásának villódzása. S ezt jelzi már az első versszakban is: 'hivatkozva' a láztalan lázra /"harminchat fokos lázban"/, amikor így fejezi be az első versszakot: "a tömény tűz eléget".

A második versszak epikussága, tulzott személytelensége az önvád alól magát fölmenteni akaró költő hangján szól. A múltba megy vissza, segíteni akarását 'meséli' el szinte gyermeki őszinteséggel és "konok"-sággal. Éppen e sorok őszinteségére hivatkozott Ignótus Pál is, amikor József Attila költészetének a korban szokatlan tárgyyszerűségét bizonyította. "Hogy hazugság szép lehet, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényhez - egészen addig a fokig, ahol a ténynek látszata is megszűnik, s kezdődik a sejtelem... Kóklernak tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat vagy a rim kedvéért szőkének dalolja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számotadnia. Ha életirói

azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háboru vége felé csirkét szerzett, de mire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak. Nem lényeges? Lényeges, hogy ő lényegesnek érezte. Hogy minden lényegessé fokozódott fel, amihez hozzányult."²⁰⁹

Igen, valóban lényeges, hogy ő, a költő lényegesnek érezte. S különösen érvényes ez a 'Kései sirató' olvasatára. A második versszak - amelyre Ignótus is utalt - éppen ennek az őszinteségnek köszönheti hitelét. A szinte gyermeki őszinteséggel meg akarja győzni önmagát is, feloldozza magát s a bűnös, a vádlott anya:

A vonattetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholse voltál.

Az utolsó mondat már vád: mintha azt mondaná már ezzel a sorral is, hogy becsapta a mama, nem várta meg. Ezt fogalmazza meg a további versszakokban mindig erősebb és vadabb káromlással. A "seholsem voltál" az, amely "kirágja a tárgyilagosságból",²¹⁰ Ez a sor már végérvényesen megkezdí a vádak sorozatát. "Innen a kézéseken és a szidalmakon keresztül visz a szenvedés addig a mélységig, mely végérvényesen rádöbbsenti a valóságra, hogy a legendát ő teremtette önnönmagának."²¹¹ Emlékezés és vád

váltják egymást a következő versszakokban, de mindenütt erősebb a vád hangja. Ahogy halmozza egymásra a vádakát, azok mind erősebbek lesznek. Ha csak jelzőit nézzük is: "csalárd", "hazug" - mondja a harmadik versszakban; "haszontalan vagy" - fokozza ezt a negyedikben, s az ötödikben "szélhámos vagy", s végül a felkiáltójeles "Cigány vagy!" zárja e sort. E három versszakot nemcsak ez köti össze. A második versszakra utal vissza mind a három. Míg a második versszakban az anya számára hiábavalóan megszerzett élelemből sűrítődik hiábavaló szeretete és keserősége, addig a következő három versszakban az anya fiát táplálni-akarásában jelenik meg a ragaszkodás s ugyanakkor a csalódás is:

Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad.

- írja a harmadik versszakban a távoli múltba fordulva, egészen a csecsemő képzetéig visszanyulva, hogy aztán gyermeki önmagát idézhesse meg.

Levesem hűtötted, fujtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra, szentem!

S ugyanebből építkezik a halál újbóli megjelenítése, s a vád is:

Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad -
félrevezettél engem.

A vád még nyilvánvalóbb megfogalmazását mutatja az eredeti változat. Ott így írta:

Most hideg nyirkot kóstol üres ajkad -
s még hozzátette:

rutul becsaptál engem, 212
mama, becsaptál engem.

S itt, a következő versszak elején lesz a "kései sirató"
- ahogy Turóczi-Trostler nevezte - "elképesztően merész
anyai panasz".²¹³

Ettelek volna meg!...Te vacsorádat
hoztad el - kértem én?

Egyértelmű utalás az "Anyám"-ra /"Kis lábaskában hazahoz-
ta / kegyelmeséktől vacsoráját"/, s ugyanakkor félelmetes
megfogalmazása ez a ragaszkodásnak is: "Ettelek volna meg!"
Ugyanezt a gondolatot ott leljük a "Jelenet egy büntető-
széki tárgyalás irataiból" című töredékében is, amelyben
a 'bűnös' a költő, akinek "bűne ize" a 'Vádló' szerint
"fogai s inye között bujkál". A Vádlott anyját hívna ta-
nunak, de a Vádló kegyetlen váddal illeti mégis:

Im anyját falta föl magzatja
mohón s vonitva, e cseléd.
Két kézzel tépte emléjét,
ahogy most önmagát szaggatja.

S végül a Bíró mondja ki a rideg tényeket s teszi fel a
végső kérdést is:

Anyád meghalt tizenhat éve
- ezt meg kell állapítani -
le vannak rágva csontjai
és szülőhusa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy őbelőle
táplálkoztál, te hajdani
élősdí kisdéd. Majd ami

- s itt végeszakad a töredéknek. /A "tizenhat éve" idő-
időmegjelölésből világosan látszik, hogy nagyjából azo-
nos időben született a két mű! A 'Kései sirató' utolsó
versszakának első sorai is így hangzottak az eredeti
változatban: "Világosodik lassacsán az elmém. tizenhat
éve már."/

De ugyanez a gondolat ott él a már sokat idézett
"Szabad-ötletek jegyzéké"-ben is:

a bajok lerakódnak
az emberben, mint a
csontokban a mész
13 éves korom óta csak
álörömeim voltak
csak azért "örültem", hogy
ne hőköljenek vissza
tőlem az emberek, - mihez
is fogtak volna velem:
ugy lettek volna velem,
mint én a mamával,
amikor a klinikán fe-
küdtem csontig lesóványodva
nem ettem meg az ételt, ami
ott volt kihülve az
éjjeli szekrényén
.....
talán ettem belőle mégis és
azért köpködök
.....ettem vagy azt -

De e gondolat mellett a mama törékenységének okára is
visszautal. Nem azzal vádol, ami természeténél fogva oka
lehetne a vádnak: az anya mulasztásaival, hanem éppen azzal
és azért vádolja, amit adott neki, amit vállalt érte.
Igy utal vissza a "törékeny termetét a tőke megtörte"-
-sor jelentéseire is, amikor újabb kérdéssel vádolja a
mamát: "Mért görbitetted mosásnak a hátad?". S félelmete-

sen logikus a következő sor válasza, amely egyuttal újabb kérdés, újabb vád is: "Hogy egyengessd egy láda fenekén?" Az anya-versek talán legtragikusabb sora ez. A 'törékenysé-
ség, 'törött'-ség képzetét a halál, a koporsó oldja fel. A tovább már nem tágítható ellentmondás megfogalmazása ez!

Megjelenik a verés motivuma is. De most ezegyszer /!/ a verés-élmény - éppen a halált ellensúlyozva, s a költő korábbi önmagát felmenteni akarásából fakadóan - szeliden, szinte kedvesen idéződik meg:

Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!

De e szelidség csak pillanatnyi, mégiscsak erőt vesz rajta újra a becsapottság érzése, s így nő tovább a verés-élmény újraformálásából a vers:

Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:
haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontsz, te árnyék!

A következő versszakban a vers elején megidézett 'sok kedves nő' is csalóként jelenik meg újra, de mind közt az anya az igazi vádlott.

Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő,
ki csal és hiteget!

Nyilvánvalóan önmagára utal a költő, amikor így fogalmaz:

Suttyomban elhagytad szerelmeidből
jajongva szült, eleven hitedet.

A következő sorokban pedig - mint Vatai László írta -
"rettenetes diszharmónia csattan ki, az anyja szerelmén való csüggedése."²¹⁴

Cigány vagy! Amit adtál hizelegve,
mind visszaloptad az utolsó órán!
A gyerekek kél káromkodni kedve -
nem hallod, mama? Szólj rám!

Ebben a kérdésben és a sor gyermekien könyörgő s felnőtt-
tesen követelő felszólításában "megkezdődik a valóságra
eszmélés, amely aztán a két szakasz közötti szünetben
teljesedik ki. A tagadószóval indított megszólítás /"nem
hallod, mama?"/ már magában hordozza a reménytelen vá-
laszt, és az utolsó szakasz kérlelhetetlen szavai a kese-
rüen józan, kétségbeesett felismerést közvetítik. Itt, a
tisztánlátás pillanataiban a legkétségbeesettebb, leg-
szivszorítóbb a vers. A törvény, ami u g y k e l l a
világba, ami fegyelmezi, rendbe fogja a szabadságot, most
közömbösen, kérlelhetetlenül hatalmasodik az ember előtt.
Az ember maga marad, reménytelenül és tehetetlenül maga."²¹⁵

Magára marad a költő, mert eljut a legfájdalmasabb
igazság kimondásához:

Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.

Ezt a mamát ő teremtetten magának, mintegy bevallja tehát,
hogy nem sikerült, hogy hiábavaló volt a szándék: "pró-
bállak összeállítani". Az anya képébe sűrített aránytalan-
ság-képzetek félelmetes dialektikával végiggondolt sommá-
jává lesz így az utolsó hat sor:

A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

Mintha csak az 1936 végén írt sorokat előlegezné ez az utolsó versszak. A "Kész a leltár" című versét - mely szintén sommázó vers - is így fejezi be:

Akárhogy lesz, immár kész a leltár.
Éltem - és ebbe más is belehalt már.

S nem véletlen, hogy a "Kész a leltár" című verse már a teljes magára-maradottságot sugallja. Nincs már anya, ki-ben bizhatna, s apára sem lelt, igazira. Ezért alakítja át, ezért kénytelen átlalkítani a "Tebenned biztunk" kezdetű református zsoltárt. Nincs számára isten-apa, s anya sem - "a legenda oda". Ezért kezdi így a verset:

Magamban biztam eleitől fogva -
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek.

A végleges szövegben egyáltalán nem szerepel az anya. Az eredeti változatban is csak így, józanul, kimérten:

Anyám világot hagyott rám, nem házat
s az egy világhoz én szereztem százat.

Az általa teremtetett anyát a "Kései sirató" szerint elvesztette, eltemette /nem úgy, mint a valódit, az igazi anyát!/, de az örökölt 'világot' őrzi utolsó versének megírásáig.

Mert visszatér azért a "Kései sirató" után is az anyához, de már másként. A "Kései sirató"-ban kiáltotta a mamának: "te árnyék!", s nyilván erre utal vissza a Flóra-versek egyikében, amikor ezt írja bolgód örömmel:

(50. születésnapjára)

(szöveg a szövegben)

Már nem képzelt ház üres telken,
csinosodik, épül a lelkem,
mivel az árnyakkal beteltem
a nők között Flórára leltem.
/Flóra 5./

Mert a csalódás, a legenda szertefoszlása ráébresztette,
hogyan a holtakban /halottaiban/ hiába keres menedéket a
"Kívül-belül leselkedő halál előtt" /Nagyon fáj/. Élőben,
létezőben kell /!/ megújulnia. Ezt fogalmazza meg hallat-
lan tisztasággal egyik töredékében:

Az én szívem sokat csatangolt,
de most már okul és tanul.
Aki halandó, csak halandót
szerethet halhatatlanul.

Igy oldja majd föl az anyához fűződő kapcsolat aránytalan-
ságait, annak diszharmóniáját. S így leljük majd meg az
anyát mégis az ujrateremtés, az arányos világ megterem-
tésének gondolatrendszerében. Mert implicit módon ott
van az anya az "új világ"-motivumsorában is!

UJRATEREMTÉS, "UJ VILÁG"

UJRATEREMTÉS, "UJ VILÁG"

1. "Akkor a világ kicsi lesz..."

Már idéztük korábban József Attila korabeli kritikussát, Nádass Józsefet, aki 'mosolyogtató'-nak minősítette a költő 'demokráciá'-ját, "ahogy hol hangyával, hol az istennek egyforma."²¹⁶ Ha nem is tartjuk e jelenséget 'mosolyogtató'-nak, mindenesetre azt valljuk, hogy József Attila költészetében kialakulni látszó világnak már a 20-as évek végén láthatók e végpontjai. E világ egyik oldalán ott áll az isten /nem-egyszer apaszerepben/ s a másik oldalán ott állnak a természeti világ legapróbb elemei is. Feltétlenül figyelemmel kell lennünk ezen apró elemek iránt is /hamégoly kisszerűnek, jelentéktelennek tűnnek is/, s nem csak azért, mert - véleményünk szerint - az egész életmű átlátásához, lényeges összefüggéseinek megértéséhez vihetnek közelebb bennünket, hanem azért is, mert az aránytalanság-képzeteket feloldó kísérletek eszközeiként értékelhetők.

Egy ilyen világ modellje tetszik ki verseiből, melynek abszolút végpontjai /ellenpontjai/: hangya /bogár/ és isten ugy kerülnek egymás mellé, hogy arányossá legyenek. "Vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van" - tette föl

a kérdést önnönmagának a költő a "Szabad-ötletek"-ben, s a gyerekkorra utalt vissza, a gyermek aránytalanság-érzetére. S ha a 'bogár' és a 'fű'-motivumokat vesszük számba, hamarosan szembetűnik, hogy ezek tudatosan a gyermekhez mértek, s közvetlen módon kapcsolódnak is a 'gyermek'-motivumhoz. Olyan elemei, részei ezek a József Attila-i költészet mikrovilágának, amelyek még beleférnek a gyermek 'látómezejébe'. Nem véletlen, hogy a "Szabad-ötletek jegyzéké"-ben is igen gyakoriak.²¹⁷ De ott vannak már a korai versekben is, ahol együtt-szereplésükkel saját 'kicsiségét' igazolja a költő. Idéztük már az "Is-ten" című versét, mely legszebb példa erre:

Láttam, Uram, a hegyeidet
s olyan kicsike vagyok én.
.....
mért nem tudom hát sokkal szebben,
mint a hegyek és mint a fűvek
.....
szívükben szép zöld tüzek égnek,
hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálják, ha
/ esteledik
s te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
ott állsz az utjuk végén -

Szinte csak variánsnak tűnik egy nem sokkal később született verse:

S a legmagasabb fűvek is kinőttek már a dombon,
szívükben szép zöld tüzek égnek,
hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálják, ha
/ esteledik
s az Ur
nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
ott áll az utjuk végén...
/Csak a tenger jött el/

Németh Andor Walt Whitman /a "Fűszálak"-kötet/ hatásának tulajdonítja a 'fű' gyakori előfordulását költőnknek s e hatást azzal indokolja, hogy József Attilánál - "a fű a mindenütt megtermő csoda. A megmagyarázhatatlan és mindennapi. A fű a demokrácia virága, a fű mindenkié. A gazdagoknak és szegényeknek egyformán terem. A fű különös és mégis általános."²¹⁸ Hogy ezek is vonzhatták József Attilát, hogy Baudelaire után rendkívüli intenzitással vetette bele magát a költő Whitman olvasásába - életrajzába és verseibe egyaránt - ez tény. Meg kell azonban jegyeznünk: ha abban nem is vagyunk oly biztosak, hogy József Attilánál a 'fű'-motivum csak innen - Walt Whitmantól ered, egy bizonyos: valóban egy új szála lehet ez is az életmű vizsgálatának, hiszen e motivum jelentéseiben rendkívül fontos és gazdag - különösen a kései verseknél. Mert ott is állandóan jelen van, sokszor az egész vers logikáját és szerkezetét is befolyásoló módon, mint a "Jön a vihar" című versben. Ebben a csodálatos dallamu és szimbolikájú költeményben a "minden kicsi" képzetét keltő szerkezet elemeként hat. A költő szándékosan is kicsinyít, törpít, ha úgy tetszik: arányosít mindent, mindenkit; úgy, mintha - a gyermekmondókákra vagy az ősi ráolvasásokra, varázssénekekre emlékeztető módon - meg akarná védeni magát az elmulástól, a haláltól?

Almaszirmok - még ép a roncs ág -
igyekszenek, hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk, - mily bolondság!

S ameddig ez a lanka nyul,
a szegény fűszál lekonyul,
fél, hogy örökre alkonyul.

Borzongásuk a nem remélt vád -
igy adnak e kicsinyek példát,
hogy fájdalmad szerényen éld át,
s legyen oly lágy a dallama
mintha a fű is hallana,
s téged is fünek vallana.

A korai versekben szereplő 'bogár'-motivum szintén előre-
mutat s magyarázza a későbbi versek általánosításait.

Oh, magamban vénit az idő!
Hanyatt esett bogár buja ráz,
Kezem-lábam riva hadonász,
mint viharban ezer rózsató.

- írta 1928-ban, a "Gyereksírás"-ban, s ennek a képi visz-
szatérésével találkozunk később a "Tünődő"-sorozat "Vihar"
című versében:

Mint gyerek a páncélos bogarat,
két ujjal megfogtam hóna alatt,
imigy morogván: Ez hát a vihar!
s kapálódzott kis villámaival.

A 'fű' s a 'bogár' gyakran jelennek meg együtt. S
ahol megjelennek, látható: a költő mintegy megszelidíti
a valóságot. Harmóniát, nyugodtságot árasztanak az e moti-
vumokat sűrítő sorok: a költő ebben a világban "otthon"
érzi magát. E versekről írta Féja Géza: "Idillek is csi-
ráznak ebben a költőben... Az idill a teljes harmónia, egy
hosszantartó boldog világpillanat, a test olyan teltsége,
az életerők olyan szerencsés osztódása, az elrendelt for-
máinak olyan kiteljesedése, hogy a lét minden része, min-

den apró mozzanata, minden kis hajtása ennek az egyetemes harmóniának a fényét és melegét tükrözi. Az idill a végletek, végek boldog, paradicsomi összefonódása, a sokat élt, élmény terhével megrakott ember visszatér a paradicsomba."²¹⁹ Ilyen vers a "Ritkás erdő alatt" című is, amelyben a kicsinyítő képzős alakok még tovább finomítják e meghittséget:

Ritkás erdő alatt a langy tó,
lukba buvik piros bogárka,
fű biccen szürke csöpp varangytól
és a szántón borong a nyárfa.

A fű, s a bogár a gyerekhez mérték. Ez a világ: a költő-teremtette világ arányos a gyermekhez. S hogy mennyire a gyermekhez, a gyermek tudatához tartozónak véli e kis lényeket, azt bizonyítja az "Altató" is:

Lábára lehajtja fejét,
alszik a bogár, a darázs,
vele alszik a zümmögés -
aludj el szépen, kis Balázs.

S így lehetséges az is, hogy egy olyan, a József Attila-i életműben az elsők között helyet foglaló kulcsversben is, mint amilyen az "Eszmélet" - szintén egymás mellé kerülnek e társmotívumok: a 'bogarak' és a 'gyerekek'. Költészetében úgy "adnak e kicsinyek példát", hogy a tisztaság, boldogság, a harmónia értékhordozóivá nővik ki magukat. Hiszen már az sem véletlen, hogy amikor még címet adott az "Eszmélet" egyik-másik tételének, akkor az első tételnek éppen a "Hajnal" címet adta.²²⁰

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.

Azonban nem csupán a természeti világ e kis elemeinek a gyermekhez mértiségével éri el a költő, hogy a gyermekhez arányossá tegye e világot. A tudatos kicsinyítésnek számos más módját is mutatják versei. Török Gábor - "kommentárjaiban"²²¹ statisztikát készítve bizonyította be, hogy milyen gyakori a lírai kicsinyítés József Attilánál. Részletesen bemutatja a kicsinyítés minden lehetséges grammatikai módjának József Attila-i változatait. Táblázatokban mutatja ki ezek korszakonkénti és évenkénti gyakoriságát. A gyakoriság ilyen statisztikai bizonyítása még nem visz bennünket közelebb a minket érdeklő kérdéshez: a kicsinyítés funkciójához. A gyakoriság ugyanis önmagában még nem jelent egyuttal minőséget, többlettartalmat is. Az esetek többségében Török Gábor nem is megy túl a gyakoriság bizonyításán. Ott azonban, ahol megpróbál következtetéseket is levonni - már minőséget is fel tud mutatni. Így például a "Sok gondom közt" című verset joggal vizsgálja.

Hosszukat lépek s keserülvén
legelgető borjak közt ülvén,
orrocskájuk is téged idéz
s rózsás csülkökkel szívembe lépsz.

.

Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köténykéd lennék, ne tépj össze,
dalocskád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd lennék, ne taposs el.

Ebben a versben valóban van funkciója, lényeges funkciója a kicsinyítésnek. S úgy véljük, itt Török Gábor is helyesen értelmezi azt. "A 'köténykéd', 'dalocskád', 'kenyérkéd' ugyan a címzett kedvest is kicsi lányként becézi - írja -, de ezek a főnevek egyuttal az egyes szám első személyű alanyhoz - a lírai énhez - kapcsolt névszói-igei állítmányok részei is. A lírai én adná magát a szeretett nő tulajdonába köténykének, dalocskának, kenyérkének: tehát becézett kisgyerekhez mért valamiknek."²²²

Ebben az esetben a grammatikailag jelölt kicsinyítés funkciója tehát ugyanaz, mint volt a 'bogár', 'fü'-motívumsornak: a gyermekhez-méertség. Jól látja Török Gábor, hogy itt nem csupán a kedves, hanem a lírai én kicsinyítéséről van szó. "A lírai hős - írja - szinte jobban akarja, hogy őt becézzék, mint hogy ő becézzen valakit: maga vágyik gyöngésségre. Jellegzetesen József Attila-i attitűdje ez a szerelmi lírának! A szerelemben is anyai gyöngédséget kereső, arra szomjazó árvái."²²³ /Hadd tegyük ehhez hozzá, hogy ez az attitűd nem csak szerelmi lírájának sajátja!/ A vers Vágó Mártához íródott, mint magától Vágó Mártától megtudjuk: egy ürmhegyi kirándulás emlékeként. Hadd idézzük Vágó Mártát, mert a verssel kapcsos-

latos megjegyzését lényegesnek itéljük. Visszaemlékezéseiben azt magyarázza, hogyan születtek a verssorok, hogyan kerülhetett a versbe a "legelgető borjak közt ülvén, orrocskájuk is téged idéz.", hiszen - írja - "Ürömhegyen csak kecskék legelgettek fönt a réten." A magyarázat, amit ad - jogos: "De, szabadszállási és öcsödi emlékei révén, ez a motívum könnyen alakult így verssorrá."²²⁴ Hiszen éppen ez az, amit bizonyítani kívántunk, hogy ezekben a kicsinyítést mutató versekben azokat az aránytalanság-képzőket igyekszik feloldani, amelyeknek adékvát formáját a személyes sors öcsödi élményeiben fedte fel. Ebből táplálkozik az az élményből kinövő igény, hogy emberiesítse, a gyermeki énhez, a gyermekhez arányosítsa a világot. Isten és hangya: mint végpontok - irtuk e fejezet elején. S tegyük hozzá: köztük a költői én, aki e magate-remtette világban meglelte a helyét, harmonizált a természettel. Ennek legszebb példája a "Hangya" című vers, melyben ugyanazzal a kicsinyítési szándékkal találkozunk, mint a korábban sorolt versekben. Mintha egy 'új panteizmus' megfogalmazása lenne e vers:

A bábok között elaludt a hangya.
Szél, a bábokat most el ne fudd!
Különben jó az is.

Kis, fáradt fejét csillámokra hajtja
és alszik véle csöpp árnyéka is.

Egy szalmaszállal fölkelteni szépen!
De jobb, ha már indulunk haza,
erősen beborult -

Mint Fejtő Ferenc írta a versről: "A lélek feszült telítettsége ez a kibuggyanó szerelemmel, féltő gondoskodással /azért induljunk haza, mert beborult/, mondhatatlan bánattal és boldogsággal."²²⁵ Sorolhatnánk még hosszan az ehhez hasonló verseket, e helyett inkább csak egyet választunk ki, mint a legjellegzetesebbet: a "Falu"-t.

Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy estében a piros palás,
rakás falucska.

Szokatlanul idilli kép ez. Joggal jegyezte meg Szabolcsi Miklós is: "József Attila legtöbb éjszaka-verse kegyetlen, hideg téli éjszakáról vagy borzongató, hűvös ősztétségéről ír, de most itt langyosan, álmosan hunyorgó nyárestében vagyunk."²²⁶ A költő közvetlenül csak a negyedik versszakban jelenik meg.

S körültem, míg elfed hallgatag
a lágy borongás bokra

- a világ fölött magányosan virrasztó költő megnyilatkozása ez. De közvetve már a korábbi versszakok kicsinyítéseiben is ott van. A harmadik szak bizonyítja ezt leginkább:

Akácocskát babrál a homály.
A fa telt, kicsi keble
beléreszket, csöpp sóhaja száll -
levegő-lepke.

A lírai-költői kicsinyítés itt is a költő együttérzését, gyengédségét, szeretet-igényét sugallja. S tegyük hozzá:

mintha csak a gyermek-én érzelmei formálnák, alakítanák így a világot, mintha a gyermek azonosulna az akáccal, hogy 'akácocska' lehessen belőle. De ezt sugallja a sorok nő- és anya-képzete is. Mint Szabolcsi Miklós írta: "A kép szexuális vonatkozásai az este érzékforraló hatását is idézik /babrál, keble/, hogy a végén a szakasz csupa magas hangokból álló kecses és bájos sorban libbenjen el /levegő-lepke/."²²⁷ S hogy ebben benne látjuk a gyermek anyát hívó képzeletét is, azt alátámaszthatja a hatodik versszak kép-építkezése:

Az anyás hold-világa
elé nyújtja kövér tenyerét
egy bodza-ága.

Természetesen nem egyszerűen idill e vers csupán, hiszen: ami oly idillinek, szépnek tűnik, csak álom, vágy - mint a gyermeké is az volt. Maga József Attila is "álmodó falu"-ról beszél. A versnek van egy "másik szövege" is.²²⁸ A negyedik versszak három pontját követően az ötödik szakasz is három ponttal veszi kezdetét - jelezve /e tudatos szegmentálással/, hogy itt másról is van szó: "figyelmeztet így a vers arra, hogy a békés esti felszín alatt elnyomott indulatok forranganak."²²⁹ Már az ötödik hasonlata tudatosítja ezt:

...Lámpát gyujtanak az asszonyok.
És erőlködve, rángva,
égbe röppenne, mint elnyomott
lélek, a lángja.

S a következő versszakokban már az érett költő, a szó erejében hinni akaró, s tudó költő szól hozzánk. A faluban ugyanis csak a csend él, a parasztembernek nincs más szava, mint a szerszámai:

S ahogy földerül az értelem,
megérti, hogy itt más szó
nem eshetett, mint ami dereng:
eke és ásó.

Szó, mert velük szólal a paraszt
napnak, esőnek, földnek.
Szó, mint szóval mondom én el azt
gondos időnek.

Szó, mint csecsemőnek a mosoly.
Veregetés a lónak.
Szó. De tiszta értelmű, komoly
tagja a szónak...

S az ilyen értelemben vett szó erő: "ezek a szavak a tudatosított értelem, a felismert összefüggések szavai is. Megvilágítanak hirtelen mindent: az egész látóhatárt, értelmet, tartást és jogosultságot adnak mindenkinek, komolyságot és felelősségérzetet /tiszta értelmű, komoly tagja a szónak/. És végül lényeges a szó azért is, mert a paraszt öntudatra ébredése, a paraszt szava, a paraszt munkaeszköze: hasonlít a költőéhez. ...A költő ugyanolyan horderejű feladatot végez el: éppen azt, hogy az ő szavait, az ő vágyaikat és az ő gondjaikat elmondja a jövőnek, a 'tudatos jövőnek'." ²³⁰

Az utolsó három versszakban pedig újra visszatér az első versszakok meghittsége - de már feltöltődve a közbülső szakaszok adta jelentéstöbblettel. Hogy visszakanyaro-

dásról van szó, megint csak a három pont jelzi:

...Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;

- s újra itt a tisztaságot, harmóniát jelképező 'fü'-
-motivum is:

meg-megrebbentik az elaludt
árnyu fűszálat.

Csak álmában él itt minden. De a közbülső versszakok általánosításáiból visszatérít a költő az első versszakok konkrét szituációjához, a 'körülem' szóval jelzett mérhető ponthoz.

Alszanak az egek, a mezők.
Ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök.
S a levélrések.

S visszatér az első szakaszok kicsinyítése is, amely most egészen pontos helyet jelöl:

Alszanak a nyers, nehéz szávu,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bu,
ülők. Virrasztok.

Ahogy a "Sok gondom közt" című vers esetében helyt adtunk az emlékező /Vágó Márta/ szavainak, hogy a vers sorai az öcsödi és szabadszállási emlékekből táplálkozik, ugyanugy elfogadjuk a "Falu"-val kapcsolatban József Jolán állítását, mely szerint ez a vers is a szabadszállási emlékekből nő ki.

A "Szabad-ötletek jegyzéke" pedig éppen a kora-gyer-

mekkori élményekre utal vissza, amikor aránytalanság-
-képzeteit fogalmazza meg. Ott a tragikusan hangzó
feltételes módu, s mégis követelést sugalló "kellett
volna" után adja hozzá mindenhez a "kis" jelzőt:

Öcsödön rossz volt
kellett volna két kis ló,
kis nő kis eke
kis ház, kis kutya, kis csikó,
kis kasza, kis buza -

De e sorait megelőzően - nem véletlenül - éppen a gyer-
mekhez oly szorosan hozzátartozó, annak felszabadultsá-
gát, örömet jelentő játéknak, játszásnak a hiányát pa-
naszolja:

talán csak azért várok
többet a szerelemtől,
mint amennyit ka-
pok tőle, mert vertek,
mert azt akarták,
dolgozzak és nem en-
gedtek játszani

Mert az aránytalanságot csak fokozza a játék hiánya.
Ezért igényli a játékot, s ezért alakít mindent kicsivé
a költő. Ezt fogalmazza meg az 1935-ös "A bűn" című ver-
sében, abban a versben, melynek egyik sora e fejezet
címéül is szolgált:

Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyű nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.

2. A 'játék' és a 'rend' világa

"Ugy kellesz nekem, Flóra, ...mint gyermekeknek játék, oltalom" - írja a "Flóra" című versben, mert szüksége volt a szerető szóra: legalább annyira, mint ahogy szüksége lett volna a játékra neki magának is gyerekkorában, mint ahogy a gyermeknek általában elengedhetetlenül szükséges. S a játékhoz lépten-nyomon ragaszkodik is a költő, mert eszmerendszerében maga a játék s a játék lehetősége az adott világ, az adott társadalom fejlettségét bizonyítja, annak mutatója. A játék így szorosan kapcsolódik a 'rend', a szabadság által teremtetett rend képzetéhez is; mint ahogy a "Levegőt!" című versben meg is fogalmazza:

Jöjj el, szabadság! Te szűlj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Vágy és követelés fogalmazódik itt meg, mert az a világ, az a 'rend', melyben élni kénytelen, még nem adja meg a személyiség kiteljesedéséhez oly fontos 'játék' lehetőségét. Ezt a jövő 'rend'-je biztosíthatja csak. S ezért nem véletlen, hogy a "Majd emlékezni jó lesz" című versben elképzelt jövő-kép középpontjában is a játék áll. Ez a jövő képes lesz feledtetni a vért, a fájdalmakat, a szenvedést, a félelmeket s a játék mint a boldog-

ság, a munka öröme lesz jelen az emberek életében:

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

A játék majd minden esetben, majd minden értelmezésben pozitív értékordozóként van jelen, s ezért oly fájdalmas a hiánya József Attilánál. A "Hazám" című vers egy korábbi variánsában is, ahol azzal a világgal fordul szembe, ahol "cicáznak a szép csendőrtollak". A versen belüli hetedik szonetteredetileg így hangzott:²³²

Szólj a csandőrre, Veres Pétert,
s mást se verjen, adj meleg ételt
a gyerekeknek, hisz nem mernek

így /előbb: már/ játszani sem,...

Nem sokkal később született a "Könnyű, fehér ruhában", melynek első versszaka mélységes pesszimizmusról árulkodik.

Mindent, mi nem ennivaló,
megrágtam és kiköptem.
Magamtól tudom, mi a jó
s hogy egyre megy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.

A kései József Attila hangja ez s éppen az a megdöbbenő, hogy a gyermek-lét öntudatlan próbálkozásaiából épikező gondolatsorban mondja ki fájdalmait. Törvényszerű, hogy ezután szó szerint is utaljon hasonlatában a gyerekre s a játéokra:

És tudom, mint a kisgyerek,
csak az boldog, ki játszhat.

A játék, a játszás lehetősége a boldogság feltétele. De, hogy a következő sorokban a játék jelentése mégis átértelmeződik, az annak tudható, hogy a felnőttek az adott világra vonatkozó felismerései tudatosítottatnak éppen e sorokban:

Én sok játékot ismerek,
hisz a valóság elpereg
és megmarad a látszat.

Mintha csak épp e soroknak akarna ellentmondani, úgy szó-
lal meg egyik töredékében:

Én nem vagyok te, én nem csupán látszom,
én játszom. /A vásártéren.../

De még ugyanebben a töredékben - egyuttal egy másik jelentésben is szerepel a motívum. Azt jelzi vele, hogy nem tud azonosulni az elvtelenekkel, azokkal, akik hazug módon biztatják:

Vassal csorbitott csontváz lehetek
mutatják, hogy itt mivé lehetek,
ha mellemre kitűzném jeletek, -
csirkefogók! Nem játszom veletek!

Mert - mint más motívumoknál is láttuk - "a játék is önmaga ellentétébe csaphat át."²³³ E kései versekben a játék már "nem a felszabadult ember örömteli, nagyszerű pazarlása, hanem a tehetetlenségbe kényszerült, rabságban és nyomorban vergődő ember fájdalmának kivetítődése, vigasz, vagy csak a félelmet és haszontalanná vált időt üző értelmetlen manipuláció /Könnyű emlékek/, " - írják "A szellem és a szerelem" szerzői, s joggal utalnak a "Köny-

nyü emlékek"-re.²³⁴ Ebben a versben már a játék sem jelent fogódzót, vigaszt a költő számára, hiába sóhajt fel:

Könnnyü emlékek, hová tűntetek?

Egy kis játékot én is érdemelnék -
libbenjetelek elő, ti gyöngé pillék!

A játék hiánya riasztja a költőt. Ahol viszont jelen van a játék e kései versekben, ott torz, ijesztő nagyságában hat, s ugyanaz sűrűsödik benne, mint a kései versek mindegyikében: az egész életut megkérdőjelezése. Egy töredékben ezt írja:

Hétért - magamat kérdem -
adsz-e hatot?
Játszom. Azé az érdem,
ki játszhatott.

Öntudatlanul is a "Hetedik" című verse idéződik bennünk: az a vers, mely sok más mellett szintén összegzés, számadás-vers. Utolsó versszakát idézzük:

S ha mindez volt, ahogy írva,
hét emberként szállj a sirba.
Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,
egy, ki elvet üres edényt,
egy, ki győzni segít szegényt,
egy, ki dolgozik bomolva,
egy, aki csak néz a Holdra:
Világ sirköve alatt mégy!
A hetedik te magad légy.

S ha ehhez a vershez mérjük a "Hétért" című töredék kérdését, akkor valóban tragikus, kegyetlen játékra utal a "Játszom. Azé az érdem, ki játszhatott."

Ezek a versek nem hagyhatók ki e - 'játék'-motivumot

soroló - fejezetből s meggyőződésünk szerint pesszimizmusuk nem mond ellent a 'játék' és a 'rend' jellegzetesen József Attila-i együtt-szerepeltetésének, s annak sem, hogy József Attila költészetében ezek pozitív érték-hordozók. A kései versek nem azt tanúsítják, mintha a költő feladta volna a játékba vetett hitét, hanem azt igazolják, hogy az adott időszakban nem látta a költő realizálási lehetőségét egy olyan világnak, amelynek éppen a 'játék' és a szabadság által teremtetett 'rend' lennének vezérlő elvei. Hiszen a 'játék' lehetne olyan totális dolog, ami az egész világra is vonatkozhatna. De most még nem az - ezt mondja ki egy másik türedékében:

Világokat igazgatok:
üveggolyókkal játszom.
Nem szeretnek a gazdagok:
árva gyermeknek látszom.

/Világokat igazgatok.../

A 'világok' és az 'üveggolyók' egymásnak való megfeleltetése keserű felismerést takar: azt, amit több más kései versében is bevall, hogy a költő kihullt e világból.

De ezek a versek éppen a játék hiányának felpanaszolásával jelzik a játék iránti igényt - indirekt módon ezekből is épp a 'játék' világának szükségessége szól ki, mint ahogy az előző fejezet végén idézett versrészletből is:

Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.

/A bűn/

József Attila pontos magyarázatát adja egy - már idézett -

prózai megnyilatkozásában, hogy miért tulajdonított olyan nagy jelentőséget a játéknak. Ez az írása a "Szerkesztői üzenet" volt, amely a Szép Szó 1936 áprilisi számában jelent meg, s "tulajdonképpen a Szép Szó egyik programadó vezércikke s a költő ekkori politikai s világnézeti állásfoglalásának legvilágosabb összegezése."²³⁵ Ebben a csodálatosan tiszta logikájú írásban is egymás mellé kerülnek, egymásból következőkként jelennek meg: a 'játék', a 'szabadság' s a 'rend':

"Szép Szó - e kifejezés az Ön szemében játékká 'alacsonyítja' gondolatainkat az 'erkölcsi megújulás korában'. Nem értem, hogy miért volna alacsony rendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek." /236

Elutasítja az adott társadalmi rendet, melyben hiányoznak a játék lehetőségei, s világosan megfogalmazza ezzel szemben a célt, a folyóirat programját, de egyuttal saját költészetének lényegi törekvéseit is:

"'Szép Szó' magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginel fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot." /237

József Attila költészetének következetességében e 'program' megvalósulásának lehetünk tanúi. Mert verseiből is kitetszik, hogy "pontosan tudta, mit csinál, s azt is, mit akarna tenni, ha lehetne az eszmék zürzavarában, gonosz-indulatu sorsa hányattatásában is tudta és akarta a belső és külső rendet, élete a szó, a szép, az egyedi igaz, mágikus költői szó szolgálata volt, fölmérése, rendszerezése annak, amit 'csalás nélkül' az oly sokszor kiforgatott és elpocsékolt költői hitelnek uj, s - remélte - időtálló aranyfedezetként hagyhat az utókorra."²³⁸

S e költői szóval a jövőhöz, a jövőért szól:

A költő - ajkán csörömpöl a szó,
de ő /az adott világ
varázssainak mérnöke/,
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

/A város peremén/

A megszerkesztett rend világa a jövő József Attilánál, s a 'rend'-et mint "gyönyörű képességünk"-et mutatja fel:

Mig megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

Mert a rend, amit óhajt a költő: a szabadság rendje, s mint ilyen: törvényszerű s magában hordozza a hitet a lehetségesben, a jövőben. Ezt jósolja s határozza meg "A város peremén"-hez hasonló pontossággal egy töredékében, ahol a szabadság és a rend összeegyeztetésének, azonosításának

a révén az idő és tér egészét: a végtelent próbálja megsejteni:

Ahol a szabadság a rend,
mindig érzem a végtelent.
/Ahol a szabadság.../

De ez a 'rend' csak a jövő rendje, mert vele szemben kénytelen megfogalmazni kora jelenének a rendjét: egy másik rendet tehát, amely az általa képzeltnek csak megcsufolása. A pozitív értékrendet jelentő - 'végtelen' helyett épp a bezártságot hangsúlyozza mint jelenének jellemző sajátosságát:

Leülepszik, nem illan el bajom.
Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében az ijedt majom.
/Leülepszik.../

Még a költői kép hasonlósága is megdöbbsent e versekben:

Légy ostoba! Ne félj; a szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.
/Légy ostoba/

Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom.
/Kiáltozás/

A "Kiáltozás"-ban a majomketrec már az eszmék rácsává is lesz. A harc, a küzdelem, az értelem hiábavalóságát jelzi. Az okot a szabadság teremtetten rend hiányában, annak megcsufolásában látja. E hiány tudatosításának a következménye hangjának elkomorulása:

S bár hüvös, örökkévaló
dolgok közt muszáj ügyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem.

Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.

/Irgalom/

A legkomorabb versek egyike a "Világosítsd föl". A vers a Kritikai Kiadás jegyzetei szerint "Keserű szatira az imperializmus ideológiájára, amely közömbössé akart tenni minden érték iránt s egy kalap alá fogott - ez utóbbi kompromittálása végett - fasizmust és kommunizmust."²³⁹
E vers sorai is a torz rend ellen tiltakoznak:

Világosítsd föl gyermeked:
A haramiák emberek;

.....
És vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Talán dűnnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét -
mivelhogy rend kell a világba,
a rend pedig arra való,
hogy ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.

A Rend és Értelme szigorú költője²⁴⁰ a maga-képzelte "gyönyörű képesség" helyett e körülötte hatalmasodó kegyetlen rendet kénytelen megfogalmazni.

Már többször utaltunk rá, hogy a 'rend' József Attila talán legtágabb értelmű szava. "A rend és a rendszer fogalma általában a társadalmi formációt, gazdasági-politikai alakulatot - még általánosabban: az egymással összefüggő, egységet alkotó elemek halmazát jelöli. József Attila

lánál koncentrikus körök erőtereinek küzdelméből táplálkozik. A rend az adott verstől függően hol az egyik, hol a másik rendszerre vonatkozik inkább, de sohasem zárkózik el mereven a másik kettő elől, akár vita, akár harmónia van köztük."²⁴¹ Az "Eszmélet" azon versei közé tartozik, melyekben együtt - egymással is feleselve - vannak jelen a rend különböző jelentései.

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend -
egy szálló porszem el nem hibbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a rend.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj - egy nap süt idebent.

- írja a vers II. szakaszában /tételében/. Az első tétel 'könnyűség'-ével áll szemben ez a szakasz, mely "jelzi, megérkeztünk az emberi világba, ahol új s nehezebb törvények uralkodnak. ...A szakaszon belül is folytatódik az ellentéteknek ez a játéka - az álom látszatrendje áll ellentétben a vas világ valóságos rendjével - kétféle rend, a belső ösztönök világa, és az objektív világ rendje feszül egymásnak."²⁴² - mondja Szabolcsi Miklós, s nem véletlenül hangsúlyozza a "kétszeres rend" jelenlétét a versben. Külső és belső világ: külső és belső rend feloldhatatlannak látszó ellentéte szervezi e szakaszt, de az egész verset is. Az ellentmondást feloldani látszanak a vers további tételei²⁴³, de az igazi választ, feloldást később adja meg, mint például "A Dunánál" vagy a "Levegőt!"-ben.

"A Dunánál" - mint láttuk - sok szempontból kulcsverse József Attila lirájának. Az "Észmélet"-ben kiemelt szerepet játszó ellentmondások feloldása szempontjából is az. A tér és az idő, a kint és a bent problémái egységesülnek. A vers multa irányuló vizsgálódásaiból hit és új konklúziók teremődnek. A költő felnagyított személyisége harmonizál a természeti világgal s az emberi közösséggel egyaránt. A történelmi mult nevében küldetését véli teljesíteni, amikor cselekvésre szólít fel. "A világ vagyok, minden, ami volt, van" - írja, s ezért érez jogot a felszólításra. S bár ez a mondat és az "Én dolgozni akarok." is egyes szám első személyű, ez utóbbi mégis szintén fölszólításként hat. A cél pedig a "szelid jövő" megteremtése:

A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Joggal írta Szabó Zoltán "A Dunánál"-t idézve, hogy abban "a Világosság és Rend, a Tisztaság és Arány eszményei ragyognak játszi és bonyolult ritmusokon."²⁴⁴

A "Levegőt!" -, melyről már a korábbi fejezetekben is szóltunk, egyuttal ismét olyan vers, amely együtt szerepelteti a 'rend' különböző jelentéseit. A torzulásos rendet a benne élő emberek eltorzultságával, alattomoságával jellemzi, s e torzultságban ok-okozati viszonyt tár föl.

Óh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem így honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.

A rend - itt egyértelműen a társadalmi rend /rendszer/ jelentésben szerepel. A következő versszak multa-utalása kitágítja e jelentést: a 'rend' az embert /a visszautalásban: a gyermeket/ körülvevő egész világra vonatkozik:

Én nem ilyennek képzeltem a rendet.
Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

S a gyermekkorba visszavetített aránytalanság-képzetek, s a torzulásos rend ellenében - mint már bizonyítottuk - a társadalmi értelemben vett felnőttiséget állítja s követeli /"...nem oly becses az irhám,/ hogy érett fővel szótlanul kibírnám, ha nem vagyok szabad!"/.

A vers utolsó szakasza egyszerre tiltakozás jelenének rendje ellen, s ugyanakkor követelés is: a szabadság s az új rend követelése:

Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberek, nem vadak -
elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

"A szabadságot, az érettségért, a rendet a játék egészségéért kívánja férfi komolysággal és tiszta gyermeki vágygal;"²⁴⁵

S figyelniünk kell arra a lényeges momentumra, hogy az eljövendő rendet a szabadság szüli, teremti meg. A versnek egy sokáig nem ismert változatában már a cím is így hangzott: "Rend és szabadság".^{205/a} Ez a szabadság ad erőt a jövőbe vetett bizalmat, hogy örömmel, szinte Ünneplyes pátoasszal szólhasson a jövőről, az igazi rendről a "Május"-ban, ahol nem csak a "Levegőt!" zárósorainak képi ujraírásával találkozunk, de ott sűrűsödnek a József Attila-i mikrokozmosz tisztaságot, harmóniát jelképező apró lényei is:

A rengő lomb virágban ég
és készül a gyümölcsre,
a nyílt utcára lép a nép,
hogy végzetét betöltse.
Iramlanak a bogarak,
friss jelszavak röpülnek.
S az aranybavont ég alatt,
- mert beköszönt az ünnep -
a szabadság sétára megy.
Hős népe ágat lenget,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet!

A bizonyosság /"mert beköszönt"/, a jövőbe vetett hit himnuszaként szól a vers. A "rend" jelenik meg itt is mint a "szabadság" gyermeke. A vers legkorábbi változata még csak a bizalom attitűdjét mutatja²⁴⁶:

S a szabadság kihordja majd
szép gyermekét, a rendet,
az ágon a virág kihajt.

A "rend" itt még nem született meg a költői kép szerint sem: a "szabadság" mint anya méhében hordja. A későbbi változatban e sorok így hangzottak:

a szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtett.

Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Többszörös szülés-, teremtés-képzet e néhány sor. A "kit könny és vér teremtetett" utal arra, hogy a szabadság csak szenvedés és harc árán jöhet létre, de képileg utal magára a szülésre, a születés pillanatára is. S erre lényeges figyelniünk azért is, mert épp ekkor - 1935-ben - jelenik meg s lesz mind gyakoribbá az ujratерemtés, ujraszülés gondolatát magába sűrítő "új világ"-motivum, amely - többek között - nyilván innen; a szabadság szülte rend megfogalmazásából táplálkozik, annak vezérmotivuma.

3. Ujratekertés, "új világ"

Sebed a világ - ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.

- írta a költő az "Eszmélet" VI. tételében, 1934-ben.

Egyetértünk Bóka Lászlóval, aki így olvasta és értelmezte e sorokat: "a sebként égő-hevülő világ benne valóban lázat gyújtott, s valami nagyon is gyors orvosszere vágyatta. ...A világ benne égő sebe az a másfajta rend, amit ő rendetlenségnek érez - előredobva szívét rab kortársai közül a szabadság világába."²⁴⁷

Ekkor irt verseire a csalódás, a guny - nemegyszer az önguny és önvád - nyomja rá bélyegét, mert a szorongásait felfedő költő nemzetét, az egész emberiséget féltve csak a 'vas világ'-ot látja maga körül. Ezért csengenek oly keserűen a "Számvetés" sorai is:

Ebben a megváltott világban
egy pillanatom nem volt nemes,
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocsolyában.

S még keserűbben fogalmazza meg gyanuját a "megváltott világ" embert torzító hatásáról, arról: hogyan szüli meg a 'rend' a cselekvéstől rettegő, az egyéni és társadalmi felelősségtudatot nélkülöző ember típusát:

Engem sunyiságra oktat
az erkölcs. /Rólad is ezt hiszem./

S újra bizonyítva látja, hogy "ott kívül a magyarázat":

Ezért ülnek oly sötét dolgok,
oly hatalmak a szívemen,
hogy szorong lány arcu kedvesem,
ha ránézek; pedig mosolygok.

Az "Emberék" is hasonlóan vádoló gunnyal hangzik. A versről Tamás Attila írja: "Egy szilárd rend elemei fordulnak visszájukra." S példaként az "egyetemes felbomlás döbbenetét" sugalló sorok között az "Emberék" e sorát is idézi:

Kibomlik végül minden szövevény.²⁴⁸

Joggal mutat rá Tamás Attila, hogy e kor összevethető Ady verssorával: "Egész világ szóttje kibomlott."²⁴⁹ Eből a bomlás-élményből fakad József Attilánál a vers kegyetlenül gunyos hangja, mely a fonák, a hamis tudatot osztorozza:

Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik döllyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

.....

Erényes légy, ki csalódni ügyes.

S ugyanez az abszurdig, a végletekig fokozva jelenik meg majd a "Két hexameter"-ben:

Miért legyek én tisztességes? Kiteritenek ugyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiteritenek ugyis.

De épp ezzel a világgal szemben, épp e torzított tudatot leküzdendő - jelenik meg költészetében egy másik világ, a jövő rendjének a képe: az "új világ" motivumban.

Az "új világ" 1935-ben jelenik meg József Attila költészetében s lesz ettől kezdve egyre gyakoribb motivum-

má nála. Korábbi műveihez képest e motívum mindenképpen új, s mint ilyen: jelzi egy új gondolatrendszer kialakításának az igényét. Eddig vizsgált verseihez mérve a motívum több jelentésben szerepel. Két alapvető jelentése különíthető el: jelentheti a ~~- mint már erre utaltunk -~~ "vas világ"-gal szembeni világot, s ugyanakkor jelentheti azt a világot is, amelyet a maga számára alkotott költőnk, amelyben egészen más törvények uralkodnak, mint az eddig látott verseiben. A két jelentés elkülönülése azonban - véleményünk szerint - csak látszólagos, mert van közös magjuk. Mindkettőben egy harmonikus, arányos világ körvonalai készülnek kirajzolódni. Egy ponton pedig ~~- mint majd látni fogjuk -~~ közvetlenül is egymásba kapcsolódik az "új világ" két jelentése: ~~akkor,~~ amikor kiderül, hogy a költő tudatosan készül megteremteni a maga számára e világot, mert magában akarja kiküzdeni az "új világot", hogy azután mintegy példaként felmutathassa.

A motívum 1935-ben, a "Mi emberek" című versben jelenik meg először. A vers - mely Török Gábor szerint három töredék²⁵⁰ - ellentéteiben, konkretizációiban egyértelműen utal az adott világ /a költő jelene/ embertelenségére, kegyetlenségére, s az ezzel szembeni költői törekvésre, az értelem szerepére:

Szépen beszélsz! Fogalmad úgy
világít, mint ott kinn a nyers tél
s igazad van! De most aludj,
ma éhez tél és nem kerestél,
egész nap új világra lestél.

A motívum 1935-ben, a "Mi emberek"-ben még 'csak' fogalmi jellegű, az "új világ" a tudatban megfogalmazható csupán. A vers láthatólag kötődik korábbi műveihez is. A "Fogalmaid úgy világít, mint ott kinn a nyers tél" a "Téli éjszaka" e sorának lehet ujrafogalmazása, visszatérése: "Tündöklik, mint a gondolat maga, a téli éjszaka." De ugyanakkor előreutalás is - egy későbbi vers zárósorait is előlegezi:

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzeled, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

/Ars poetica/

A "Mi emberek" - látható - fordulatot jelent e szempontból József Attila költészetében. Ha az ezután született verseit ehhez mérjük, másként kell már olvasnunk sorait. Így a "Mint gyermek" harmadik szakasza is általános érvénnyel hangzik:

Világot hamvasztottam el szivemben
és nincs jó szó, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát...

A vers így a korábban már vizsgált más összefüggéseken túl - szintén egy új világ szorongva-várásának a példája.

Törvényszerű, hogy az "új világ" szorosan kapcsolódjék az ujrateremtés, ujraszülés gondolatköréhez. Önmaga ujrateremtéséről vall költőnk az "Emberiség"-ben is:

Óh, emberiség, kit törött anyám
szenvetni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te kétmilliárd párosult magány!

A vers anyára-utalása nem véletlen. Mind az anya-idézés, mind pedig az "új világ", az ujraszületés megfogalmazásai logikus módon idézik műveibe a teremtéssel járó, az azt szükségyszerűen megelőző szenvedést, kint is. Már az "Emberiség" utolsó szakasza is hangsúlyozza:

Vértelen arra vársz, hogy véred ontsák
s föl-fölmutat a társuló bolondság,
mely téged minden kinban megtalál.

Későbbi verseiben is gyakori a motívum. A "Majd emlékezni jó lesz" című versében írja: "Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van." Az "érett fő" állapítja itt meg, hogy a 'kin' az adott társadalmi rendből fakadó szükség-szerűség: következmény:

Mert hordtam téglát kinnal s jól tudom,
a ki teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben időm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.

De ugyanez a kin egyuttal előlegez is egy másik világot: ez a kin képes lesz egy megálmodott világ - az "új világ" - valóra váltására is. S e történelmi sorsfordulóban felnagyított szerepet tulajdonít a költő saját személyiségének is:

Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kin, világot vált valóra -
én nem csalódom - minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.

Egyetemessé, bizonyossággá lesz e kin a "Ha a hold süt" című versében:

Ez a zaj, ez a kin, e világreccsés
nem szünve, dühöngve növekszik.

De a Kosztolányi halálra irt versben is tudatosítja: "A kinba még csak most fogunk, mi restek" /Kosztolányi/.

A "Flóra"-ciklus "Már két milliárd" című versében a kin hiábavalóságának ad hangot. A vers a lemondást sugallja.

Az "Emberiség"-ben szereplő "két millirád párosult magány", amelyért nem félt ujrászületni - itt úgy jelenik meg, mint amiért nem érdemes már vállalni a küzdelmet:

Már két milliárd ember kötöz itt,
hogy belőlem hü állatuk legyen.
De világtól délre költözik
a szép jószág s a szelid érzelem.

Mintha eltávolodott volna a költő a közösségtől, a tömegektől. Mintha ellentmondás feszülne a hivatásának teljesítésére készülő költő s a célt még nem látó tömeg között. Az ellentmondást csak saját személyiségének fölnagyításával tudja föloldani, s a szerelemhez fordul segítségért, erőért:

már nem tudom, megadom magam kényre,
ha nem segítesz nékem szerelem.

De e szerelem igazulásával visszatalál a közösséghez, mert szerelme egyet jelentett e közösség vágyaival, mert a szellem erejével a költői magatartásban hirtelen beállott változás okát is meglelte:

Ugy kellesz, mint a dolgos tömegeknek,
kik daccal s tehetetlenül remegnek,
mert kinjuktól jövőnk nem született meg,
munka, szabadság, kenyér s jószavak.

"Költészetében - írja Bóka László - helyreállt a dolgok természetes rendje, verseiben az ember meglelte helyét:

a legmagasabbra felfokozott én egyesült a közösséggel. Mert nem úgy szóltak hasonlatai, hogy úgy kell a munka, a szabadság, a kenyér és az emberi öntudat a dolgozó tömegeknek, mint ahogy Flóra szerelme kellene neki, tehát nem a közösséget jellemezte önmagával, hanem a közösséggel önmagát. Ha vágyait költői magasba emelte, hogy fényük világra szóljon, a magasabb szintet, az értékek magasabb grádusát, a valóság szubjektivitásánál magasabb objektív valóságot a közösségi gondolatban lelte meg."²⁵¹ Közösségre találása és szerelem-igénye párosulnak későbbi verseiben is. E nélkül nem bizik már önmagában. Ha csak egy pillanatra is elveszti kapcsolatát a közösséggel, ha veszélyben érzi a szerelmet, akkor máris a személyiség felbomlásának tudata lesz urrá rajta. Szinte könyörgővé válik ekkor a hangja, mert követeli az egységet, a teljességet - legelsősorban is a maga számára:

Fogj össze formáló alak,

.

ne vakítsd meg a lelkemet,
néha engedd, hogy mennybe lásson.

Kinek mindegy volt már a kin,
hisz gondjaid magamra vettem,
az árnyékvilág árkein
most már te őrködj én felettem.

/nem emel föl/

S amint arra már korábban is utaltunk, ezekben a versekben újraidéződik a költő anya-képzete is. Az "árnyékvilág árkein" - utalás lehet az anyára, a maga-teremtette anya elfeledésére, de ugyanakkor az "új világgal" szembeni, még

létező jelenvalóra is.

A "Flóra" című versében már kimondottan is az anyára utalva - az "uj világ" verbálisan is együtt szerepel az ujraszületés, az ujjászületés gondolatával, amely az átkos, örökös félelemmel és szorongással szembesül. Flóra így lesz azonosíthatóvá az anyával s lesz egyúttal az "uj világ" létrehozójává, szimbólumává is. Flóra segíthet abban is, hogy a kin feloldódják:

Tudnál-e, Flóra, annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a kint, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?

Tudnál-e engem uj világra hozni,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt a félelemmel?

Hogy az "uj világ" itt is kettős értelemben szerepel, azt az "ismét adakozni" bizonyítja. A költő újra és újra hangoztatja, hogy magában s költészetében kell felmutatnia először az "uj világot", saját személyiségét kell kiteljesítenie ahhoz, hogy segítségére lehessen másoknak is. A vers egésze is bizonyítja, hogy az egyetemes igényű kérdések a személyiségbe, a személyes sorsba transzponálódnak itt is, mint már annyiszor. Az első rész utolsó szakaszában szereplő "mily terhet vállal" - mint már láttuk - multértelmező szerepet is kap: a korábbi versek azonosításai révén utal az anyára, a fiával terhes s a korán elhunyt anya képzetére is /"kibékülnék a haragvó halállal"/. De utal a költői feladat minden áron való teljesíteni akaráására is: a várt

uj világ megteremtésének igényére.

Lennél-e nyugton mindenütt a rosszban?
Fontold meg jól, szived mily terhet vállal.
Én, aki vele mind csak hadakoztam,
kibékülnék a haragvó halállal.

Mig a vers első része csupa kérdés, addig a második rész minden szakasza egy-egy paralell-válasz. A válaszokban azonban ott van a kétség, a félelem is. Ezt a versrészt a felmérések, felismerések, félelmek; a megvalósultat, a már létezőt a lehetőségessel szembeállító "mig", "ha", "tán" és újra "ha" határozószók sorozata alkotja, mert még e felszabadító, boldog szerelem is kétségeket szakít ki a költőből: azokat a kétségeket, amelyek éppen nem szerelmi lírájának voltak elsősorban sajátjai:

Félek, nem tudod megbocsájtani
eltékozolt, ostoba, könnyű multam,
és majd ezerszeresen fáj, ami
ezerszer fájt, mig szeretni tanultam.

Félek, nem ér majd annyit életem,
törekvésem és vágyam, testem, lelkem,
hogy megbecsülj, ha el nem érhetem
önnön jószágom útján győzedelmem.

Nehéz a szivem, hiszen but fogam:
örömök tán a büntetésem hozzák,
hogy sirva nézem majd ha boldogan
sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád.

Flóra e versekben mégis: "kétes létben a bizonyosság"
/Mégméreссél/, mert e szerelemből Flóra segítségével megszülethet a költő "uj világa". S e szerelemben született uj világ -/képi megfogalmazásában egyetemessé lett: "egész világom ege lettél" - mondja Flóráról/- a szerelmét a mindenséggel azonosítja.

A költő megerősödik hitében, s a "tankkal, vasakkal
fölvonuló ember alja" ellen bátran áll kis válaszként
megrajzolja a jövő perspektíváit:

Mert mi teremtünk szép, okos lányt
és bátor, értelmes fiut,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint nap fényéből a Tejút, -
és ha csak pislog már a Nap,
sarjaink bizóan csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba. /Március/

Talán ez visszhangzik a "Könnyű fehér ruhában" című vers
soraiban is:

Megalkotom szerelmemet...
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen - a szívem nem remeg -
könnyű fehér ruhában.

Hogy teremtésről /"megalkotom"/ van szó e versekben, arra
a legszebb bizonyíték az "Én, ki emberként...", amelyben
már többet árul el e szerelem és megújhódni-akarás tartal-
máról, mint korábban. Kozmikus méretűvé nő Flóra alakja:

Flóra, karcsu, szép kehely, állsz előttem,
mint csokor van tűzve beléd a mennybolt,
s napvirág felhők, remegő levél közt
hajlik az estnek.

Szinte isteni erővel ruházza fel szerelmét a költő. A má-
sodik versszakban szólal meg legerélyesebben az ujratere-
mődni-akarás igénye:

Ajkaidról lágý lehű, száz varázslat
bűvöl el, hogy hű kutyaként figyeljem
könnyű intését okos ujjaidnak
mint leszek ember.

A költői kép mintha Michelangelo "Teremtés"-ének ujrairása lenne, olyan szuggesztív erővel hat. A "könnyű intését okos ujjaidnak" legalábbis emlékeztet a "Teremtő" ábrázolására, a teremtő mozdulatára. A gyöngédséget bizonyítja Török Gábor is, amikor a "lágý lehü" szókapcsolatot vizsgálja. Arra próbál választ adni, miért a 'leh' szerepel a 'lehelet' helyett. "Rövid hangalakja folytán - írja - a leh = kis lehelet, leheletecske is. ...A kész versben is, vázlataiban is a szeretett nő varázsának légiessége, szinte testietlenné, anyagtalanná szublimálódott volta válik ezzel az eszközzel is sugalmazóbbá."²⁵² A vers vázlatai mást is bizonyítanak. A fentebb idézett szakaszt megelőzve a kéziratban szerepelt egy versszak, melyet a gépiraton húzott át a költő.²⁵³ Az eredeti szöveg újabb bizonyítéka lehet annak, hogy a Flóra-versek is - ha a korábbiaktól eltérő módon is, de - az anyát idéző versek közé sorolhatók. A kihagyott versszak a következő volt:

Mint az eltévedt gyerek este, fáradt
sirni s akkor megdobban a szíve szörnyen
tudja, hogy fusson haza, - lelke anyja,
így vagy eszemben.

Hogy egy tiszta, harmonikus, arányos világ megteremtésének pillanatáról szól a költő, azt pedig a negyedik versszak bizonyítja, ahol újra együtt szerepel az egész természeti világ szimbólumaként: a fű s a bogár:

Lelkem szöktet, peripán, a képed,
épp csak érintvén vizeket, mezőket
Két szemedből füre, bogárra, tiszta
értelem árad.

Egy másik Flóra-versben: a "Sas" címűben bonyolult költői képpel találjuk szembe magunkat. De e bonyolult kép is az új világ megformálása. A mindenséget felfaló madár nem más, mint a költő és Flóra, akik így "új valóra" váltják egymást:

A mindenséget falja
csilló azuri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a fogoly világ hullat
könnyes üvegszemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosuló reggel.

E sorok úgy is értelmezhetők, hogy a mindenség nem más, mint a költő - Bóka szavával - 'sebként égő-hevülő világa', s a madár ezt felfalva megszabadítja a "fogoly világ"-ot:

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.

Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
En őt váltom és engem
ő vált így új valóra.

Hogy Flóra azonos ~~lenne~~ az "új világ"-gal, azt más versével is bizonyíthatjuk. A "Csak most" című apát idéző versében az apjáról rámaradt legendához alakítja költői képeit:

Csak most, hogy új világba tartok
Flórák az én Amerikám.
Elenyésztek a régi partok,
nem ödöngök zajuk-bajukban:
az emberarcok mélyiről
új értelem szegélye bukkan.

*Itt az új világ
váltás helye:
Amerika és az ő
új világa*

A "Hazám" soraiban is ott érezzük az apát is, amikor a kivándorlókról szól:

Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk,
s kitántorgott Amerikába
másfél millió emberünk.

Az illuziókat kergetőkkel szemben kimondja, hogy nem a kivándorlás útján, nem Amerikában, nem e 'térben', hanem az 'időben', a társadalomban keresendő az "uj világ":

Multunk mind össze van torlódva
s mint szorongó kivándorlókra,
ránk is úgy vár az uj világ.

Talán épp itt, a "Hazám"-ban látszik a legégetőbbnek az uj világ hiánya s követelése a legszükségyszerűbbnek. A második szonett kemény lirája - akár egy szociográfia. E felsorolással ad hirt a költő az elmaradottságról, a szorongásokról, a kiszolgáltatottságról, hogy eljussan a föl-szabadulni akarás megfogalmazásáig:

Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár

bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessek:
föl kéne szabadulni már!

A föl-szabadulás vágya, követelése, s a következő versszakban megrajzolt kép: a már föl-szabadult nép törvényhozásáról - már az "uj világ"-ról informál bennünket.

S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyülekezetében
hányni-vetni meg száz bajunk.

Az utolsó versszakban pedig újra visszatér a költő a
keserű jelenre:

Az erőszak bűvöletében
mit bánja sok törvényhozó,
hogy mint pusztul el szép fajunk!

Az új világ s a fölszabadulás iránti vágya jelenik meg
a "Mint a tejut" című töredékében is - mutatva, hogy mi-
lyen nagy jelentőséget tulajdonított e vágyának.

Mint a Tejut a vonuló
egék táguló
boltozatán
s mint a valóság heveny láz után
ugy ragyog és világít
lelkemben, mely világot áhit,
az emberi fölszabadulás.

Mint társadalmi láttelelet, hangzanak az "Ős patkány ter-
jeszt kórt..." kezdetű versének sorai.

Az elnyomás csapatban károg,
élő szívre, mint dögre vár
s a földgolyón nyomor szivárog,
mint hülyék orcáján a nyál.

E fasizmus ellen írt versében is a szabadság teremtet-
te-szülte rendnek, a szép törvénynek a nevében és hitében
méri fel az ennek ellentmondó jelen-való világ embertelen-
ségét és kegyetlenségét. Ebben a világban a költő szava a
sakál vonításához válik hasonlónak: haszontalannak, fölös-
legesnek látszik. Még a költő számára korábban oly kedves
csillagok is - most mintha menekülésre kényszerítenék

kinzó fényükkel:

Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastőrökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szurva -
/itt csak meghalni sikerül/

De az utolsó versszakban a mégis-élethelyzetet megterem-
teni akaró költő alakja sejlik fel, aki mindezek ellenére
hinni tud a kin feloldódásában, az új világ megvalósulásá-
ban:

S mégis bizom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...
Bizom, hisz, mint elődeinket,
karóba nem huznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kin -
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

József Attila - mint láttuk - az új világ megteremtéséért
folyó küzdelemben központi fontosságúnak tartja saját sze-
mélyiségét. E versekben egy olyan költő 'portréja' rajzo-
lódik ki, aki érzi egyéniségének súlyát, s egyénisége su-
lyával szinte rákényszeríti az embereket arra, hogy a sze-
mélyesnek tetsző kérdéseket-problémákat, azok fontosságát
átérezzék és magukévá tegyék. Ez a magyarázata - a már lá-
tottakon túl - József Attila személyességének: annak, hogy
a költő mindig a maga nevében s mindenről személyes /lát-
szólag: csak /!/ személyes/ ügyeként szól. E személyesség
jeleit láthattuk szinte mindegyik, az "új világ"-motivumot
felmutató versében. Ott láttuk az "új világ"-gal szembesi-
tett "árnyékvilág" anya-idézésében, vagy az "elenyésztek
a régi partok" apa-idézésében, a "Flórámm az én Amerikámm"

szerelem-alkotó tendenciájában s leginkább ott láttuk magának a teremtésnek a képzetében. Ez a személyesség, a személyes sors hangsúlyozott újra- és ujraírása azonban: valójában - amint ezt bizonyítani igyekeztünk - egyuttal a legmagasabb foku társadalmiságot jelenti, mert lirája "ösztönösségét erős közösségi tudat szabályozza."²⁵⁴

Ezért érezzük a József Attila teremtette "új világ"-ban "az élet fesztelen közelségét s érezzük szigorú törvényszerűségét is."²⁵⁵ Ezért s így érthető a költő tudatossága, törekvése saját személyiségének kiteljesítésére. Egzisztenciálisan érezte és élte át korának társadalmi problémáit s így joggal hihetett önmagában s ezzel együtt a magában már kiküzdött "új világ"-ban. Ezt fogalmazta meg mérnöki pontossággal "Ars poeticá"-jának eredeti, Németh Andornak ajánlott gépiratán:²⁵⁶

Én utánam repes a hűség.
Én értem sir, kit esz a rák.
Énbennem öláli meg hőstét
Az ujnak készülő világ.

+ + +

A dolgozat szerzője az első fejezetben ígéretet tett arra, hogy nem marad adós a költő utolsó verseiben hangsúlyozott szerepet betöltő aránytalanság-képzetek magya-

rázatával. Az indokoltnak látott magyarázatot a korábbi versek ide mutató motivumainak vizsgálatával kívántuk - s reméljük, sikerült - megragadni. Bizonyítani akartuk volna ezzel is, hogy e képzetek nem csak a kései versek sajátjai. Vélt következetességünket is szeretnénk igazolni, amikor nem hagyjuk figyelmen kívül az "új világ" motivumnak az utolsó versekben élesen kiütköző jelentésváltozását sem. A motivum jelentésváltozásai ugyanis nem függetlenek az utolsó versekben fölerősödött általános aránytalanság-képzetektől.

A külvilágtól való mind teljesebb elidegenülését, önmagába zártságát, embertelen /ember nélküli és iszonyatos/ magányát panaszolják aránytalanság-képzetei. "A tárgy-egyén mind elválík a többitől, / magába mélyed és talán megsemmisül" - írja a "Szürkület"-ben; "Már nem fogok kézen, amit megfogok" - mondja lemondó belenyugvással a "Könnyű emlékek..."-ben. Ezzel párhuzamosan a világot és annak jövőjét is egyre komorabban szemléli. A korábban pozitív példaként szerepeltetett kozmoszt, s annak az áhitott rendhez hasonló kimért, pontos mozgását most a "makacs égitestek" értelmetlen forgásának látja /Miben hisztek.../. Hiába hangoztatja: "énvelem a hűség van jelen", mert ugyanakkor a világ az "üres ürben tántorog" /Négykézláb másztam/. Bizonytalannak érzi e világ jövőjét:

. a világ
a táguló ürbe lengve
jövőjének nekivág;

ahogy zug a lomb, a tenger,
ahogy vonítanak éjjel
a kutyák...

A végzetszerűség eluralkodásának lehetünk tanúi ezeknél az utolsó verseknél. "Ugy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról" - állapítja meg szorongva /Le vagyok győzve/. Összegezni látszó végső ítéleteket mond ki. Érzí, hogy nincs lehetőség már a világ sorsának irányítására, s ezért akarja föloldozni önmagát és az emberiséget is:

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne leld meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vedd meg.

Nem tekinthető véletlennek, hogy utolsó számadásában, a halál törvényét megértő és elfogadó utolsó versében is ott van, nyomatékosan hangzik fel az "új világ" kifejezés. "Ime, hát meggleltem hazámat" - kezdi a verset, amely keserű panasz, vád - a szöveg méltóságteljesen nyugodt hangzása ellenére is. Határozott, kiméletlen szembenézés ez a jelen-
nel:

E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell /mily sajnálatos!/
a háboruból visszamaradt
huszfilléres, a vashatos.

Sem a vasgyűrű, melybe vésve
a szép szó áll, hogy új világ,
jog, föld. - Törvényünk háborus még
s szebbek az aranykarikák.

Mintha csak a "Hazám"-ban - hittel, bizalommal - fölvetett kérdésekre válaszolna. Egyértelmű a költő válasza: nincs még szükség az "új világ"-ra, megvalósításának még nincs

itt az ideje.

E versek - meggyőződésünk szerint - nem azt bizonyítják, mintha a költő elvesztette volna az új világ eszméjébe: az arányos világ megteremtésének gondolatrendszerébe vetett hitét, hanem azt mutatják, hogy költőnk - aki megálmodta, megalkotta magában e világot - nem látja e világnak a valóságban való realizálási lehetőségét. Utolsó versében is megszólal annak a hite is, hogy "ezek a törvények - bár az egyént elpusztították és kivetették - a tágabb emberi közösségnek majd az életét is jobbra teszik." - hangsúlyozza Tamás Attila is.²⁵⁷ Ezt világosan mutatja az egész életművet lezáró utolsóként írt strófa:

Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tüzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.

Ez magyarázza egyuttal az utolsó versekben fölerősödött aránytalanság-képzeteket is. "Mióta éltem, forgószélben próbáltam állni helyemen" - mondta ki utolsó versében ugyanazt a felismerést, amit már másutt is formába kényszerített. Emberi élete végességét hangsúlyozza a költő, jelezve, hogy csak az embert, az egyént lehet elpusztítani.

Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.
/Le vagyok győzve/

De aránytalanság-képzeteit is szigorú rendbe, formába kényszerítette az értelem költői-emberi erejével. A versek szigorú rendje küzd ekkor a költőn eluralkodni akaró káosz

érzésével.

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal.

/Karóval jöttél/

- hangzottak feszes s mégis könnyed ritmusu, tiszta rímekkel szóló sorai. S a "másvilág" kifejezésében ott érezzük sűrítődni a lehetetlennel való szembenézését. Utal a kifejezés az anyát holtából föltémasztani akaró, az apát a legendából megteremteni szándékozó s az önnön halálával is szembenézni tudó költőre. S utal a kifejezés - úgy érezzük - egyuttal a teljesség, az új világ hiányára is. Számadás és számonkérés ez a néhány sor egyszerre: életművének, nagy vállalásának aránytalanságait mutatja. "Tejfoggal kőbe mért haraptál?" - idézte Fábry Zoltán e sort a költő születésének hatvanadik évfordulóján, s joggal tette hozzá az aránytalanság-képzetek örökérvényű magyarázatát adva: "Igy, ilyen elveszetten, ilyen paradox kapcsolással költő még nem tárta fel titkát, csodáját. De épp ez a teljes reménytelenség tette lehetővé azt, amit ma bizonyossággá tudatosítunk: óriás voltát;" 258

UTÓSZÓ helyett

"Csak disszonancia által lehetséges műalkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál."

Alig több, mint két évvel a költő halála után így próbálta összegezni József Attila életművét az értő kritikus, Bálint György: "Szemlélete, sokoldalú kulturáján keresztül is friss, kritikus munkásszemlélet maradt: a világot zajló ellentétek összességének tekintette, szakadatlan diszharmóniának, mely mégis harmóniára törekszik. Szenvedéseken, csalódásokon át is szerette ezt a világot, ragaszkodott a valósághoz és részt akart venni formálásában."²⁵⁹ Egy másik kritikusát, Szabó Istvánt Berzsenyire emlékezteti József Attila költészete, mert "Berzsenyi abban látta a költészet célját, hogy 'lelkünk minden erejét harmóniás emeltségbe hozza'." Az analógiát azért érzik jogosnak az Erdélyi Helikon kritikusa, mert József Attila épp "a harmóniát vélte költészetével egymaga megteremtteni. Hitt benne naiv hittel, remélte végső pillanataig."²⁶⁰ A kortárs költő, Szabó Lőrinc is hasonlóan rajzolta meg költőnk portréját: "...értelem és személyi tisztulás utáni hősieles vágyakozás és törtetés: ez József Attila, a költő."²⁶¹ Megint másutt, Darvas József tollá-

ból pedig ezt olvashatjuk: "A szenvedés diszharmóniájával volt tele élete, - hát mindig a harmóniát kereste."²⁶²

Sorolhatnánk a költő halála után született kritikákat, visszaemlékezéseket - valamit mindig ott lelnénk e látszólagos kettősségből, e látszólagos ellentmondásból, melynek végpontjai mindenütt: diszharmónia és harmónia.

József Attila egyértelműen föloldotta e végpontok ellentmondását, a közöttük huzódó feszültséget. Tervezett Bartók-tanulmánya vázlatának negyedik pontjában adta kristálytiszta magyarázatát nem csak Bartók Béla zenéjének, de saját alkotói módszerének: a dialektikus művészetszemléletnek is. "Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál."²⁶³ Ezzel az alaptétellel költőnk föloldotta, logikusan egymás mellé rendelte, egymásból következőknek tekintette egész életművének összeegyeztethetetlennek látszó ellenpontjait - ellentmondásait. Költészetében következetesen valósította meg felismerését, hiszen költészete nem más, mint disszonancia és konszonancia, diszharmónia és harmónia szintézise.

Talán nem is véletlen, hogy a József Attila-életmű értékelésében fordulatot jelentő 1958-as József Attila-ülészagon elhangzott előadások és hozzászólások nagy része - többek között - éppen a Bartók- és József Attila-életmű közös vonásait hangsúlyozták.²⁶⁴ S az újabb József Attila-szakirodalom már joggal mutathatja ki, hogy költőnk volt az, aki a népi és a modern, a nemzeti és az egyetemes emberi,

a mélység és magasság bartóki szintézisére vállalkozott.²⁶⁵

+

E dolgozat szerzője is szeretné hinni, hogy hozzájárult ennek bizonyításához József Attila aránytalanság-képzeteinek és arányosság-igényének vizsgálatával. Igazolva láttuk, hogy e képzetek egy XX. századi életérzés: a szét-törtség, a káosz, a csonkaság-tudat jellegzetesen József Attila-i megfogalmazásai. Ha - az általunk választott motívumok 'fölfejtése' segítségével - sikerült bizonyítanunk, hogy ~~korélmény~~ megfogalmazásainak szintézise eleven hatóerőként van jelen 'személyes' lirájában, s ha sikerült igazolni, hogy személyessége magasfoku társadalmiságot jelez - akkor e dolgozat már nem volt hiábavaló.

JEGYZETEK

NÉVMUTATÓ

VERSMUTATÓ

JEGYZETEK

1. NÉMETH ANDOR: Kelj fel és várj. [sic!] = Ujság, 1938. febr. 20.
2. VÖ. József Attila Összes Művei/a továbbiakban: JAÖM/IV. Akadémiai, 1967. 193.: "A 'Szabad-ötletek'-et egy vastag, fehér papirborítású füzetbe három alkalommal írta. Dátum csak egy van a füzetben a számozott 1./tulajdonképpen 7./ lapon: 36. máj. 22.; a számozatlan 3. lapon kezdődő Foglalat datálása: vasárnap este 3/4 9-kor /tehát 1936. május. 17./; majd a számozott 112. lapon: vasárnap d.u. 1/2 6-kor ottho-ittho /tehát 1936. május. 24./."
3. NÉMETH ANDOR? uo.
4. NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. = Csillag, 1948. július. 33.
5. GYERTYÁN ERVIN: Egy új József Attila vers? = Élet és irodalom, 1972. júl. 1. 9.
6. VEZÉR ERZSÉBET: Ismeretlen József Attila-kéziratok. = Irodalomtörténet, 1971. júl. 17. 29. sz. 9.
7. Bizonyítékként kezeli és felhívja rá Gyertyán Ervin figyelmét Tasi József is. - VÖ. TASI JÓZSEF: Még egyszer a Szabad ötletekről. = Élet és irodalom, 1972. júl. 22. 30. sz. 2.
8. JAÖM. IV. 194.
9. Uo.
10. NÉMETH ANDOR: Kelj fel és várj [sic!]. ih.; és NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. ih. 32-3.
12. NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. ih.
11. JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete. Cserépfalvi. 1940. 161-4.
13. Uo.
14. Bori Imre ezt a következőkkel bizonyítja: "A Szabad-ötletek kézirata viszont arról tanuskodik, hogy a költő megmunkálásakor az utókorra is gondolt, s hogy alapjában véve irodalmi szöveggént kezelte: címmel látta el, s mert nem semmisítette meg, művészi ambíciójának szellemében közeledett hozzá. Nincs okunk tehát, hogy ne irodalmi szöveggént, műalkotásként értelmezzük ... egy ilyen mű lehetősége több mint egy évtizede kísértett már József Attila költésztében, szinte az első mama-vers óta, a harmincas években pedig a mű megszületésének a lehetősége is megszokozódott: a versek egész csokrában szólalnak meg azok a problémák, amelyeket a Szabad-ötletek tár majd fel, megszokasodnak az életvallomások versben és pró-

zában egyaránt, s tudatosodnak benne traumáinak nemcsak társadalmi, hanem magánemberi, életsorsbeli vonatkozásai is ... A szürrealista asszociációs munka gazdag tárháza és pédátára ez a József Attila-szöveg, s ebben nemcsak életrajzának sötétségbenaz emlékezet titkos rekeszeiben megbuvó tényei kerültek felszínre, hanem költőiségének mechanizmusa is megmutatta magát. Alkotó műhelyének vizsgálata, töredékeivel és rögtönzéseivel egyetemben, költészetének mélyebb rétegeit is megvilágíthatja - bizonyítva, hogy József Attila költőiségének mélyén a szürrealizmus mint világkép és mint költői technika, képteremtő elv vitathatatlanul és természetesen volt jelen, s hogy életműve a szürrealizmus nélkül nem jöhetett volna létre." - VÖ. BORI IMRE: A szürrealizmus ideje. = A magyar irodalmi avantgarde.II. Forum.Ujvidék,1970. 124-7.

15. GYERTYÁN ERVIN: im.
16. NÉMETH ANDOR: Kelj fel és várj. ih.
17. Az idézetek sorrendje és a közlés módja megegyezik a Kritikai Kiadás szövegével, annak sorrendjével. - VÖ. JAÖM.IV. 28-34.
18. Az eredeti kézirat hasonmása szerepel két könyvben is s ezeken tisztán olvasható a "kis nő". - A hasonmásokat ld. GYERTYÁN ERVIN: József Attila.Arcok és vallomások.Szépirodalmi, 1970. 178.; BALOGH LÁSZLÓ: József Attila.Nagy Magyar Írók.Gondolat, 1970. 133. /Mj.: amikor idézik a szöveget, ők is kipontozák ezt a részt!/
19. BÁLINT GYÖRGY: József Attila versei. = Pesti Napló, 1935.jun.29.
20. Uo.
21. BÁLINT GYÖRGY: A fájdalom zsenije. = Pesti Napló, 1938.jul.17.
22. VARGA ERVIN: Pathográfiai tanulmány József Attiláról. Ideggyógyászati Szemle, 1966.jul.7.sz. 195-204.
23. Uo.
24. BÁLINT GYÖRGY: Az értelem vértanúja. = Ujság, 1939. dec.10.
25. Uo.
26. BÓKA LÁSZLÓ: József Attila életműve./József Attila összes versei./ = Az Ország Utja, 1938.szept.9.sz. 187-9.
27. VÁGÓ MÁRTA: Visszaemlékezés József Attilára. = Irodalomtörténeti Közlemények,1955.2.sz. 192-7.

28. Azért válaszsvers, mert mint a Kritikai Kiadás írja: "Illyés Gyulának szól, válaszul a Nyugat 1937. júniusi számában megjelent Szolga című versére. ... Ez Fejtő Ferencnek szólt, de a nagybeteg költővel elhitették, hogy őt rágalmazza. /Illyés Gyula nyilatkozatát lásd erről: Magyar Csillag 1941.314. és szóbeli közlése./" - JAÖM.II. 454.
29. BALOGH LÁSZLÓ: im. 204-5.
30. VÖ. SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életek indulója./József Attila pályakezdése./. Akadémiai, 1963. 70.; József Jolán emlékezése szerint édesanyjának is tett ilyen ígéretet József Attila. - VÖ. JÓZSEF JOLÁN:im. 36.
31. IZES MIHÁLY: "Mig össze nem rogyasz."József Attila "Keróval jöttél" és Váci Mihály "Te bolond" című versének összehasonlító elemzése. = Irodalomtörténet, 1971. 954.
32. ld. mint pl. Németh Andor.
33. EGRI PETER: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 260.
34. SZALATNAI REZSŐ: József Attila. = Magyar Ujság/Pozsony/, 1938.jul.10.
35. ERNST FISCHER: Korszellem és irodalom. Gondolat, 1966. 11.
36. Marx-Engels: A német ideológia. idézi: TAMÁS ATTILA: Költői világképek fejlődése AranyJánostól József Attiláig. Akadémiai, 1964. 75.
37. TAMÁS ATTILA: im. 100.
38. ERNST FISCHER: im. 77.
39. Ld. erre vonatkozóan: TAMÁS ATTILA: im. 58-67.; BÓKA LÁSZLÓ: A lírikus Arany. = Válogatott tanulmányok. Magvető, 1966. 195-245.; KOMLÓS ALADÁR: A magyar költészet Petőfitől Adyig. = Költészet és bírálat.Gondolat, 1973. 84-133.; NÉMETH G. BÉLA: A magyar századvég szakaszai és jellege. = Mű és személyiség. Magvető, 1970. 453-66.
40. Robert Musil - idézi: ERNST FISCHER: im. 12.
41. C. M. BOWRA: Az alkotó kísérllet. Európa, 1970. 224.
42. TAMÁS ATTILA: Lira a XX. században. Tankönyvkiadó, 1975. 22.
43. Uo.
44. C. M. BOWRA: im. 34.
45. TAMÁS ATTILA: im. 66.

JAÖM 2:466

38.

kegyben:
melléklet,
munkáján,
294

46. C.M. BOWRA: im. 143.
47. Uo.
48. A magyar irodalom története.IV. Akadémiai, 1965. 47.
49. TAMÁS ATTILA: Költői világképek ... 81.
50. Uo.
51. RÉVAI JÓZSEF: Ady. Szikra, 1945. 6.
52. TAMÁS ATTILA: im. 97.
53. J. NAGY MÁRIA:"A szó művészete".Bevezetés a stílus-elemzésbe. Bukarest, 1975. 40.
54. KIRÁLY ISTVÁN: Ady Endre. Magvető, 1972. 228.
55. Uo.
56. Itt vitatkozunk Schweitzer Pál álláspontjával, mely szerint a szimbólumok leegyszerűsödéséről van szó.
- Vö. SCHWEITZER PÁL: Ember az embertelenségben. Akadémiai, 1969. 173.
57. TAMÁS ATTILA: im. 98.
58. Uo. 100.
59. Uo. 82-4.
60. Vö. SZABOLCSI MIKLÓS: Nemzetközi avantgarde. = Kritika, 1967. 12.
61. Vö. SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életek indulója. 526.
62. ERNST FISCHER: im. 13.
63. SÓNI PÁL: Avantgarde-sugárzás /Modern törekvések a romániai magyar irodalomban/. Kriterion, 1973. 250.; Számos ilyen példát hoz Bori Imre is vantgarde-sorozatában.
64. E különbségre mutat rá Egri Péter is: "A legszembetűnőbb különbség az, hogy Ady az egész, Kosztolányi a rész szempontjából ábrázolja az egésznek részekre törését. Adytragikusnak látja és láttatja, hogy "Mind-en Egész eltörött", Kosztolányi - némi rezignációval - beéri a résszel is ... Kosztolányi életérzése kevésbé meghatározott, kevésbé polarizált. Költészete nem varázsolja el oly vizionárius végletességgel a világot, mint Adyé, de az álomszerűen bágyadt elhanyaglás hangulatait sokkal ritkábban és szelídebben ellensúlyozza költői ellenpont, mint Ady lírájában." - EGRI PÉTER: Álom, látomás, valóság. Gondolat, 1969. 38-9.
65. Az "Esti Kornél éneké"-vel kapcsolatosan megjegyzi "A magyar irodalom története" V. kötete, hogy az "a 'homo moralis' költészetével és, a vers sok részle-

- te szerint különösen Babits lírájával felel." - A magyar irodalom története. V. 324.; Ehhez hadd tegyük hozzá, hogy véleményünk szerint itt Kosztolányi József Attilával is "felel": gondoljunk csak "A Dunánál" soraira: "Alig hallottam sorsomba merülten, / hogy fecseg a felszín, hallgat a mély."
66. POMOGÁTS BÉLA: A líra tárgyias fordulója és a Nyugat második nemzedéke. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1976.2. 167.
67. Uo.
68. TAMÁS ATTILA im. 77-84.
69. József Attila: Irodalom és szocializmus. JAÖM.IV.91.
70. Uo. 92.
71. TAMÁS ATTILA im. 6.
72. V8. POMOGÁTS BÉLA: ih. 176.; valamint: v8. A magyar irodalom története.c. kézikönyv VI. kötete 1929-re, Bóka László 1928 és 1932 közé teszi a fordulót. - BÓKA LÁSZLÓ: A magyar irodalom története a két világháború között. = Válogatott tanulmányok. 1113.;
73. BABITS MIHÁLY: Bevezető. = Nyugat, 1929.jan.1. I.sz. 67-8.
74. POMOGÁTS BÉLA: ih. 177.
75. KÁNTOR LAJOS: Alapozás./Klasszikusok-Kortársak/. Kriterion, 1970. 238.
76. GAÁL GÁBOR: A Korunk éveinek margójára. - idézi: Kántor Lajos: im. 238.
77. CSÖÖRI SÁNDOR: Muzsapiac. = A költő és a majompofa. Magvető, 1966. 163-4.
78. FORGÁCS LÁSZLÓ: József Attila esztétikája. Magvető, 1965. 344.
79. ZAPPE LÁSZLÓ: A szemlélettől a világnézetig.József Attila költészetének fordulópontja. = Irodalomtörténet, 1970. 880.
80. LÁNG GUSZTÁV: József Attila költészete.A gondolkodó. = Utunk, 1971.jun.11.24.sz. 8.
81. LAKATOS PÉTER PÁ: József Attila: Nincsen apám, se anyám. = Új Magyar Föld, 1930.jan-febr-márc. 147-51.
82. SZAKASITS ÁRPÁD: "Medvetánc".József Attila régibb és újabb költeményeinek gyűjteménye. = Népszava, 1934. dec.23.
83. GRÓ LAJOS: József Attila olvasása közben. = Munka, 1938.okt. 2147-9.
84. Uo.

85. Bori Imre után idézi: LEVENDEL-JULIA-HORGAS BÉLA: A szellem és a szerelem/József Attila világképe/. Gondolat, 1970. 118.
86. Juhász Gyula: Előszó. /a "Szépség koldusa" kötetéhez/
87. NÁDASS JÓZSEF: József Attila: Nincsen apám, se anyám. = Szocializmus, 1929.máj.8. 5.sz. 166-7.
88. PAUL KECSKEMÉTI: Die Gedichte von Attila József. = Pester Lloyd, 1929.márc.2.
- 88/a. ZELK ZOLTÁN: József Attila: Nincsen apám, se anyám. = Munka, 1929.márc.19.
89. FORGÁCS ANTAL: József Attila: Nagyon fáj. = Válasz, 1937.febr.
90. V8. BÓKA LÁSZLÓ: József Attila /Esszé és vallomás/. = Válogatott tanulmányok. 152.
91. idézi TAMÁS ATTILA: költői világképek ... 158.
92. JAÖM.III. 412.
93. EGRI PÉTER: Álom, látomás, valóság. 34.
94. Uo.
95. JÓZSEF ATTILA: Kosztolányi Dezső. JAÖM.III. 169.
96. KISS FERENC: A szerep-lira klasszikus ciklusa. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 554.
97. V8. SZAUDER JÓZSEF: Kosztolányi Dezső költészete. Bevezető tanulmány Kosztolányi Dezső Összegyűjtött Vers i I. kötetéhez. Szépirodalmi, 1962. 5-45.
98. KISS FERENC: im. 555.
99. JAÖM.III. 168.; Az "Őszi reggeli" Szauder József szerint is "A szegény kisgyermek panaszai"-nak őszére megy vissza. - V8. SZAUDER JÓZSEF: im. 38.
100. JAÖM.III. 167.
101. Uo. 167.; Kiss Ferenc is hangsúlyozza a ciklus 'látószólag együgyű oktalanságát' vizsgálva, hogy valójában "nagyon is raffinált naivság ez". - KISS FERENC: im. 556.
102. GYERTYÁN ERVIN: József Attila alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, 1969. 19.
103. V8. Kosztolányi Dezső: Modern költők. Külföldi antológia.Kiadta az "Élet" Irodalmi és Nyomda Részv. társ., 1914.
104. Uo.; ld. Kosztolányi: Előszó a kötethez. 2.
105. KISS FERENC: im.554.
106. DEVECSERI GÁBOR: Az élő Kosztolányi. Officina, 1945. 13.

107. Uo.
108. A szöveg idézésekor az eredeti sorrendet igen, de a tördelést nem követtük.
109. NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. = A szélén behajtv. Magvető, 1973. 382.
110. Vö. a vers jegyzetei. - JAÖM.II. 405.
111. Vö. a vers jegyzetei. - JAÖM.II. 414.
112. A rimet és az alliterációt sorolja az akusztikai motívumok közé Tamás Attila. - Vö. TAMÁS ATTILA: A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai, 1972. 203-5.
113. A "motívum"-ot mint műszót, a szakirodalomhoz kapcsolódva, de részben eltérően - tág értelemben használjuk. Legáltalánosabban a jellegzetes, ismételt felbukkanó, azonos vagy hasonló emberi tartalmakat, viszonyokat kifejező alakok, vagy történetek, illetve vizuális élmények megjelölésére alkalmazzák a terminust. - Vö. Esztétikai Kislexikon Gondolat, 1969. 225.; Széles Klára két vers összehasonlítása kapcsán írja módszeréről, az "egy versre irányított reflektor"-ról: "Ha állandósult láncként tapadnak össze a motívumok, akkor ismétlődni fognak. Ha közülük bármelyik felbukkan, - mellette, utána, mögötte az összetartozó többi láncszem is asszociálódik, árnyékként, beleértésként követi." - Vö. SZÉLES KLÁRA: József Attila ifjúkori verseiről. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 317-27.; Bernáth Árpád motívumnak nevezi azokat "az adott művön belül egymással azonosított szövegrészeket, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy különböző, szemantikailag értelmezhető kontextusban ismétlődnek meg. ... Akkor tekintjük ezeket az ismétlődéseket motívumoknak ha van közös, a mű egészébe beépíthető interpretációjuk." - Vö. BERNÁTH ÁRPÁD: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. = Formateremtő elvek a költői alkotásban. Akadémiai, 1971.; Tamás Attila pedig motívumnak nevezi "mindazokat a tényezőket, amelyek - vagy melyeknek változatai - legalább egyszer előfordulnak még ugyanabban a műben - föltéve, hogy ennek az ismétlődésnek, illetve variációnak valamilyen strukturális vagy jelentés-funkciója van. ... A motívumok egymáshoz kapcsolódásukkal gazdagíthatják is egymás 'helyiértékét', jelentését. ... kapcsolatteremtés viszonylatában is mindenkor a szónak az említett potenciális, teljes értéke jön sz. ámitásba." - Vö. TAMÁS ATTILA: A költői műalkotás fő sajátosságai. 203-5.
- E dolgozat szerzőjének motívum-értelmezése abban tér el az eddiektől, hogy motívumnak nevezi

nemcsak az egy művön belül legalább még egyszer előfordulótényezőket, hanem az egész költői életműben többszörösen előforduló azon elemeket is, amelyeknek az egész életmű szempontjából - és nemcsak ismétlődésüknél fogva - lényegse, közel egyenműen interpretálható jelentésfunkciójuk van.

114. LEVENDEL-HORGAS: im. 35.
115. Uo.
116. BORI IMRE: Esmék és látomások. = Tanulmányok. Novi Sad, 1965. 17.; A távoli gyerekkori élményt - a személycserét - Németh Andor is alapélménynek tekinti s hangsúlyozza, hogy az mély nyomokat hagyott a költőben. Tulajdonképpen erre az alapélményre építi Németh Andor a maga pszichológizáló megközelítését. Egész élet- és életmű-elemzésének ez a kiindulópontja: "... ha élete végéig sajog is benne, lelkében a védekezésre képtelen, igazságtalanul büntetett gyermek méltatlankodása, a nagy elképedés, mely kicsi korábanfejbe kólintja, mégiscsak az, hogy őt, Attilát Pistának szólítják. Vajon nem azért ütlegetli-e nevelőapja, hogy kiverje belőle azt az Attilát, akihez annyira ragaszkodik? ... A tompa eszü gazda idegenkedése a szokatlan névtől megzavarta a fiúcska öntudatát, Innen hajtott ki a későbbi tudat-hasadás." - NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. im. 382.
117. József Attila: Szerkesztői Üzenet. JAÖM.III. 186.
118. Bori Imre József Attila szürrealizmusát vizsgálva is hangsúlyozza: hogy verseiben "a megélt élet tragikuma döbbent meg, minthogy József Attilánál életté lett, ami a szürrealista irodalomban és művészetben irodalom, álom, vágy maradt elsősorban. József Attila költői eredményei sem irodalmiak tehát elsősorban, nem mesterségesen előidézettek, hanem természetes módon, életéből következően adódtak." - BORI IMRE: A szürrealizmus ideje. 120.
119. SZABOLCSI MIKLÓS: Fiktala életek indulója. 177-8.
120. NÉMETH ANDOR: im. 494.
121. HALÁSZ GÁBOR: Az érzékeny költő. = Magyar Csillag, 1942.dec.1. 373-7.
122. Az utóbbi /a "most már tudom", "már értelek", "csak most értem meg"/ modellhez sorolható versek gyakran egybeesnek a Németh G. Béla által időviszonyítónak nevezett versekkel. Részben különböznek is /nemcsak a "még" hiányával!/. Véleményünk szerint szerepük akkor érthető igazán, ha azt a József At-

- tila-i tudatos felnőtté-válás szándéka és annak megvalósítása, megvalósulása felől is vizsgáljuk. Így az "én nemtudom", az "én nem tudtam"-modellre válaszoló felelet-versként értékelhetők. - Vö. NÉMETH G. BELLA: Még, már, most. /József Attila egy kései verstipusáról./ = Mű és személyiség. 671-700.; A jelzett versmodellek részletes vizsgálatát egy közeljövőben elkészülő dolgozatunk lesz hivatott megtenni./Sz L./
123. SZABOLCSI MIKLÓS: "Megfáradt ember". = Irodalomtörténeti Közlemények, 1973. 309-15.; A verset értékelve írja, hogy az "végpontja egy fejlődésnek és megnyitója egy ujnak, a József Attila-i költészet, világlátás, értés sok áramlatának." A versszak utolsó szakaszáról írja, hogy annak minden "egyed sava mély fájdalmakra figyelmeztet - a kinevetett, nőre vágyó kamasz-, az apátlan, anyátlan árva - a nemzeti politizálásból kiábrándult lázadó - végül az, akinek testvére van, de ez mégsem igazán az, - márezek a fájdalmak összegződnek itt. S még tágabban: a képeknek van egy olyan 'szegényember'-rétege, amely nehéz gyermekkor és kamaszkor - József Attila számára ekkor még jelen - élményeiből táplálkozik."
124. KASSÁK LAJOS: Emlékezés József Attilára. = Népszava, 1938.dec.18.
125. LEVENDEL-HORGAS: im. 35.
126. BALOGH LÁSZLÓ: József Attila. 174.
127. SZABOLCSI MIKLÓS: A verselemzés kérdéseihez./József Attila: Eszmélet/.Akadémiai, 1969. 58.
128. TAMÁS ATTILA: Költői világképek fejlődése. 145.; - Hangsúlyozza az "Eszmélet" VIII. versszakával kapcsolatban: "épp a drámai fölismerés tudatosítja majd különös élességgel a valóság törvényeit: tér és idő megbonthatatlan rácsai közé zártságát."
129. SZABOLCSI MIKLÓS: A verselemzés kérdéseihez. 57.
130. KOMLÓS ALADÁR: Irodalmi napló. = A Toll, 1937. febr.20. 65-7.
131. TAMÁS ATTILA: im. 123.
132. Uo.
133. JÓZSEF ATTILA: Kosztolányi Dezső. JAÖM.III. 170.
134. Uo.
135. IGNOTUS PÁL: A költő és a halál. = Szép Szó, 1938. janfebr. 58-67.
136. FEJTŐ FERENC: József Attila, a "felnőtt". = Népszava, 1938. febr27. 9.

137. Uo.; Verseit vizsgálva a következőképpen értelmezi a József Attila-i "felnőttiséget": "Felnőtté lenni annyi, mint keresztülesni egy külső vagy belső hajótörésen, az élet kijózanító tanításában részesülni. A felnőttiség nem gyávulást jelent, hanem az illúziók szertefoszlását, a valóság megismerésének a kényszerét. A felnőttiség az élet és a halál tudomásulvétele. ... A felnőtt ember látja, hogy van egy dolog, amiért érdemes odaadnia egyetlen életét, mert nélküle élni nem érdemes: az emberhez méltó szabadság. A felnőtt ember jogot és felelősséget érez. Jogot a szabadságra s felelősséget: helytállani. Nemcsak magáért, a közösségért is. József Attila érezte ezt a felelősséget, mint kevesen. Ez az érzet lett felnőttiségi rendszerének tengelye."
138. József Attila: /Költészet és nemzet/. /Esztétikai töredékek/. JAÖM; III. 245-6.; Németh Andor is emlékeztet rá: "Beszélgetéseiben egyre sűrűbben szerepelt a mama - elmékedéseiben egy különös, magaalkotta szóösszetétel: a világhiány." - Vö. NÉMETH ANDOR: József Attila. Cserépfalvi, 1940. 213.
139. idézi Bóka László: Válogatott tanulmányok. 154.
140. József Attila: Irodalom és szocializmus. JAÖM. III. 84
141. BÓKA LÁSZLÓ: im. 152.
142. Uo.
143. József Attila istenes verseit részletesen vizsgálja Scheiber Sándor. Álláspontjával, mely szerint költőnk "verseinek háttérében régi keleti legendai motívumokat" tételez - nem értünk egyet. - Vö. SCHEIBER SÁNDOR: József Attila istenes verseinek tárgy- és képzettörténeti háttére. = Az Irodalomtörténet Füzetek, 1946.
144. FEJTŐ FERENC: József Attila költészete. = Szép Szó, 1938. jan-febr. 68-89.
145. Uo.
146. Uo.
147. VASS PÉTER: A tartalom és forma kérdései József Attila Kései sírató-jában. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1968. 449-55.
148. idézi M. PÁSZTOR JÓZSEF: József Attila műhelyei. Kossuth, 1975. 50.
149. Vö. JÓZSEF ATTILA: Ady-vizió. JAÖM. III. 15-26.
150. Az Ady-hatások részletes vizsgálatát végezte el Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója.;

151. FÉJA GÉZA: Évforduló. = Reggeli Magyarország, 1942.dec.6.
152. VRGHA KÁLMÁN: Thomas Mann üdvözlése. * Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben. Gondolat, 1967. 335-41.
153. Hogy közvetetebb módon, de az "Ódá"-ban is jelen van a "Varázshegy" hatása, azt bizonyítja Halász Előd. - Vö. HALÁSZ ELŐD: A "belső" anatómia epikai és lírai ábrázolása és funkciója. = Helikon, 1973. 1.sz. 7-38.
154. LEVENDEL-HORGAS: im. 170.
155. VARGHA KÁLMÁN: im.
- 155/a. Vö. JAÖM.II. 437.
156. M. PÁSZTOR JÓZSEF: im. 156.
157. Vö. M. PÁSZTOR JÓZSEF: im. 242.; A könyv szerzőjének pontatlanságára hívtuk fel a figyelmet: Szigeti Lajos: M.Pásztor József: József Attila műhelyei. = Tiszatáj, 1976.3.sz. 109-11.
158. BASCH LÓRÁNT: Egy literáris pő története. = Irodalomtörténet, 1959. 408-33.; Utalt már erre egy korábbi cikkében is. - Vö. Néhány szó irodalomtörténet. /Levél Veres Péterhez./. Irodalmi Ujság, 1955. aug.20. 6.
159. Uo.
160. Uo.
- 160/a. József Attila: Irodalom és szocializmus. JAÖM. III. 85.
161. Vö. JAÖM.II. 385.
162. A vers először a Kortárs 1930. áprilisi számában jelent meg. - Vö. JAÖM.II. 385.
163. BÓKA LÁSZLÓ: József Attila. = Válogatott tanulmányok. 152.
164. Vö. József Attila Válogatott Lvelezése. Új Magyar Múzeum. 11. Sajtó alá rend.: Fehér Erzsébet. Akadémiai, 1976.; ld. a 212. és a 213. sz. levelet!
165. Uo.; ld. a 213.sz. levelet!
166. BASCH LÓRÁNT: ih. 421.
167. József Attila Válogatott Lvelezése. 250.sz. levél.
168. BASCH LÓRÁNT: ih. 429.
169. JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete. 308-9.; NÉMETH ANDOR: József Attila. 196.
170. BASCH LÓRÁNT: uo. *Uo. levelek!*

171. Uo.
172. Uo.
173. JÓZSEF JOLÁN: im. 309.
174. V8. BASCH LÓRÁNT: im.424.
175. Bori Imre nevezi a verset "paraszt-expresszionista balladá"-nak s ő idézi is egyuttal a szöveget, a részletet. - V8. BORI IMRE: A szecsesz-sziótól a dadáig. = A magyar irodalmi avantgarde I. Forum.Ujvidék, 1969. 270.
176. BASCH: ih.424.
177. Uo. 425.
178. TÖRÖK GÁBOR: József Attila-kommentárok. 228.
179. BASCH L.: ih.425.
180. Uo. 421.
181. Az "apa" hiányát és az "apához" való visszatérést jelzi pl. Illyés Gyula "Kézfogások" c. kötete vagy Németh László "Irgalom" c. regénye.
182. V8. JAÖM.III. 458.: a Kritikai Kiadás jegyzetei szerint is részét alkotta volna a "Verstan és versírás" a "Verstan"-nak.; József Attila terveit Fejtő Ferenc is említi: "Szó volt arról, hogy a nagyközönség és a költő-inasok számára verstant írjon s már megállapodást is kötött - két éve ennek - egy kisebb kiadóval, s igen nagy becsvággyal kezdett a munkához, amikor a kiadó hirtelen megszűntette működését és a munka abbamaradt." - FEJTŐ FERENC: József Attila költészete. = Szép Szó, 1938. jan-febr. 68.
183. József Attila: Verstan és versírás. JAÖM.IV. 27.
184. SZÁNTÓ JUDIT: Emlékeimből. József Attila emlékkönyv /szerk.: Szabolcsi Miklós/.Szépirodalmi, 1957. 351.
185. BÓKA LÁSZLÓ: im. 152.
186. Itt utalunk a vers értelmezésével kapcsolatos vitára. A vitában Szabolcsi Miklós, Tamás Attila és Lengyel József "vett részt". A vita teljes anyagát közli Szabolcsi Miklós. - V8. SZABOLCSI MIKLÓS: Változó világ - szocialista irodalom. Magvető, 1973.; A kötetben: SZABOLCSI MIKLÓS: Egy kései József Attila-vers megfejtése. 78-86.; TAMÁS ATTILA: Kérdőjelek egy vers-megfejtés margójára. 87-92.; LENGYEL JÓZSEF: Egy kései József Attila-vers megfejtése?. 93-6.
187. Péter László állapította meg, hogy a vers 1925 keletkezésű. - V8. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila-textológia. = Irodalomtörténet, 1954.aug.3. 347-59

188. Vö. JAÖM.I. 457.
189. BÓKA LÁSZLÓ: im. 181-3.
190. Vö. BORI IMRE: eszmék és látomások. 17.
191. NÉMETH ANDOR: A szélén behajtva. 480.
192. Uo. 481.
193. PÜST MILÁN: József Attiláról. = Nyugat, 1935. márc. 242-4.
194. BENEDETTO CROCE: A költészet egy virágszála. Közli: az Ujság, 1942.dec.6.; ld.még: Benedetto Croce József Attiláról.Közli: Ruzicska Pál. = Magyar Csillag, 1943.dec. 15.
195. FÉJA GÉZA: József Attila. = Hid, 1942.dec.15. 8-9.
196. TÖRÖK GÁBOR: A lira logika./József Attila költő-
i nyelve/.Magvető-Tiszatáj, 1968. 173-4.
197. RÉVAI JÓZSEF: József Attila./szerk. Erki Edit/.
Kossuth, 1974. 31-2.
198. Vö. "Énekeld a munkások dalát: az Internacionált.
Világosan erre utalnak a "kit nem véd sem Isten,
sem Király" szavak." - JAÖM.II. 395.
199. SÁRKÖZY PÉTER: Kései sirató. = Irodalomtörténe-
ti Közlemények, 1971. 6.sz. 716.
200. SZENTKUTHY MIKLÓS: József Attila. = Válasz,1947.
dec.12.sz. 528-36.
201. TAMÁS ATTILA: A költői műalkotás fő sajátosságai.
József Attila Ódájának motivumrendszeréről. 262-
202. U.o. 261.
203. Vö. JAÖM. II. 433.
204. LEVENDEL-HORGAS: A szellem és a szerelem. 46.
205. BALOGH LÁSZLÓ: im. 147.
- 205./a Vö. MAGYAR LÁSZLÓ: József Attila 12 versének kéz-
írata.
206. SZÁNTÓ JUDIT: Emlékeimből. József Attila em-
lékkönyv. 343.
207. ZAPPE LÁSZLÓ: A szemlélettlől a világnézetig.
József Attila költészetének fordulópontja. =
Irodalomtörténet, 1970. 870-84.
208. Uo. 873.
209. IGNOTUS PÁL: Költő és a halál. = Szép Szó, 1938.
jan-febr. 58-67.
210. Vö. SÁRKÖZY PÉTER: im. 722.
211. Uo.
212. Vö. JAÖM.II. 419.

213. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Attila József: Nagyon
fáj. = Pester Lloyd, 1937.febr.7.
214. VATAI LÁSZLÓ: Szabadság és kultúra. = Magyar
Élet, 1944.máj. 1-9.
215. LEVENDEL-HORGAS: im. 44-5.
216. V8. NÁDASS JÓZSEF: József Attila: Nincsen apám,
se anyám. = Szocializmus, 1929.máj.8. 166-7.
217. S hadd tegyük hozzá: az eddig nem publikált
részekben még gyakoribbak.
218. NÉMETH ANDOR: A szélén behajtva. 404.
219. FÉJA GÉZA: József Attila. = Előrs, 1930.jan.4.
220. V8. JAÖM.II. 405.
221. V8. TÜRÖK GÁBOR: József Attila-kommentárok. Gon-
dolat, 1976.
222. Uo. 88.
223. Uo.
224. VÁGÓ MÁRTA: József Attila. Szépirodalmi, 1975.
102.
225. FEJTŐ FERENC: József Attila költészete. = Szép
Szó, 1938. jan-febr. 68-89.
226. SZABOLCSI MIKLÓS: Vers és politika. = Valóság,
1947.dec. 849-57.
227. Uo. 851.
228. Uo.
229. Uo. 852.
230. Uo. 854.
231. V8. JÓZSEF JOLÁN: im. 36.
232. V8. JAÖM.II. 448.
233. LEVENDEL-HORGAS: im. 37.
234. Uo.
235. V8. JAÖM. III. 418.
236. József Attila: Szerkesztői üzenet.JAÖM.III.185-6.
237. Uo. 186.
238. FÜSI JÓZSEF: József Attila: Összes versei. = A
Toll, 1938.jul.22. 224-5.
239. V8. JAÖM. II. 427.
240. Bóka László nevezte így József Attilát. - V8.
BÓKA LÁSZLÓ: József Attila. = Válogatott tanul-
mányok. 181.
241. LEVENDEL-HORGAS: im. 128-9.

242. VÖVÖ. SZABOLCSI MIKLÓS: A verselemzés kérdéseihez. 50-1.
243. Uo.
244. SZABÓ ZOLTÁN: Évforduló. = Magyar Nemzet, 1939. dec.3.
245. PEÉRY REZSŐ: In memoriam: József Attila. = Uj Szellem /Prága/, 1937.dec.20. 13-4.
246. VÖ. JAÖM.II. 418.
247. BÓKA LÁSZLÓ: im. 163.
248. VÖ. TAMÁS ATTILA: Költői világképek ... 159.
249. Uo.
250. TÖRÖK GÁBOR: József Attila-kommentárok. 178.
251. BÓKA LÁSZLÓ: im. 123-4.
252. TÖRÖK GÁBOR: im. 123.
253. VÖ. JAÖM.II. 138.
254. KELEMEN JÁNOS: József Attila költészete. = Kelet Népe, 1942.máj.1. 11.
255. Uo.
256. VÖ. JAÖM.II. 443.; ugyanitt olvashatjuk: "Az Ars poeticában a költő közvetlenül Németh Andorral vitázik, aki a Cobden-Szövetségben 1937. február 5-én előadást tartott a költészetről."
257. VÖ. A magyar irodalom története.VI. 376.
258. FÁBRY ZOLTÁN: Tejfoggal kőbe mért haraptál. József Attila születésének hatvanadik évfordulójára. = Irodalmi Szemle, 1965. 289-91.
259. BÁLINT GYÖRGY: Az értelem vértanúja. = Ujság, 1939.dec. 10.
260. SZABÓ ISTVÁN: József Attila élete és műve. = Erdélyi Helikon, 1941.máj. 261-73.
261. LÖRBNZ SZABÓ: Neue ungarische Dichtung.Geist und Stil. = Ungarn, 1941.máj. 261-73.
262. DARVAS JÓZSEF: József Attila öt év távolából... = Független Magyarország, 1942.dec.7. 2.
263. József Attila: Egy Bartók-tanulmány vázlatja.JAÖM. III. 277.; Magát a tanulmány vázlatát érintő, értelmező írások: DEMÉNY JÁNOS: Jegyzetek József Attila megíratlan Bartók-tanulmányának terv-vázlatához. = Sínek között, 1957. III.évf.4.sz./Uj-raközölte: Bartók-dolgozatok. -szerk László Ferenc-.Kriterion, 1974. 71-85.; TÓTH LAJOS: Irodalmi problémák egy Bartók-tanulmánygyűjtemény történeti értékelésében. Sínek között, 1958. IV.évf.

264. VÖ. A József Attila ülősszak előadásai és a vita. 1958.okt. 23-24. = A Magyar tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 1959. 1-4.sz. 3-201.
ld. különösen: RÉVAI JÓZSEF: József Attila-problémák. 5-34.; SZABOLCSI MIKLÓS: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla./Kisérlet./ 35-63.; BODNÁR GYÖRGY: József Attila példája és a bartóki szintézis. 89-94.
265. BALOGH LÁSZLÓ: im. 109./vö./

NÉVMUTATÓ

- ADY ENDRE 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 61, 117, 118, 142,
238, 244,
- ALBERTI, RAFAEL 40.
- ANTAL JÁNOS 51.
- ARANY JÁNOS 38, 123, 124.
- BABITS MIHÁLY 54, 55, 61, 62, 79, 80, 108, 124, 125, 126, 127,
130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 239.
- BÁLINT GYÖRGY 22, 23, 25, 231, 236, 249.
- BALOGH LÁSZLÓ 100, 236, 237, 247, 250.
- BARTÓK BÉLA 232, 233, 249, 250.
- BASCH LÓRÁNT 125, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 138,
245, 246.
- BAUDELAIRE 185.
- BECHER, J. 40.
- BERGSON 78, 81.
- BERNÁTH ÁRPÁD 241.
- BERZSENYI DÁNIEL 231.
- BODNÁR GYÖRGY 250.
- BÓKA LÁSZLÓ 26, 108, 109, 123, 127, 141, 150, 151, 211, 216,
222, 236, 237, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 248,
249.
- BORI IMRE 13, 86, 131, 152, 235, 236, 238, 240, 242, 246, 247.
- BOWRA, C.M. 41, 237, 238.
- CROCE, BENEDETTO 59, 125, 153, 247.
- CSÓÓRI SÁNDOR 62, 63, 239.
- DARVAS JÓZSEF 231, 249.
- DEMÉNY JÁNOS 249.
- DERKOVITS GYULA 71, 250.
- DÉSI HUBER ISTVÁN 71.
- DEVECSERI GÁBOR 78, 240.
- EGRI PÉTER 72, 73, 238, 240.
- ELIOT, T.S. 38.

ENGELS 237
ERDÉLYI JÓZSEF 61,125.
ESPERSIT JÁNOS 116.
ESPERSIT MÁRIA 147.

FÁBRY ZOLTÁN 230,249.
FEHÉR ERZSÉBET 245.
FÉJA GÉZA 117,154,186,245,247,248.
FEJTŐ FERENC 105,109,110,191.
FISCHER, ERNST 35,237,238.
FLÓRA 165,180,217,218,219,220,221,222,.
FORGÁCS ANTAL 240.
FORGÁCS LÁSZLÓ 239.
FREUD, SIGMUND 80,81,158.
FÜSI JÓZSEF 248.
FÜST MILÁN 153,247.

GAÁL GÁBOR 61,62,239.
GÁBOR ANDOR 49.
GALAMB ÖDÖN 116.
GELLÉRT OSZKÁR 130.
GOETHE 36,37.
GRÓ LAJOS 64,65,239.
GYERTYÁN ERVIN 11,13,235,236,240.
GYÖMRŐI EDIT 10,11,167.

HALÁSZ ELŐD 245.
HALÁSZ GÁBOR 91,242.
HATVANY BERTALAN 141.
HOFFMANSTHAL 45,78.
HUGO, VICTOR 32.

IGNOTUS PÁL 66,105,173,174,243,247.
ILLYÉS GYULA 27,61,62,63,125,152,237,246.
IZES MIHÁLY 30,237.

JÓZSEF ÁRON 108.
JÓZSEF JOLÁN 12,129,194,235,245,246,248.

←
Kormut
Flóra

- J. NAGY MÁRIA 44,238.
JUHÁSZ GYULA 69,108,115,116,117,118,125,240.

KAFKA, FRANZ 42,
KAHÁNA MOZES 50.
KÁNTOR LAJOS 61,239.
KASSÁK LAJOS 49,64,95,243.
KELEMEN JÁNOS 249.
KECSKEMÉTI PÁL 70,240.
KIRÁLY ISTVÁN 44,45,238.
KIS JÓZSEF 38,42.
KISS FERENC 74,240.
KOMJÁTHY JENŐ 38,42.
KOMLÓS ALADÁR 101,237,243.
KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 5,51-4,56,72,73,74,75,76,77,78,79,
80,81,87,88,103,104,108,118,119,
120,238,240.

LAKATOS PÉTER PÁL 64,239.
LÁNG GUSZTÁV 239.
LÁSZLÓ FERENC 24 9.
LENGYEL JÓZSEF 246.
LEVENDEL JULIA-HORGAS BÉLA 65,88,240,242,243,245,
247,248.

LINARI, LINA 153.

MAGYAR LÁSZLÓ 247.
MAJAKOWSZKIJ 40,41.
MARX 35,36,237.
MICHELANGELO 221.
MONOKI TVERDOTA GYÖRGY 4.
M. PÁSZTOR JÓZSEF 125,244,245.
MUSIL, ROBERT 38,237.

NÁDASS JÓZSEF 183,240,248.
NEMES NAGY ÁGNES 39.

- NÉMETH ANDOR 9,10,11,12,14,91,129,152,185,226,235,
236,237,241,242,245,247,248,249.
- NÉMETH G. BÉLA 237,242,243,244.
- NÉMETH LÁSZLÓ 246.
- PEÉRY REZSŐ 249.
- PÉTER LÁSZLÓ 246.
- PETŐFI 142.
- POMOGÁTS BÉLA 55,239.
- PÖCZE BORBÁLA 88,152.
- RADNÓTI MIKLÓS 142.
- RÉVAI JÓZSEF 43,158,238,247,250.
- REVICZKY GYULA 38,42.
- RILKE 42,78.
- RUZICKA PÁL 247.
- SÁRKÖZY PÉTER 247.
- SARTRE, J.P. 65,66.
- SCHEIBER SÁNDOR 244.
- SCHWEITZER PÁL 238.
- SHAKESPEARE 36,37.
- SINKA ISTVÁN 135.
- SÓNI PÁL 238.
- SZABÓ ISTVÁN 231,249.
- SZABOLCSI MIKLÓS 49,89,95,191,192,206,237,238,
242,243,244,246,248,249,250.
- SZABÓ LŐRINC 231,249.
- SZABÓ ZOLTÁN 207,249.
- SZAKASITS ÁRPÁD 239.
- SZALATNAI REZSŐ 237.
- SZÁNTÓ JUDIT 141,170,246,247.
- SZAUDER JÓZSEF 74,240.
- SZÉLES KLÁRA 241.
- SZEMLÉR FERENC 51.

SZENTKUTHY MIKLÓS 162, 247.

SZIGETI LAJOS 245.

TAMÁS ATTILA 36, 39, 40, 42, 44, 59, 103, 163, 164, 212,
229, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 246, 247.

TASI JÓZSEF 235.

THOMAS MANN 119, 120, 122, 123, 137, 245.

TÓTH ÁRPÁD 54.

TÓTH LAJOS 249.

TÖRÖK GÁBOR 136, 156, 188, 189, 213, 221, 247, 248, 249.

TÖRÖK SOPHIE 126.

TRAKL, GEORG 38, 42.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 176, 248.

YEATS 39.

VÁCI MIHÁLY 237.

VÁGÓ MÁRTA 26, 146, 166, 189, 194, 236, 248.

VAN GOGH 44.

VARGA ERVIN 24, 25, 236.

VARGHA KÁLMÁN 123, 245.

VASS PÉTER 244.

VATAI LÁSZLÓ 178, 248.

VERES PÉTER 94, 245.

VEZÉR ERZSÉBET 235.

VILLON 63.

WHITMAN, WALT 185.

ZAPPE LÁSZLÓ 171, 239, 247.

ZELK ZOLTÁN 70.

VERSMUTATÓ

ADY ENDRE:

A csodák esztendeje 45.
A rémnek hangja 47.
E nagy tivornyán 45-6, 212.
Intés az őrzőkhöz 48.
Kocsi-ut az éjszakában 42-5, 47, 48, 51.
Véresre zúzott homlokkal 46.

ANTAL JÁNOS:

Szabadság 51.

BABITS MIHÁLY:

A lírikus epilógja 54-5.
Balázsolás 79-80.
Régen elzengtek már Sappho napjai 55.

BECHER:

A szonett

ELIOT, T.S.:

Átokföldje 38-9.

GÁBOR ANDOR:

A rokkanás 49-50.

GOETHE:

Fast 37.

HUGO, VICTOR:

Ultima verba 32.

ILLYÉS GYULA:

Anyánk 152.
Hősökről beszélek 52.
Nem feledhetem én 152.

JÓZSEF ATTILA:

- A bűn 81,130,131,195,201.
Ad sidera 142,143.
A Dunánál 58,94,108,151,206,207,239.
Ady emlékezete 118.
A gyerekeket úgy szeretik 77.
A gyerek szemü élet-tavon 77.
A hetedik 200.
Ahol a szabadság 204.
Aki szeretni gyáva vagy 96,168.
A költő olyan, mint a kisgyermek 77
Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotus-
nak 66.
Altató 187.
A multkor szerda este 83.
Anyá 150,171.
Anyám 156-8,159,169,176.
Anyám a mosásban 145,156.
Április 11. 149.
Arany 123-4.
Aratásban 145.
Ars poetica 58,121,214,226,249.
A város peremén 65,101,160,203.
A vásártéren 85,199.
Az a szép régi asszony 143.
Az én apám 149.
Az én szívem 181.

Biztató 107,113.
Boldog hazug 83-4,92,112-3.
Bukj föl az árból 28,92,113-4.

Csak a tenger jött el 184.
Csak most 108,113,133,222.
Csendes kévébe 123.

- Édesanyám, egyetlen drága 140.
Egész testében 82,152.
Egy kisgyerek sir 77,81.
Egy költőre /Sakált kiált.../ 126-7,134.
Egy költőre /Téged szeretnek.../ 27.
Elégia 83,86,92.
Elmaradt ölelés miatt 66.
Éltem, így érdemeltem 102.
Emberek 212.
Emberiség 93,107,159,214,215,216.
Én, ki emberként 220.
Én nem tudtam 112,131,132,133.
Erőének 142,143.
Eszmélet 56,66,92,94,100-1,136,187,206,207,211.

Falu 191-4.
Flóra 1-5. 93,164-5,181,197,216.
Flóra I-II. 120,218-9.
Flórának 60,66.

Gyereksírás 77,146,147,186.
Gyermekeké tettél 77,168.
Gyönyörűt láttam 28.

Ha a hold süt 81,215.
Ha elhagysz 21.
Hajnal 187.
Hajón megyek Pestre 82,152.
Ha nem szorítsz 84-5,167.
Hangya 110,111,190.
Határ 160.
Hazám 94,108,198,223,228.
Hétért 200.
Hová forduljon az ember 94.

Ime, hát meglettem 28,228,229.

Invokáció 62,159.

Irgalom 93,205.

Irgalom, édesanyám 141.

Isten/Hogyha golyóznak.../ 110.

Isten /Én az istenem.../ 111,184.

Isten /Láttam, uram.../ 111.

Istenem 110.

Iszonyat 81.

Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalóteremből 176

József Attila /József Attila, hidd el.../ 143, 144,155.

Jön a vihar 185.

Judit 171,172,173.

Juhász Gyulához 116.

Juhász Gyulának 117.

Juhász Gyuláról való nóta 117,17

Karóval jöttél 28,29,30,31,101,230.

Kedvesem 147.

Kései sirató 93,118,168-80,244.

Kész a leltár 180.

Két hexameter 212.

Kiáltozás 166,204.

Ki-be ugrál 24,25,166,167.

Kirakják a fát 93,96,97.

Kosztolányi 118-9,216.

Költőnk és kora 27,227,228.

Könnyű emlékek 22,199,200,227.

Könnyű fehér ruhában 93,198,220.

Légy ostoba! 204.

Le vagyok győzve 31,228,229.

Levegőt! 32,83,97-8,102,152,160,161,197,206,207, 208,209.

Leülekszik 204.

Megad emésztő 56,133,134-8.

Majd emlékezni jó lesz 99,101,197,215.

Május 99,209-10.

Mama 153-6,171.

Március 89,121,220.

Már régesrég 28.

Megfáradt ember 95,243.

Meghalt Juhász Gyula 117.

Még ne utazz el 147.

Miben hisztek 227.

Mi emberek 213,214.

Mindig jótanácsot sziszegnek 72,95.

Mint a mezőn 96,109,161,172.

Mint a tejt 224.

Mint gyermek 77,93,128,129,130,214.

Mintha eltévedt gyermek volnék 77.

Modern szonett 112.

Munkások 159.

Nagyon fáj 167,181.

Négykézláb másztam 28,115,227.

Néha szigetek 146.

Nem emel föl 89,113-4,115,217.

Nem én kiáltok 148.

Nemzett József Áron 108,144.

Nincs közöm senkihez 21.

Óda 85,86,87,162-4,172,245,247.

Ős patkány terjeszt kórt 120,224.

Ringató 150.

Ritkás erdő alatt 187.

Sas 222.

Sírdomb a hegycsúcson 117.

Sok gondom közt 188,194.

Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben 9-15,28,60,
61,81-2,152,177,184,194.

Számvetés 211.

Szeged alatt 116.

Szólj hát 22.

Szürkület 27,227.

Talán eltűnök hirtelen 28,101.

Tavaszi sár 147,148.

Thomas Mann üdvözlése 119,120-3,245.

Tiszazug 171,172.

Tiszta szívvel 144.

Tudod, hogy nincs bocsánat 28,115,122.

Tűnődő 186.

Ugye pajtás 142.

Vihar 186.

Világokat igazgatok 201.

Világosítsd föl 205.

KAHÁNA MÓZES:

A lázadás extázisa 50.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ:

A szegény kisgyermek panaszai 74,75,78,240.

Az apa 80.

Ének a semmiről 52.

Esti Kornél éneke 52-3,74.

Groteszk 78.

Hajnali részegség 52,78-9,80.

Kétségbeesés 51-2.

Marcus Aurélius 53.

Őszi reggeli 74,240.

Számadás 53.

Szeptemberi áhitat 79,80.

Zsuzsika 80.

MAJAKOVSZKIJ:

Nadrágba bujt felhő

SHAKESPEARE:

Hamlet 36.

SINKA ISTVÁN:

Anyám balladát táncol 136.

SZEMLÉR FERENC:

De ketten

TÓTH ÁRPÁD:

Elégia egy rekettyebokorhoz 54.

Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz 54.

Lélektől lélekig 54.

Meddő órán 54.

TRAKL, GEORG:

Rózsás tükör 38.

YEATS:

Ir repülő a halálát jósolja 39.

hejss!

① Vezetősei 20-an du. 3-hat.

Napirend:

① Hírfi - Kany! du

2) Törökmenekre való jellemzés
rangszabása

① 28. de. 10-hat ütemező

M e g

AZ ELTE BTK RÉGI MA
1981. január 9-én, pénteken
helyiségben /V. Pesti Barnab
dalommelét Magyarországon
disszertációjának munkahely
Szíves megjelenésér

Budapest, 1980. december 31

Hankiss ~ Van-e fejlődés a
móclahóban?

MEGJELENT A KÖLTŐ SZÜLETÉSÉNEK
HETVENÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁRA